

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

134. évfolyam

2023

2. szám

Gulyás Judit

A polip, a kesztyű és a népmese: Gaal György meséinek megjelenése és fogadtatása a korabeli német nyelvű sajtóban*

Az első magyar mesegyűjtemény 1822-ben, két évszázaddal ezelőtt jelent meg Bécsben, Gaal György munkájának köszönhetően.¹ A *Mährchen der Magyaren* című kötet 17 német nyelvű mesét tartalmazott, ám Gaal kéziratos mesegyűjteménye ennél jóval nagyobb: több mint száz szöveget számlál. Ebből hét mesét 1855-ben Erdélyi János,² majd 1857 és 1860 között 53 mesét Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor magyarul is publikáltak,³ de a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött, kiemelt jelentőségű gyűjtemény a maga teljességében máig kiadatlan; folklorisztikai, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontok érvényesítésével történő feltárása várat magára.

A dolgozat a *Mährchen der Magyaren* nagyrészt tisztázatlan keletkezés- és fogadtatástörténetéhez nyújt adalékokat a korabeli német nyelvű sajtóban megjelent szövegek bemutatásával. A folklorisztikai kutatástörténet nem tartja számon, hogy Gaal már 1822 előtt is jelentetett meg meséket, és hogy az elenyésző magyar recepcióhoz képest a *Mährchen der Magyaren* fogadtatása az osztrák-német kulturális közegben jóval élénkebb volt. A dolgozat első felében azokat a meséket ismertetem, amelyeket Gaal György a *Mährchen der Magyaren* megjelenése, vagyis 1822 előtt publikált különféle újságokban. Ezt követően a mesegyűjtemény megjelenésének időpontját próbálom meg pontosítani. A cikk harmadik részében pedig a *Mährchen der Magyaren* megjelenését követő recenziókat mutatom be a német nyelvű sajtóból. A dolgozat végén forrásközlésként néhány korabeli könyvismertetés olvasható Bednárík János fordításában.

* A dolgozat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Gaal 1822a.

² Erdélyi 1855.

³ Gaal 1857–1860.

GAAL GYÖRGY 1822 ELŐTT KIADOTT MESÉI

A Wallishausser kiadónál Bécsben, 1822-ben megjelent nyolcadrét formátumú kötet, a *Mährchen der Magyaren* Gaal György bevezetője mellett 454 oldalon összesen 17 mesét tartalmazott, amelyek sorrendben a következők voltak: *Das wunderbare Tabakspfeifchen*, *Waldhüter-Mährchen*, *Die gläserne Hacke*, *Des Teufels Schrecken*, *Die Speckfestung*, *Das Mährchen vom Pfennig*, *Fischer-Mährchen*, *Die dankbaren Thiere*, *Der Vogel Goldschweif*, *Wie gewonnen, so zerronnen*, *Der Welt Lohn*, *Die geitzige Bäuerinn*, *Vom weisen Peter*, *Der rothe Hund*, *Der Schlangenprinz*, *Die Drillinge mit dem Goldhaar*, *Kutscher-Märchen*.

Gaal György a gyűjteményhez írott előszavában úgy fogalmazott, hogy több mint tíz éven át tartó munkája eredménye volt a kötet. Az alábbiakban azt próbálom dokumentálni, hogy a Gaal által összegyűjtött mesékből néhány szöveg már a *Mährchen der Magyaren* publikálása előtt is napvilágot látott a korabeli sajtóban. Erre vonatkozólag mindeddig egyetlen meseszöveg volt ismert: a *Mährchen der Magyaren* második darabja (*Waldhüter-Mährchen*) 1818-ban magyarul jelent meg *Egy Erdő kerülő* címmel a *Hasznos Mulatságok* hasábjain.⁴ Ezt a mesét a *Rege* alcímtől és műfaji megjelöléstől eltekintve nem kísérte szerzői/szerkesztői név vagy bármiféle forrásmegjelölés.⁵

Egyelőre nem tudni, hogy Gaal juttatta-e el a *Hasznos Mulatságok*nak a mese magyar nyelvű változatát, vagy pedig az újság szerkesztősége egyéb forrásból jutott-e a szöveghez. Így tisztázatlan az is, hogy a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent mese egy német szöveg alapján készített fordítás-e, vagy eredetileg is magyar nyelven készült el. Mindenesetre az 1818-ban magyarul, 1822-ben németül megjelent meseszöveg közötti nyilvánvaló összefüggés ellenére sem fordításról van szó. Ezt már a terjedelem is jelzi, hiszen a *Mährchen der Magyaren*ben közölt szöveg 27 oldalt tesz ki,⁶ a *Hasznos Mulatságok*ban megjelent mese pedig hatot; ezenkívül a *Hasznos Mulatságok* jellegzetes mesefordítási gyakorlata ekkor a forrásszövegekből készített *kivonatok* közreadása volt, ám még a rövidebb/rövidített magyar szöveg sem egyezik meg stílusban az 1822-ben kiadott német változattal.⁷ Szerzői jogi megfontolások mindenesetre nem korlátozták a *Hasznos Mulatságok* szerkesztőségét a különféle szerzőktől és forrásokból származó szövegek közreadása során, hiszen meglehetősen szabadon alakították a szövegeket.

Arra a körülményre, hogy 1822 előtt nemcsak magyarul, hanem németül is megjelentek már mesék Gaal György gyűjteményéből, többek között Jacob és Wilhelm Grimm egy jegyzete utal, amely a *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) ugyancsak 1822-ben kiadott második kiadásának harmadik kötetében olvasható. Eszerint a saját meséikhez korábban elkészített összehasonlító jegyzeteikben Gaalnak csak azt a két meséjét tudták felhasználni, amelyek már korábban megjelentek a sajtóban: „*Sie konnten daher in den Anmerkungen noch nicht benutzt werden, und nur die gläserne Hacke*

⁴ Gaal 1818b. A szöveget közölte Gulyás 2008b: 323–325.

⁵ Hasonlóan a *Hasznos Mulatságok*ban ekkoriban közölt egyéb meseszövegekhez, amelyek Voltaire, Walter Scott, Giovan Francesco Straparola, Oliver Goldsmith, illetve egyelőre azonosítatlan szerzők meséinek anonimizált fordításai-kivonatai voltak. Gulyás 2022a.

⁶ Gaal 1822a: 25–52.

⁷ Cselekménymenetét, szereplőit, főbb motívumait tekintve viszont igen.

und die dankbaren Thiere sind dort angeführt, weil beide als ProbeStücke, jenes in der Wiener Zeitschrift für Kunst und Litteratur 1817. St. 79. 80. dieses in der Abendzeitung 1819. Nr. 215. 216, 217, sind abgedruckt worden.”⁸

A Grimm testvérek tehát 1822-ben arról számoltak be, hogy korábban a Gaal-gyűjtemény két meséjét ismerték: 1817-ben ugyanis egy bécsi újságban már megjelent az üvegaltáról szóló, 1819-ben pedig egy drezdai újságban a hálás állatokról szóló mese. A Grimm testvérek megadta hivatkozás segítségével valóban megtalálhatók ezek a meseközlések. A *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 1817 októberében két részletben közölte Georg v. Gaaltól a *Die gläserne Hacke* című mesét, *Ein panonisches Märchen* alcímmel ellátva. A szövegközléshez szerkesztői jegyzet is társult, mely szerint e mesék anyaga teljesen nemzeti, Magyarországon szájról szájra terjednek, s ezáltal a népiesség megtestesítőinek tekinthetők: „*Der Stoff dieser Märchen ist echt national; sie gehen in Ungern von Mund zu Mund und dienen daher zur Bezeichnung der Volksthümlichkeit.*”⁹ A *Wiener Zeitschrift* 1816-ban indult, illusztrált divatlap volt, és Gaal már az első évfolyamában publikált; több versét is közölte a lap.

Ha megnézzük a *Wiener Zeitschrift* ezen évfolyamát, akkor viszont az is szembeötlő, hogy 1817-ben ez az újság nemcsak a Grimm testvérek említette, üvegaltáról szóló mesét közölte, hanem egy másik mesét is közreadott Gaal Györgytől: korábban, 1817 nyarán ugyanis szintén *Pannonisches Märchen von J. G. von Gaal* megjelöléssel közölte az erdőkerülőről szóló, *Waldhüter-Märchen* című mesét is, négy részletben.¹⁰ Ez a szöveg nem egyezik meg teljesen a majd 1822-ben a *Märchen der Magyaren*ben ugyanezen címen közölt mesével, ugyanakkor a *Hasznos Mulatságok*ban 1818-ban kiadott magyar mese jobban hasonlít erre a változatra, mint a gyűjteményes kötetben megjelentre.¹¹ A Gaal-mesék különféle szövegváltozatainak összehasonlítása – amely természetesen nem nélkülözheti a kéziratos variánsok vizsgálatát sem – nyilvánvalóan további elengedhetetlen feladata lesz majd a kutatásnak. Az alábbiakban egy rövid példa ugyanazon Gaal-mese három variánsának hasonlóságait és különbségeit illusztrálja, a szövegek első mondatait idézve:

1817 (*Wiener Zeitschrift*): „*In einem tiefen Gehölze der Karpathen wohnte einst ein Waldhüter mit seinem Weibe, pflegte der Jagd, und lebte zufrieden mit dem Ertrage, den ihm sein nie erschlafte Bogen von Tag zu Tage gewinnen half. In diesem ungestörten Frieden, obgleich in kinderloser Ehe, verlebte er zwey Jahre.*”¹²

1818 (*Hasznos Mulatságok*): „*A' Tátrának sűrű Fenyvesi közt lakott valaha egy Erdő kerülő feleségével együtt, 's meglegedve éldégt a' vadakból, melyeket naponként lenyilazott. Harmadik évében együtt lakásoknak a' Feleség teherbe esett, 's rendes időre el jöttek vajdó fájdalomi is.*”¹³

⁸ Grimm 1822: 432–433.

⁹ Gaal 1817b: 228.

¹⁰ Gaal 1817a.

¹¹ Az is elképzelhető, hogy a *Hasznos Mulatságok* – amely ebben az időszakban meglehetősen naprakészen követte a német nyelvű irodalom fejleményeit – a *Wiener Zeitschrift*ben közölt szöveg alapján készítette el a kivonatos magyar fordítást.

¹² Gaal 1817a: 25.

¹³ Gaal 1818b: 49.; Gulyás 2008b: 323.

1822 (*Mährchen der Magyaren*): „In einem tiefen Gehölze wohnte einst ein Waldhüter mit seinem lieben Weibe, oblag der Jagd, und lebte zufrieden mit dem Ertrage, den sein nie erschlafte Bogen ihm von Tag zu Tage gewinnen half. Auf diese Weise brachte er zwei Jahre in süßem Ehefrieden hin, aber ohne sich eines holden Kindersegens erfreuen zu können, nach welchem ihn doch gar sehr verlangte.”¹⁴

Ami a Grimm testvérek másik hivatkozását illeti: az *Abendzeitung* címen megjelenő drezdai újság 1819 szeptemberében közölte a hálás állatokról szóló mesét (*Die dankbaren Thiere, oder: die drei Unmöglichkeiten*), mégpedig a bécsi divatlapban megjelent mesékkel megegyező alcímmel ellátva, „pannon mese”-ként.¹⁵ Gaal három meséje mellett a *pannon mese* (műfaji és regionális) besorolás tulajdonképpen egy sorozat darabjaként tüntette fel e meséket. Ahogyan a Grimm testvérek utaltak rá, ezek a szövegek a készülő mesegyűjtemény szempontjából mutatványként, próbadarabként funkcionáltak a német nyelvű sajtó biztosította nyilvánosság fórumain. Ehhez a szövegközléshez is társult jegyzet: a drezdai újság szerkesztője szerint ez az eredeti mese minden bizonnyal felhívja az olvasók figyelmét arra a gyűjteményre, amelyet a közreadó Bécsben tervez kiadni.

E megjegyzés értelmében tehát 1819-ben már tudható volt az is, hogy Georg von Gaal magyar mesegyűjtemény kiadására készül az osztrák fővárosban. Drezdában Gaalnak bizonyosan lehettek kapcsolatai, hiszen 1812-ben verseskötetét is Drezdában adta ki.¹⁶ Ennek kapcsán pedig Gaal György kapcsolatrendszerét, a német művészeti, irodalmi életbe való beágyazottságát (és ennek eddig kevésbé vizsgált perspektíváit) már az az adat is felvillantja, hogy Gaal ezen verseskötetéből Beethovennek is volt egy példánya; amint az is tudható, hogy 1823-ban Beethoven egy Esterházy Pál magántitkárának, Anton Wohernek írott levelében Gaal Györgyöt is meghívta magához Hetzendorfba;¹⁷ Gaalnak Haydnal való kapcsolata pedig közismert. Gaal György kapcsán tehát nem lehet eltekinteni attól a körülménytől, hogy Bécsben élve a herceg Esterházy család könyvtárosaként majd az Esterházy-képtár őreként olyan irodalmi-kulturális hatások és viszonyok hálózatában helyezkedett el, amelyek teljességgel eltértek egy korabeli magyarországi, akár Pesten, akár inkább jellemzően vidéken élt literátor horizontjától.

1819 őszén azonban nemcsak Drezdában, hanem egy másik német városban is megjelent a hálás állatokról szóló mese, októberben ugyanis a *Karlsruher Unterhaltungs- und Intelligenz-Blatt* adta közre két részben.¹⁸ Emellett egy év múlva, 1820-ban, egy mulattató, illetve különféle népekről és tájakról szóló ismeretterjesztő elbeszélések-

¹⁴ Gaal 1822: 25.

¹⁵ Gaal 1819a.

¹⁶ Gaal 1812.

¹⁷ „Sobald ich nur hier recht in Ordnung bin, hohle ich sie einmal hieher ab, Es versteht sich nicht ohne vorheriges anfragen, gaal wird es mich ebenfalls sehr freuen, hier in ihrer Begleitung zu sehen, die Gegenden umher sind schön, u. könnten in ihm schöne poetische Bilder hervorbringen.” Ludwig von Beethoven Bécsbe címzett levele Anton Wohernek, Hetzendorf, 1823. máj. 29. Az autográf levél digitalizált másolata elérhető: Beethoven-Haus Bonn, NE 122, https://www.beethoven.de/s/catalogs?opac=hans_en.pl&t_idn=ha:b101 (Letöltés: 2023. 02. 12.)

¹⁸ Gaal 1819b.

ből összeállított kötet részeként is napvilágot látott ez a mese, szintén Karlsruhe-ban.¹⁹ Mindkét karlsruhei közlés feltüntette Georg von Gaal nevét és a *pannon mese* alcímet is, de a drezdai újságban szereplő, a tervezett gyűjtemény kiadására vonatkozó bennfentes – tehát feltehetően, közvetve vagy közvetlenül a mesét közreadó Gaal Györgytől származó – szerkesztői jegyzet nélkül; ezért elképzelhető, hogy a karlsruhei publikáció esetében az 1819-es drezdai közlés átvételéről van szó.

A fentiek értelmében tehát Gaal György 1817 nyara és 1819 ősze között több alkalommal jelentetett meg meséket készülő gyűjteményéből. 1817-ben Bécsben napvilágot látott az üvegábról és az erdőkerülőről szóló mese, 1819-ben pedig Drezdában és Karlsruhe-ban a hálás állatok címet viselő mese. Mindegyik esetben a *pannon mese* kitétel is szerepelt a cím mellett. Az erdőkerülőről szóló mese 1818-ban magyarul is megjelent a *Hasznos Mulatságokban*. Összességében a *Mährchen der Magyaren* 17 szövege közül eddig három mese öt német nyelvű és egy magyar nyelvű publikációjáról tudunk az 1822-t megelőző időszak sajtójából. A sajtóban közölt mesék tehát Gaal György magyar mesegyűjteményének keletkezésére, összeállítására vonatkozólag is információval szolgálhatnak.

Megemlítené e ponton az is, hogy már a mesegyűjtemény megjelenése után, 1822 nyarán egy újabb mese is megjelent magyarul a *Hasznos Mulatságokban*, ezúttal már feltüntetve a forrásul szolgáló kiadvány címét és szerzőjét is: „A' háláados állatok, Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen Czimű Könyvéből: »Märchen der Magyaren.«”²⁰ A *Hasznos Mulatságok* tehát 1818 és 1822 között jelenlegi tudásunk szerint két Gaal-mesét közölt le, ezek mindegyike olyan mese volt, amelyet Gaal maga is reprezentatív darabnak tartott (hiszen a német újságokban is ezeket közölte mutatványként), olyannyira, hogy a *Mährchen der Magyaren* előszavában a leginkább a maga ízlése szerint való meseként a hálás állatokról szóló szöveget nevezte meg, hozzátéve, hogy ha nem kellett volna figyelemmel lennie az olvasóközönség mesei narrációval kapcsolatos elvárásaira, ezt az elbeszélésmódot érvényesítette volna a mesék nagyrészn.²¹ A *Hasznos Mulatságokban* való közlés révén a két Gaal-mese (kivonata) természetesen sokkal jelentősebb magyar olvasóközönséghez tudott eljutni, mint a Bécsben kiadott gyűjteményes kötet maga.

Gaal György ugyanakkor olyan meséket is megjelentetett a német nyelvű sajtóban, amelyek nem képezték a későbbi magyar mesegyűjteménye részét. Így például 1818 tavaszán szintén a már említett *Wiener Zeitschrift* hasábjain látott napvilágot a hálátlanság megbüntetéséről szóló „keleti mese”, amely angol forrás nyomán készült: *Bestrafter Undank, ein morgenländisches Märchen aus dem Englischen v. Georg von Gaal*.²² A mese egy idős dervis és pártfogoltja, az ifjú Abdallah utazásáról, egy kincsesbarlangba való eljutásáról, a kincsek csábításáról, a szép szavakkal való fogadkozás, illetve a tetekben megnyilvánuló engedetlenség, önzés és hálátlanság ellentétéről szól. Ha a Gaal

¹⁹ A kötet a *Karlsruher Unterhaltungs- und Intelligenz-Blatt*-ban megjelent írásokból válogatott. Gaal 1820b.

²⁰ Gaal 1822b. Szövegét közölte Gulyás 2008b: 325–328.

²¹ Gulyás 2022b.

²² Gaal 1818a.

által feltüntetett angol forrást próbáljuk azonosítani, akkor több olyan kiadványt is találhatunk, amelyekben szerepelt ez az elbeszélés.²³ A legfontosabb ezek közül a *The Pleasing Instructor*, a mindkét nemű ifjúság számára válogatott elbeszélések gyűjteménye volt. Ez a könyv²⁴ hihetetlenül népszerű volt: a 18. század közepétől rengeteg kiadásban jelent meg. Már a legkorábbi, 1756-ban közreadott kiadásokban szerepelt az *Ingratitude punished: An Eastern Tale* című mese,²⁵ amely megegyezik a Gaal György által 1818-ban németül közreadott szöveggel. A *Pleasing Instructor* tartalomjegyzéke röviden utal arra, hogy az ifjú olvasók morális épülését szórakoztató módon elősegítő szövegeket milyen forrásokból vette át az antológia. Eszerint nagyrészt a sokszínű brit sajtópiac termékeiből merített (*Spectator*, *Tatler*, *Rambler*, *World*, *Adventurer*). Az *Ingratitude punished* mellett a tartalomjegyzékben a *G. Mag* megjelölés olvasható, így e szöveg forrása az 1731-ben alapított *Gentlemen's Magazine* lehetett. És ha Gaal kapcsán ezúttal 18. századi mesék fordításáról esik szó, akkor megemlíthető az is, hogy a *Mährchen der Magyaren* megjelenése után, 1824-ben közölt egy Carlo Gozzi meséje nyomán készült, operalibretto alapjául készült átiratot is.²⁶

A MÄHRCHEN DER MAGYAREN MEGJELENÉSÉNEK IDŐPONTJA

A *Mährchen der Magyaren* címnegyedében az 1822-es évszám szerepel. A kiadás datálása kapcsán tisztázásra váró körülmény, hogy Jacob és Wilhelm Grimm a *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) már említett, 1822-ben Berlinben kiadott második kiadásának harmadik, történeti-összehasonlító jegyzeteket tartalmazó kötetében az egyes nemzetek mesekincséről adva áttekintést a magyarországi mesék kapcsán egyetlen forrásukként nem pusztán könyvészeti adataival együtt megnevezték Gaal magyar mesegyűjteményét,²⁷ hanem a kötet összes meséjét tételesen tárgyalták is.²⁸ A tizenhét számozott mese címe, valamint a mesék sorrendje megegyezik az 1822-ben Bécsben publikált kötetben szereplő szövegek címével és sorrendjével, néhány betűnyi és központosítási eltéréstől eltekintve. A *Kinder- und Hausmärchen* ezen kötetének előszavát a Grimm testvérek a következőképpen datálták: „Cassel den 4ten Januar 1822.”²⁹ Az előszó datálása valamint a Gaal-mesék tételes bemutatása és kommentálása alapján úgy tűnik tehát, mintha a Grimm testvérek 1822 első napjaiban már a *Mährchen der Magyaren* teljes korpuszát ismerték volna.

²³ Például *Ingratitude punished: An Eastern Tale* címmel megjelent 1800-ban *A Grammar of the French Language with Practical Exercises* című kötetben, amelynek 1817-ben (tehát a Gaal-féle fordítást megelőző évben) már a 13. londoni és a negyedik amerikai (bostoni) kiadása került forgalomba. Wanostrocht 1800: 358–364.

²⁴ Alcíme szerint *Entertaining Moralists consisting of Select Essays, Relations, Visions, and Allegories collected from the most Eminent English Authors, to which are prefixed New Thoughts on Education*.

²⁵ *The Pleasing Instructor*... 1756: 56–64.

²⁶ Gaal 1824.

²⁷ „*Mährchen der Magyaren, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. Wien 1822.*”

²⁸ Grimm 1822: 433–434. E jegyzetéről bővebben l. Gulyás 2022b: 342–344.

²⁹ Grimm 1822: III–IV.

Ezért korábban felvettem annak lehetőségét,³⁰ hogy a *Mährchen der Magyaren* talán már 1821-ben, az év végén elhagyhatta a nyomdát, és a címnegyedben az 1822-es évszám – a nyomdai és kiadói gyakorlatban megszokott módon – a könyvpiacra kerülés évszámát rögzíti. Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy maga a kötet valóban csak 1822-ben került az olvasók elé, és Gaal György 1821-ben kéziratban vagy nyomdai levonatban juttatta el az általa tisztelt Grimm testvéreknek munkája egy példányát. Ismert, hogy Jacob Grimm 1814–1815 folyamán a napóleoni háborúk lezárását előkészítő kongresszus résztvevőjeként Bécsben tartózkodott, és itt tette közzé 1815-ben a népköltészet gyűjtésére vonatkozó felhívását (*Circular wegen Aufsammlung der Volkspoesie*),³¹ mint ahogyan az is, hogy Gaal György ismerte és nagyra becsülte a Grimm testvérek mesegyűjteményét, hiszen kötete előszavában említette is a Grimm testvérek neves mesemondóját, Dorothea Viehmann, akinek meséi a KHM második kötetében, 1815-ben jelentek meg. További lehetőségként kínálkozik a dilemma feloldására, ha a KHM szóbanforgó, 1822-ben megjelent kötetének előszavában az 1822. január 4-i időpont visszadatálása eredménye, és a Grimm testvérek valójában később zárták le kéziratukat. Mindenesetre a *Mährchen der Magyaren* előkészítésének és megjelenésének körülményeiről eleve alig rendelkezünk bármiféle információval, ezért érdemes lehet erre vonatkozólag is néhány szempontot felvetni.

Mint láthattuk, a jelenleg ismert sajtóközlések sorában utolsóként a hálás állatokról szóló Gaal-mese 1819 szeptember-októberében jelent meg német újságokban. Ebben az időpontban a közölt szövegeknél feltehetően jóval több mese állhatott Gaal György rendelkezésére, hiszen pár hónappal később, 1820 februárjában már arról írt Kisfaludy Károlyhoz intézett levelében, hogy a *Mährchen der Magyaren* című gyűjteményének első kötete pár hónapon belül napvilágot lát.³² Figyelemreméltó, hogy míg 1819 őszén a *Die dankbare Thiere* – akárcsak a korábbi meseközlések – *Ein pannonisches Mährchen* alcímmel jelent meg, fél év múlva Gaal a megjelentetni szánt gyűjteményre már *Mährchen der Magyaren* címmel hivatkozott, s egyben az is kitűnik leveléből, hogy a mesegyűjteményt, akárcsak a *Theater der Magyaren*, többkötetesre tervezte. A mesegyűjtemény megjelentetése 1820-ban azonban megghiúsult. Egy év múlva, 1821 februárjában Gaal arról számolt be Kisfaludynak, hogy a cenzúra kifogásai miatt hét ívnyi szöveget kell elhagynia és a továbbiakban pótolnia mesegyűjteményéből.³³ Ez feltehetően a kiadásra előkészített kézírata átdolgozását, új mesék beillesztését kívánta meg Gaaltól. A *Kinder- und Hausmärchen* említett, 1822. január 4-i keltezésű köteté-

³⁰ Gulyás 2022b: 342.

³¹ Voigt 1989.

³² „Den I. Band meiner Mährchen der Magyaren – meiner Polymnia III Bände. – Theater der Magyaren I. Band – Gleichnisse I. Band – alles dieß erscheint nun im Laufe der nächsten Monathe nach einander.“ (1820. febr. 23.) Az MTA Kézirattárában őrzött levelezésből közölte Havay 2018: 128.

³³ „Mir geschah so eben der fatale Streich, daß ich meinen schon zum Druck bereitete Mährchen der Magyaren auf welche der Setzer bereits mit Ungeduld wartet so gewaltig durch die Censur gekreuzigt zurückerhielt, daß ich kaum weiß wie ichs anfangen soll, die ganzen 7 Druckbogen starken Lücken, welche dadurch entstanden, zu ergänzen. Ich habe nun kaum Zeit zum Essen und zum Schlafen, so sehr bin ich von den maliziösesten Affairen aller Art umgeben.“ (1821. febr. 26.) Havay 2018: 129.

ben Gaal gyűjteményéről szólva a Grimm testvérek viszont már egyértelműen azokat a meséket kommentálták, amelyek a *Mährchen der Magyaren* című kötetben valóban meg is jelentek, tehát amelyek a cenzúra kívánalmainak már megfeleltek és kiadásuk engedélyezett volt, vagyis a Grimm testvérek nem egy korábbi, 1820-ban közlésre szánt korpuszt ismertek és ismertettek.

Az alábbiakban ezért megpróbálok pár olyan adatot felsorolni, amelyek a *Mährchen der Magyaren* megjelenésének időpontját pontosíthatják. A lipcsei Hinrichs Verlag 1797 óta minden évre vonatkozólag elkészítette az egy-egy évben (illetve félévben) megjelent könyvek jegyzékét, pontos címleírással, könyvészeti adatokkal, árással együtt. A *Mährchen der Magyaren* e jegyzékben az 1822 januárja és júniusa között megjelent könyvek sorában szerepel.³⁴ A bécsi *Allgemeines Intelligenzblatt* 1822. február 9-i számának *Literarische Anzeigen* rovatában olvasható egy hirdetés, amely a *Mährchen der Magyaren* megjelenését reklámozta.³⁵ Az ugyancsak bécsi *Allgemeine Theaterzeitung* pedig február 19-én,³⁶ majd áprilisban³⁷ már ismertetést is közölt a mesegyűjteményről, akárcsak a *Literarischer Anzeiger*.³⁸

Gaal magyar mesegyűjteményének megjelenése nemcsak a bécsi sajtóban keltett visszhangot, hanem a német nyelvterület távolabbi pontjaira is eljutott a híre. A Drezdában megjelenő *Abendzeitung* 1822 áprilisában tudósított arról, hogy Bécsben napvilágot látott a *Mährchen der Magyaren*. A *Nachrichten aus dem Gebiete der Künste und Wissenschaften* című rovatban megjelent *Bécsi Napló* időrendi sorrendben, a január végétől február elsejéig tartó időszakra vonatkozólag számolt be az osztrák főváros kulturális eseményeiről, s ezek sorában február 1. és 5. közé datálva tett említést Gaal gyűjteményének megjelenéséről: „Vom 1.–5. Februar. Bei Wallishauser ist ein Band ungarischer Mährchen von Georg v. Gaal erschienen, welcher das Lesepublikum anzieht.”³⁹ A szintén drezdai *Literarisches Conversations-Blatt* április közepén egy rövid ismertetést is közölt a *Mährchen der Magyaren*-ról.⁴⁰ 1822 áprilisában emellett nemcsak Drezdában, hanem Jénában is megjelent a magyar mesegyűjteményről egy kisebb tudósítás.⁴¹

³⁴ Verzeichniß neuer Bücher... 1822: 147.

³⁵ *Allgemeines Intelligenzblatt zur oesterreichisch-kaiserlichen privil. Wiener-Zeitung*, Samstag, den 9 Februar 1822. (Nro.) 33. 278. (*Literarische Anzeigen*-rovat)

³⁶ I. K.: *Mährchen der Magyaren*... *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang, Wien, Dienstag, (Nro.) 22. den 19. Februar 1822. 87–88. (*Wegweiser für Literatur und Kunst*-rovat)

³⁷ v. Cs.: *Mährchen der Magyaren*... *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang, (Nr.) 40. Wien, Dienstag, den 2. April 1822. 160. (*Literarischer Wegweiser*-rovat)

³⁸ S.: *Mährchen der Magyaren*... *Literarischer Anzeiger*, Nro. 19. Vierter Jahrgang 1822. 150. (*Recensionen*-rovat)

³⁹ Tagebuch aus Wien. *Abendzeitung*, (Nro.) 89. Sonnabend, am 13. April 1822. 356. (*Nachrichten aus dem Gebiete der Künste und Wissenschaften*-rovat)

⁴⁰ 39: *Literarische Notizen aus Wien*. *Literarisches Conversations-Blatt*, No. 87. 15. April 1822. *Beilage zum literarischen Conversations-Blatt*, 1822. No. 8. April 15. (2.) számozatlan oldal

⁴¹ C.: Wien, b. Wallishauser: *Mährchen der Magyaren*... *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, Num. 73. April 1822. 88. (*Schöne Künste*-rovat)

Ezen sajtóhírek alapján tehát Gaal György mesegyűjteménye 1822 elején, feltehetően februárban látott napvilágot a Wallishausser kiadónál, Bécsben. Ebből az is következik, hogy Jacob és Wilhelm Grimm vagy megkapták Gaaltól 1821 folyamán a sajtó alá rendezett és a cenzúra követelményeinek megfelelően átdolgozott mesegyűjtemény kéziratát, vagy pedig a KHM 1822 január első napjaiból származó datálása nem a maguk kéziratának lezárását jelzi. Természetesen e dilemma feloldható lenne, ha pontos adatokkal rendelkezünk a KHM szóbanforgó kötetének pontos megjelenési idejéről, illetve a Gaal György valamint Wilhelm és Jacob Grimm közötti kommunikációról, kapcsolatról, levelezésről, ám erre vonatkozó ismereteink – és általában véve a Grimm testvérek munkásságának magyar recepciójára vonatkozó tudásunk – töredékesek és kezdetlegesek.⁴² A mesék és a mesegyűjtemény megjelenésére vonatkozó fenti adatok már önmagukban is jelzik a Gaal-mesék német nyelvű recepciójának intenzitását, amely mutatóványszövegek közlésétől kezdve kiadói hirdetésen át a rövidebb és egészen terjedelmes recenziókig terjed. Ez feltűnő ellentétben áll a magyar fogadtatás nemcsak egykorúan, hanem évtizedeken át igen visszafogott voltával.

A MÄHRCHEN DER MAGYAREN FOGADTATÁSA

Gaal György meséinek korabeli magyar recepciója

Mielőtt rátérnénk Gaal mesegyűjteményének külhoni recepciójára, röviden érdemes lehet összefoglalni az egykorú magyar fogadtatás főbb jellemzőit.⁴³ Erre vonatkozólag ismereteink egyelőre minimálisak; javarészt néhány említés „Gál Úr”-ról és gyűjteményéről, egy recenzió, és pár sornyi értelmezés. Amikor 1822 nyarán a *Hasznos Mulatságok* lekötölte a hálás állatokról szóló mesét (illetve annak kivonatát), kivételesen azt is tudatta a népszerű újság olvasóival, hogy ez a szöveg egy nagyobb munkából származik („Gaalnak ezen Című Könyvéből: »Märchen der Magyaren«”), vagyis Gaal könyvének létezéséről és címéről ily módon értesülhettek az érdeklődők.⁴⁴ Nemsokára ugyanitt érintőlegesen ismét szó esett Gaal meséiről, ugyanis 1822 nyár végén-kora őszén az *Enigma, vagy is Mese* címmel a *mese* szó korabeli jelentéseinek körülhatárolására törekvő cikk a „Szófia Beszédék” példajaként utalt Gaal meséire: „A’ Szófia Beszédék, vagy is a’ köz nép száján forgó költött történetek. Illyenekett szedett össze ’s német nyelven ki is adott Gál Úr; mint a’ Magyaroknál ismért köz népi meséket.”⁴⁵

1823-ban önálló ismertetés jelent meg a *Mährchen der Magyaren*-ról a *Tudományos Gyűjteményben* (melynek Gaal is munkatársa volt, több cikkét közölte az újság) Szerényi Vilmos, vagyis Szentmiklóssy Alajos tollából,⁴⁶ amely egy nemzet, és ezen

⁴² Ortutay 1963.; Domokos 2019.

⁴³ A 19. század második felére fókuszáló recepciótörténeti áttekintés: Gulyás 2022b.

⁴⁴ Gaal 1822b.; Gulyás 2008b: 325–328. A *Hasznos Mulatságok* hetente kétszer jelent meg, tehát a 2. félév harmadik száma 1822 július elejére eshetett.

⁴⁵ N. N. 1822. A megjelenés 1822 augusztus végére-szeptember elejére datálható. A szöveget közölte: Gulyás 2008a: 172–176.

⁴⁶ Szerényi 1823: 118–120.

belül egy társadalmi osztály és/vagy kulturális szint elbeszélő hagyományának reprezentációjaként tekintett Gaal munkájára: „Valamint minden nemzetnek általjában, úgy a' nemzet minden osztályainak különösen bizonyos saját, tulajdon, kirekesztő poézisok vagyon, melly azoknak szellemét, érzését, élete' 's gondolkodása módját, egy szóval egész szívbélyegét elevenen kinyomja. – Ezen szempontból véve, a' magyar poézis is több felé oszlik, mellynek némelly ágaival ismerkedni még csak imént kezdünk. – E' jelenvaló mesék' gyűjteménye a' magyar köznép' el beszéllő poézisának körébe tartozik; de éppen ez oknál fogva óhajtotta volna a' Rec. hogy a' Szerző munkájának inkább illy czimet adott volna: *Völksmärchen der Magyaren* melly tartalmát hívebben festi vala.”⁴⁷

A Koszorú: Szépliteratúrai Ajándék – a Tudományos Gyűjtemény melléklapja – 1824-ben *Az anya' álma* című elbeszélést közölte („*Allan Cunningham-nak Traditional Tales of the english [!] and Scottish peasantry* nevű munkájából”), amelyhez jegyzet is társult, amely Cunningham művének (illetve annak német kiadásának) dicsérete⁴⁸ mellett megemlítette Gaal mesegyűjteményét is: „Bár Hazánknek jelesb' íróji közül is, találkozná egy olyan, a' ki a' nép szájában forgó, és sokszor Hazánk' történeteinek épült, sok regéket öszveszedné, 's hasonló mester kézzel leírná! – Dicséretes e' részben Gaál György Úrnak igyekezete, tsak a' kár, hogy nem Magyar, hanem német nyelven közölte öszveszedett regéit. – (*Märchen der Magyaren*, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. Wien 1822. Wallishäuser, 8-vo.)” 1825-ben a Tudományos Gyűjteményben Mailáth János *Magyarische Sagen und Maehrchen* című, frissen megjelent kötetének ismertetése során tett említést Mátray Gábor Gaal gyűjteményéről: „Már ez előtt két esztendővel Bétsben kiadattatott egy kötetben a' Magyar Országi köznépnél szokásban lévő meséknek nagyobb része e' tízü könyvben: *Maehrchen der Magyaren* von Georg von Gaal. Wien 1822. lap 454.”⁴⁹

Toldy Ferenc 1828-ban *Handbuch der ungrischen Poësie...* című szépirodalmi antológiájának nagy irodalomtörténeti bevezető tanulmánya végén nyújtott vázlatos áttekintést a magyar népköltészetéről, dalokról és mesékről (*Anhang. Volkspoesie. Lieder und Märchen.*). A magyar népmesék kapcsán Toldy hosszasan idézett Mailáth említett mesegyűjteményének jegyzeteiből, amelyek a magyar mesék keleti jellegéről, elbeszélésmódjáról és jellegzetes szereplőiről szólnak, majd megemlítette Gaal mesegyűjteményét is, bár ezúttal is inkább Mailáth művére helyezte a hangsúlyt, ami annak fényében érthető, hogy ez idő tájt éppen Mailáth mesegyűjteményének keresett magyar kiadót Kazinczy Ferenc megbízásából, és maga is tervezett a magyar népregekről ehhez egy bevezetést írni. Ugyanakkor azt is érdemes megemlíteni, hogy Toldy és Gaal anyai ágról unokatestvérek voltak, s ez a rokoni viszony is szerepet játszott abban, hogy az 1850-es évek végén a kéziratos hagyaték alapján Toldy Kazinczy Gá-

⁴⁷ Szerényi 1823: 118.

⁴⁸ „Egyszerű szíllel előadott, elmés elbeszélések vagynak itt, mellyeket a' Szerző a' nép' szájából szedett öszve, 's mellyeknek mindegyike, valamely nép közt forgó, babonás hitet foglal magába, a' nélkül hogy az a' szép előadásnak kellemét, legkevesbé is megtsonkítaná.” H. B. 1824: 49.

⁴⁹ „Ugyan ez a' Gaal Úr tudós hazánkfia (született Pozsonban Aprilis 21-kén 1783. most Bibliothecáriusa Eszterházy Hertzegnek Bétsben) fordította Németre Taticát, és Kisfaludy Károly némelly játék darabjait, mellyek közül a' Tatárok Magyar Országban Bétsben a' Viedeni Theátrumon elő is adattak.” Verbecsi 1825: 114.

borral együtt kiadta a Gaal-mesék nagyrészét magyarul. 1828-ban Toldy az újságokban megjelenő népmesék mellett Gaal és Mailáth németül kiadott mesegyűjteményeinek kedvező fogadtatásáról írt: „*Einige unserer Volksmärchen findet man hie [!] und da in Zeitschriften aufgezeichnet. Georg von Gaal und Graf Mailáth gaben eine bedeutende Anzahl derselben deutsch heraus, und fanden ausgezeichneten Beifall. Die des Letzteren hat Kazinczy in der vaterländischen Sprache meisterlich nacherzählt.*”⁵⁰ Toldy *Handbuchját*, illetve ennek a magyar mesékre vonatkozó részét egyébként a Grimm testvérek is ismerték és használták, amint erről a KHM jegyzetkötetébe tett kézírásos bejegyzéseik tanúskodnak.⁵¹

Végezetül az évtized végén, 1830-ban jelent meg önálló kiadványként Szalay Lászlónak a *Muzáron, Élet és Literatura* korábbi kötetről szóló nagyszabású tanulmánya, amely a Szemere Pál szerkesztette évkönyvben leközölt meséket, „pórregéket” (Szemere Krisztina és Mailáth János műveit) is érintette. Szalay Mailáthot és Gaalt (valamint Igaz Sámuel) két különböző irodalmi hagyomány képviselőiként láttatta: „*Köszönetünket érdemlik tehát mind azok, kik néppoesisunkat versben vagy prosában eredeti mivekkel tárgítani igyekeznek. A' németeket Musaeus ajándékozta meg már mintegy ötven évvel ez előtt egy gyűjteménnyel; hány ephemeri munka született és halt meg azolta, hogy a' kor ezeknek becsét meg nem fogyaszthatá? Nálunk Gaal György és Igaz Sámuel közlének illy modorban néhányakat; Majláth más uton eredett el.*”⁵² Az „eredeti mű” kifejezés mindenesetre arra utal, hogy Szalay szerzői és nem dokumentátori funkciót tulajdonított Gaalnak.

A Märchen der Magyaren korabeli recepciója a német nyelvű sajtóban

Egy évtizednyi magyar recepció áttekintése után az alábbiakban az osztrák-német fogadtatás másfél-két év leforgása alatt nyilvánosság elé került megnyilvánulásait próbálom összefoglalni. A mesegyűjtemény pontos megjelenésének datálására tett kísérlet során már szó esett róla, hogy bécsi, drezdai, jénai újságok a megjelenést követően egészen hamar, két hónapon belül tudósítottak Gaal kötetéről. Ezek között kiadói reklámok, rövidebb-hosszabb leíró ismertetések, elemző kritikák egyaránt szerepeltek.

⁵⁰ Toldy 1828: LXXXVI.

⁵¹ A *Kinder- und Hausmärchen* 1819 és 1822 között megjelent második, immár jegyzetkötettel ellátott kiadásának egy példányában olvashatók a Grimm testvérek későbbi, kézírásos bejegyzései a kötetben. Az *Anmerkungen* magyar mesekincset tárgyaló fejezeténél is olvashatók bejegyzések a margón. Egy jegyzet utal arra, hogy a magyar népmesékről „Toldi” *Handbuchjának* bevezetőjében (LXXXIV–VI.) nyújt áttekintést. Két további marginália Mailáth János 1825-ben, illetve 1837-ben megjelent gyűjteményeiből veszi lajstromba a mesének tekinthető szövegeket. Az Universitát Kassel által mkttetett Grimm-portálon a kasseli egyetemi könyvtár, Kassel városának Grimm gyűjteménye, a marburgi állami levéltár és a marburgi egyetemi könyvtár anyagának digitalizált anyaga tallthat meg. *Handexemplare der Brder Grimm: Kinder- und Haus-Mrchen*, gesammelt durch die Brder Grimm, Dritter Band, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Berlin, 1822, bei G. Reimer. https://www.grimm-portal.de/viewer/fullscreen/1433243665004_3/446/ (Letöltés: 2023. 02. 10.)

⁵² Szentmiklóssy s Szalay mesekritikjrl: Gulyás 2006: 535–536.

1823 végéig több német nyelvű sajtótermék is sort kerített arra, hogy Gaal György magyar mesegyűjteményét ismertesse és értékelje. Az alábbiakban megjelenésük időrendjében mutatom be ezeket a reflexiókat.

Mint fentebb szó esett róla, a bécsi *Allgemeines Intelligenzblatt* 1822. február 9-i számának *Literarische Anzeigen* rovata már tartalmazott egy hirdetést, amely a *Mährchen der Magyaren* megjelenését reklámozta.⁵³ Ez kiemelte, hogy a szerző nem kímélt sem energiát, sem pénzt, hogy gyűjteményét összeállítsa, valamint hogy e mesék hazai földön termettek, s ebből kifolyólag ez a gyűjtemény, annak ellenére hogy az első a maga nemében, patrióta hitelessége („vaterländische Echtheit”) miatt kiemelkedik a nemzeti mesegyűjtemények közül. A közölt anyag egyaránt érdekes a magyarok és a literátorok számára, a szerző („Verfasser”) tiszta, bájos és vidám elbeszélésmódja, s annak tetszetős változatossága minden művelt olvasó örömeire szolgál majd. Ez a hirdetés azért is figyelemreméltó, mert tudósít arról, hogy a kötet milyen jellegzetességeit tartotta fontosnak kiemelni a kiadó, illetve, hogy mely sajátosságokról gondolta úgy, hogy nemcsak a kötetet jellemzik, hanem a potenciális olvasók/vásárlók érdeklődését is felkelthetik.

Tíz nappal később, február 19-én az ugyancsak bécsi *Allgemeine Theaterzeitung* I. K. szignójú recenzense ismertette is a frissen megjelent mesegyűjteményt.⁵⁴ A minden szempontból rendkívül pozitív recenzió (1. számú melléklet) először is kiemelte a kötet borítóján látható kép színvonalát – ez a kép azt a jelenetet ábrázolja, amikor az erdőkerülő hazatér otthonába, ahol megdöbbenve látja, hogy felesége tizenkét gyermeket szült. Az elragadtatott hangvételű ismertetés szerzője az elbeszélésmód sokszínűsége, változatossága miatt is dicsérte az átdolgozót (vagyis Gaalt), és különösen az aranyhajú három testvéréről, illetve a hálás állatokról szóló mesét vélte e narráció kiemelkedő darabjainak. A recenzens irodalomtörténeti kontextusba helyezte Gaal gyűjteményét, s a csodás humorú E. T. A. Hoffmann, illetve a zseniális Karl Wilhelm Salice-Contessa meséihez hasonlította.

E ponton egészen nyilvánvalóvá válik, hogy milyen jelentős mértékben eltért Gaal György mesegyűjteményének hazai, illetve külföldi recepciója: a *Theaterzeitung* recenzense ugyanis jobbnak találta Gaal meséit, mint Hoffmann és Contessa meséit. E. T. A. Hoffmann és epikája a magyar olvasó számára is jólismert, a vagyonos olasz családból származó Contessa pedig Hoffmann baráti körébe tartozott a *Serapionsbrüder* tagjaként, olyan további jeles írók társaságban mint Chamisso vagy de la Motte Fouqué. A recenzens tehát a német romantikus rövidpróza elsőrangú íróinak meséihez képest értékelte magasabbra Gaal gyűjteményét. De ezen a ponton nemcsak ez az irodalomesztétikai besorolás, hanem az is figyelmet érdemel szempontunkból, hogy Georg von Gaal művét *szépirodalmi* művek sorában helyezte el az értelmező. Nem népköltészetdokumentációs projektként tekint rá – ez a megközelítés uralja majd a 19. század közepétől egyáltalán életre kapó hazai Gaal-recepciót –, hanem irodalmi alkotásként.

⁵³ *Allgemeines Intelligenzblatt zur oesterreichisch-kaiserlichen privil. Wiener-Zeitung*, Samstag, den 9 Februar 1822. (Nro.) 33. 278. (*Literarische Anzeigen*-rovat)

⁵⁴ I. K.: *Mährchen der Magyaren... Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang. Wien, Dinstag, (Nro.) 22. den 19. Februar 1822. 87–88. (*Wegweiser für Literatur und Kunst*-rovat)

1822 tavaszán (március végén–április elején) a *Literarischer Anzeiger* arról tudósított, hogy készül a *Mährchen der Magyaren* angol fordítása egy jeles brit literátor munkájának eredményeként,⁵⁵ ám az ismeretlen szerző azt is hozzátette e hírhez, hogy igencsak furcsa lenne, ha előbb jelenne meg a kötet angolul mint magyarul, s szinte elképzelhetetlennek tartotta, hogy ne készült volna már el a kötet hazafias magyar fordítása.⁵⁶ E tervezett angol fordításról egyelőre sajnos nincs több információnk, de bármiféle magyar fordításról sem. Mint a bevezetőben említettem, a Gaal-mesék csak több mint három évtizeddel később, az 1850-es évek közepétől jelentek meg magyarul, de nem fordítás révén, hanem a Gaal-hagyatékban található magyar nyelvű kéziratok felhasználásával. Ám egy mesegyűjtemény magyar nyelvű megjelenése akkor is évtizedekig váratott magára, ha készült korabeli fordítása: Mailáth János 1825-ben kiadott *Magyarische Sagen und Maehrchen* című gyűjteményét például szinte azonnal magyarra fordította egy hazafi, aki történetesen Kazinczy Ferenc volt. A kötet kiadására azonban így is csak nagy nehézségek árán tudott megbízottja, Toldy Ferenc kiadót találni Pesten, ám ez a kiadás végül is meghiúsult, és a Mailáth-mesék csak az 1860-as években jelentek meg magyarul gyűjteményes formában.⁵⁷

Visszatérve a *Mährchen der Magyaren* tervezett angol fordítására: ez esetben nyilvánvalóan bennfentes információról van szó, amely aligha származhatott mástól, mint Gaaltól vagy a Wallishausser kiadó valamely munkatársától, ám ha bennfentes az információ, akkor a magyar fordításra vonatkozó javaslat érdekes implikációval bír. Eszerint ugyanis nem merült fel az az elképzelés, hogy a *Mährchen der Magyaren* című kötetben kiadott meséket elvileg nem lenne szükséges magyarra fordítani, hiszen – az előszóból is kitűnően – eleve egy kizárólag magyarul beszélő katonatárs révén⁵⁸ kerültek lejegyzésre, vagyis rendelkezésre állnak a magyar anyanyelvű adatközlők meséinek nyilván magyarul lejegyzett kéziratai. Ha mégis a németül kiadott mesék magyar nyelvre való lefordításáról esik szó, ez azt is jelzi, hogy a *Mährchen der Magyaren*ben kiadott meseszövegeket eleve nem úgy értelmezték, hogy azok kéziratos magyar szövegek fordításai lennének.

⁵⁵ Nem tudom, kire utalt a hír. Jóval később, 1849-ben, Gaal két meséje (éppen az erdőkerülőről és az üvegaltáról szóló) *Fortune's Favourite*, illetve *The Glass Hatchet* címmel megjelent Londonban a *Fairy Tales from All Nations* című kötetben, amelyet Anthony R. Montalba állított össze, de erre nyilván nem vonatkozhat ez az utalás. Ugyanebben a kötetben Mailáth János *Zauberhelene* c. meséje is olvasható, *The Story of Argilius and the Flame-King* címen. Mindegyik mese illusztrált; Gaal neve hibásan, Gall-ként szerepel; Gaal meséinek *Hungarian*, Mailáth meséjének *Slavonic* a nemzeti besorolása. Az előszóban az áll, hogy a szerkesztő tudomása szerint a kötet egyik meséje sem jelent meg korábban angolul. Gall 1849a, 1849b, Mailáth 1849. A Grimm-mesék 1823-ban Londonban kiadott Edgar Taylor-féle angol fordításában a jegyzetekben (a Grimm testvérek nyomán) többször is utaltak Gaal meséire.

⁵⁶ „Von Gaals Mährchen der Magyaren werden von einem gewandten britischen Literator ins Englische übersetzt. Merkwürdig wäre es doch, wenn von diesem Buche eher eine englische als ungarische Übertragung erschiene. Fast ist es nicht denkbar, daß nicht in Ungarn selbst schon Hand an eine vaterländische Übersetzung gelegt worden!” *Literarischer Anzeiger* Nro. 25. Vierter Jahrgang 1822. 200. (Miscellen-rovat) Mivel a *Literarischer Anzeiger* 1821-től hetente kétszer jelent meg, a 25. szám megjelenése márciusra tehető.

⁵⁷ Mailáth 1864.

⁵⁸ A *Kriegsgeselle* értelmezéséről l. Havay 2022: 324.

Ez a felfogás azt implikálja, hogy a magyar nyelven lejegyzett magyar meséket a közreadó, szerkesztő, átdolgozó Gaal György nyersanyagként használta és nem pusztán lefordította, hanem értéktöbbletet létrehozva átformálta, *megalkotta*. Gaal György ismert volt fordítói munkásságáról, hiszen több magyar mű is az ő fordításában jelent meg németül, például a *Theater der Magyaren* 1820-ban, amely Kisfaludy Károly drámáit adta egy színháztörténeti tanulmánnyal kísérve a németül olvasók kezébe.⁵⁹ A *Theater der Magyaren*-nel ellentétben az arra rendkívül emlékeztető címet viselő *Mährchen der Magyaren*-t viszont nem magyar nyelvű forrásszövegek német nyelvű fordításának tekintették, hanem magyar nyelvű szövegek alapján németül megalkotott műnek. Vagyis ebből a szempontból egy magyar kiadásnak nem a magyar mesék *kéziratait* kellett volna közzétennie, hanem a Gaal által megalkotott (művésziileg megformált) és Wallishausseréktől kiadott *irodalmi művet* kellett volna magyarra fordítania.⁶⁰

A mesék megalkotottságát egyébként Gaal egyáltalán nem akarta elfedni; a maga szerepét már a címdalton szerkesztőként és átdolgozóként („bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal”) jelölte meg, és nem fordítóként (mint a *Theater der Magyaren* esetében: „uebersetzt und herausgegeben von Georg von Gaal”) vagy éppen gyűjtőként tüntette fel magát, mint például a Grimm testvérek tették a *Kinder- und Hausmärchen*-ben („gesammelt durch die Brüder Grimm”). Ezenkívül Gaal György a kötethez írott előszavában a mesei narrációra vonatkozó dilemmái és választásai bemutatásával szintén világossá tette, hogy a szóbeliségből származó mesék elbeszélés-módja nem magától értetődő az írásbeliség közegében, hanem az irodalmi hagyomány figyelembevételével mellett a saját döntésének, ízlésének és alkotásának eredménye. A mesék elbeszélés-módjának (transzpárens) megalkotottságát sem Gaal, sem a korabeli német olvasóközönség nem tekintette hibának, hamisításnak vagy kudarcnak, amely miatt ez a gyűjtemény értékcsökkent lenne – ellentétben a magyar recepcióval, amely a 19. század második felétől (amikor egyáltalán tudomást vett róla) jellegzetesen így láttatta a Gaal-mesék megalkotottságát és ezzel összefüggésben kétségesnek hitelességét, vagyis népi mivoltát.⁶¹ A *Mährchen der Magyaren* azonban Gaal intenciója szerint nem folklórdokumentációs projekt volt (amint azt anakronisztikusan visszavetítve elvárja és számonkéri a folklorisztika), hanem irodalmi alkotás. A közvetítettség mértéke ez esetben többszörös volt, s ha a fordítás lehetősége szóba került, akkor többszörös fordításként lehet értelmezni Gaal munkáját is: fordítás/közvetítés két nyelv (a magyar és a német) között, fordítás/közvetítés két kultúrszint (az adatközlő közkatónák és a meséket olvasó, könyvvásárló középosztály tagjai) között, és fordítás/közvetítés a szóbeliség és a kéziratos majd a nyomtatott írásbeliség között.⁶²

⁵⁹ Gaal 1820a.

⁶⁰ Egy ilyen fordítás azóta sem készült el. Az utóbbi években Havay Viktória kezdte meg a *Mährchen der Magyaren*-ben megjelent mesék magyarra fordítását. Két mesefordítása (*Der Welt Lohn / A világ hálaja*, illetve *Des Teufels Schrecken / Az ördög réme*) az ELTE Néprajz Blogon olvasható: <https://elteneprajz.blog/2022/08/31/gaal-gyorgy-nepmese-nepmeseegyujtemeny-200-magyar/>; <https://elteneprajz.blog/2022/12/31/gaal-gyorgy-az-ordog-reme-nepmese/> (Letöltés: 2023. 03. 10.)

⁶¹ Gulyás 2022b.

⁶² Ruttkay 2016.

1822 április elején az *Allgemeine Theaterzeitung* „Irodalmi Kalauz” (*Literarischer Wegweiser*) rovatában újabb ismertetést közölt Gaal György mesegyűjteményéről.⁶³ A rövid idő leforgása alatt ugyanazon sajtóterméken belül megjelent újabb recenzió feltehetően anomáliának minősült, legalábbis szerkesztői magyarázat kísérte: eszerint bár ismertették már a munkát, ám nem tudták megtagadni a lehetőséget, hogy egy különösen nagyrabecsült szerző tollából közöljenek újabb értékelést Gaal kötetéről. Az egyértelműen pozitív hangvételű recenzió először is a már hírnevet szerzett író (Gaal) értékes munkájaként, az olvasóközönség szempontjából egyfajta ajándékként értékelte a mesegyűjteményt, amelyért köszönet illeti a szerzőt. Miután felsorolta mind a 17 mese címét, megemlítette, hogy bár a magyarok körében közkedvelt, szájhagyományban élő mesékről van szó, ám ezeket ő maga, a recenzens is hallotta ifjúkorában, ámbar egészen különféle változatokban („nur mit ganz verschiedentlichen Variationen”). Ennek kapcsán figyelemreméltó reflexióval kitért a népmese (*Volksmärchen*) létmódjának kérdésére: ennek alapvonásaként azonosította a szóbeliségből fakadó változékonyságot, variabilitást. Ezek a mesék, mivel nincsenek leírva, az emlékezet és az egyes elbeszélők képességeinek függvényében rövidíthetők vagy kiegészíthetők, lehetnek részletezők vagy éppen töredékesek, összességében tehát a népmese esetében az alapállapot a szövegek metamorfózisa („und so metamorphosirt weiter fortpflanzen”). E folytonos alakváltás miatt a népmese polipra emlékeztette a recenzent: akárhogyan is tekergeti magát a polip, úgy, hogy néha kifordított kesztyűre hasonlít, attól még polip marad, s ugyanígy van ez a népmesével is.

A recenzens a variabilitás, és ebből kifolyólag a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás során bekövetkező textualizáció problémáját is felvetette: eszerint a népmesék ezen változékonysága nagy feladat elé állítja a gyűjtőt, amikor a meséket írásba foglalja, annak érdekében, hogy a változatokból jól elrendezett, arányos és teljes egészet alkosson.⁶⁴ A népmesék gyűjtése, az alakváltoztató szövegfolyam rögzítése tehát egyáltalán nem egyszerű, ahogyan ezt a recenzió tételmondata is leszögezi.⁶⁵ Nyilvánvaló ismét, hogy ebben az esetben tehát alkotásról van szó, nem pedig utánzásról vagy dokumentációról. Mindenesetre a recenzens Gaal művét, a kompozíciót és az elbeszélő módot is olyannyira sikerültnek ítélte,⁶⁶ hogy a gyűjtemény folytatásában és újabb mesék megjelentetésében bizakodva zárta március 15-i keltezésű szemlét.

Ugyancsak 1822 áprilisában a már említett *Literarischer Anzeiger* hasábjain egy S szignójú recenzens tollából újabb elismerő bírálat jelent meg Gaal György mesegyűjteményéről.⁶⁷ A recenzens a mű erényei között emelte ki a tartalom eredetiségét és

⁶³ v. Cs: Märchen der Magyaren... *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang. (Nro.) 40. Wien, Dienstag, den 2. April 1822. 160. (*Literarischer Wegweiser*-rovat)

⁶⁴ „wenn er alle Varianten in ein wohlgeordnetes Ganze bringen, und ein jedes Märchen ordentlich und ganz herstellen will”

⁶⁵ „Märchen sammeln und daraus Etwas genießbares zu bereiten, ist nicht so leicht, wie Mancher glauben möchte”

⁶⁶ „die geschmackvolle und einladende Einkleidung des Stoffes in vollem Maße”

⁶⁷ S: Märchen der Magyaren *Literarischer Anzeiger*, Nro. 19. Vierter Jahrgang 1822. 150. (*Recensionen*-rovat)

az előadásmód kidolgozottságát,⁶⁸ melynek révén a műfaj legsikeresebb produktumai közé sorolható a kötet. Ugyanakkor a recenziens gondolatmenete szerint az autonóm műalkotás értékei mellett egy külsődleges körülmény is nagy súllyal esik latba az értékelés során, mégpedig az, hogy ezek a szájhagyományozott mesék egyben egy teljes közösség, vagyis a nemes magyar nemzet legbecsesebb irodalmi alkotásai közé tartoznak, s ezért másfajta elbírálásban kell részesülniük, mint azoknak a vagy túl terjengős, vagy aforisztikusan rövid, illetve kitekert, elrajzolt, mázba fojtott mesetermékeknek, amelyek mélyen Musäus, Tieck vagy Laun meséinek színvonala alatt mint poshadt gombok tenyésznek. A recenziens megítélése szerint az olyan (közösségi) meséket, mint amelyek Gaal gyűjteményének alapanyagául szolgáltak, a szerkesztőnek lehetőség szerint tiszteletben kell tartania az átdolgozás során (vagyis visszafogottan kell alakítani rajtuk), s ezt Gaal meg is tette, mert e mesék egyszerűségét és természetét, ahol csak tehette, híven visszaadta. Stílusát tekintve Gaal munkája Musäus elnyújtott, ám méltán népszerű mesei elbeszélésmódja, illetve a frissen megjelent cseh népmondák⁶⁹ terjengőssége között szerencsés középutat talált. A bíráló tehát egyfelől – Musäus, Tieck, és a gótikus irodalomhoz sorolható kísértethistóriáiról ismert Friedrich Laun meséinek említésével – irodalomesztétikai mércét alkalmazott Gaal meséinek (pozitív) értékelése során, másrészt viszont úgy látta, hogy a közösség által fenntartott mesék írásbeliségbe való áthelyezése során a szerzői individuumnak valamilyen mértékben korlátoznia kell önmagát a hagyománytisztelet jegyében, nem sajátíthatja ki a közösségi meséket.

Musäus nevének említése azért is figyelmet érdemel, mert Gaal gyűjteménye előszavában Musäus közkedvelt mesei elbeszélésmódját nevezte meg az egyik, számára kínálkozó narrációs lehetőségként, amelyet ő maga mégsem kívánt teljes mértékben követni, mert személyes ízlése egy egyszerűbb elbeszélésmód felé irányította volna (amelyre, mint említettem, a *Die dankbaren Thiere* című mesét hozta fel példaként).⁷⁰ Musäus 1780-as években kiadott *Volksmärchen der Deutschen* című nagysikerű gyűjteményét valamilyen mértékben a cím is megidézi; a *Mährchen der Magyaren* cím egyszerre hasonlít a paradigmatisz német mesegyűjtemény, valamint a Gaal által 1820-ban kiadott *Theater der Magyaren* kötet címére is – egyébként, mint láthattuk, 1823-ban az egyetlen korabeli magyar recenzió szerzője éppen a Musäus-i címre emlékeztető *Volksmärchen der Magyaren* címet vélte volna helyesebbnek.⁷¹

A *Literarischer Anzeiger* szerzője a könyvismertetés második felében felsorolta Gaal kötetéből mind a tizenhét mesét, némelyeket röviden kommentált is. Így például

⁶⁸ „Originalität des Inhalts und Gedicgenheit des Vortrags”

⁶⁹ „Sein Styl hält zwischen dem zu langen Vortrag der gleichwohl mit Recht beliebten deutschen Mährchen des Musäus und den romanhaften der neuesten böhmischen Volkssagen ein glückliches Mittel” – talán Karoline von Woltmann *Neue Volkssagen der Böhmen* című, 1821-ben megjelent kiadványára vonatkozik itt az utalás.

⁷⁰ Egy 1820 júniusában írott levelében Gaal többek között Musäus meséit ajánlotta Kisfaludy Károly figyelmébe a rövidprózai elbeszélések narratív technikáinak elsajátítása érdekében. Havay 2018: 129. Musäus és Gaal kapcsán lásd: Gulyás 2022b.

⁷¹ 1857-től Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor is *népmesegyűjtemény* címmel adták ki Gaal meséit. Gaal 1857–1860.

a *Waldhüter-Mährchen* kapcsán megjegyezte, hogy a kötet címlapképén éppen e mese központi, a cselekményt elindító jelenete („Hauptkatastrophe”) szerepel, amelyet Schnorr végtelen bájjal ábrázolt, a *Des Teufels Schrecken*ről pedig azt, hogy nagyon mulatságos olvasmány. A *Die Speckfestung* tele van eredetiséggel, a *Das Mährchen vom Pfennig* igen tanulságos jótermészetű férjek számára, a *Fischer-Mährchen* nagyon poétikus, a *Die dankbaren Thiere* nagyon kellemesen van elbeszélve, a *Der Vogel Goldschweif* Musäus utánzása nélkül is nagyon humoros és élénk, a *Wie gewonnen so zerronnen* pompás!, a *Der Welt Lohn* más forrásból már ismert, a *Vom weisen Peter* különös, a *Die Drillinge mit dem Goldhaar* mesének pedig tartalma, stílusa és az előadásmódja egyaránt vonzó. Végezetül a recenzius megjegyezte, hogy a kötet nemcsak újraolvasásra készleti olvasóját, ami pedig már önmagában tanúsítja poétikai értékét,⁷² hanem a maga részéről a mű folytatását is szívesen látná, ha nem értesült volna Gaal előszavából arról, hogy mennyi nehézség árán jött létre ez a kötet is, amelyet egyébként formátumát tekintve két kötetben lett volna szerencsésebb kiadni.

Amint fentebb szó esett róla, a *Mährchen der Magyaren* recepciója nem korlátozódott a bécsi irodalmi nyilvánosság köreire. 1822 áprilisában Jénában is értesülhettek az olvasók a magyar mesegyűjtemény megjelenéséről.⁷³ A *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* kizárólag recenziókat tartalmazó *Schöne Künste* rovatában egy C. jelű szerző Gaalra mint a *Theater der Magyaren* ismert szerzőjére utalt, aki mesegyűjteménye kiadásával most újabb érdemeket szerzett. Nyilvánvalóan a Gaal írta előszóra támaszkodva sorolta fel a kiadvány pár jellegzetességét.⁷⁴ A recenzius szerint a munka elég szórakoztató, nagy fantáziáról tanúskodik, s mivel a fentiekben elmondottak miatt tisztán a magyar szellem termékének tekinthető, értékes hozzájárulás az ősi magyar költészet mélyebb megismeréséhez.⁷⁵ A recenzius értékelése szerint az elbeszélés hangneme változó, de többnyire könnyedén folyik, és az olvasót csak ritkán zavarják meg osztrák provincializmusok.⁷⁶

Drezdában a *Literarisches Conversationsblatt* 1822 április közepén⁷⁷ *Literarische Notizen aus Wien* címmel számos kulturális-művészeti eseményről adott hírt Bécsből, melyek sorában érintette Gaal gyűjteményét is. A 39-es számmal jelölt recenzius először is kiemelte a kötet paratextusai közül a galánthai Esterházy Terézia hercegnőnek (Esterházy Pál Antal feleségének) szóló ajánlást, valamint Schnorr és Rahl igen kedves vignettáját, vagyis a borítóképet. Néhány mesecím felsorolása után a recenzió szerzője kiindulásként mindjárt vitába is szállt egy másik, meg nem nevezett recenziussal, aki- nek véleménye szerint Gaal meséi azért is érdekesek, mert egy életerős nemzet szelle-

⁷² „unläugbar den poetischen Werth beurkundet”

⁷³ C.: Wien, b. Wallishausser: *Mährchen der Magyaren...* *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, Num. 73. April 1822. 88. (*Schöne Künste*-rovat)

⁷⁴ Több mint tíz évig tartó fáradságos munka után, egy magyar katonatárs segítségével kiegészített szövegek stb.

⁷⁵ „wohl für ein Product rein magyarischen Geistes halten muss, für einen schätzbaren Beytrag zur näheren Kenntniss der Poetik der Urbewohner Ungarns gelten”

⁷⁶ „nur selten wird der Leser durch österreichische Provincialismen gestört”

⁷⁷ 39: *Literarische Notizen aus Wien. Literarisches Conversations-Blatt*, No. 87. 15. April 1822. *Beilage zum literarischen Conversations-Blatt*, 1822. No. 8. April 15. (2.) számozatlan oldal

mét festik vonzó képekben.⁷⁸ A drezdai recenziens szerint e felfogással ellentétben még maga Gaal sem akarta azt állítani, hogy ezek a szövegek mind a magyar költői szellem tisztán eredeti alkotásai lennének, csupán azt, hogy a magyar szájhagyományban régóta kedvelt mesékről van szó. Ezt követően Gaal előszava nyomán ismertette a kötet összeállításának folyamatát és nehézségeit, azt, hogy a gyűjteményt több mint tízéves munka után is csak töredékekből tudta összeállítani a közreadó, aki magyarországi barátai segítségét is igénybe vette, ámde nem sok eredménnyel, s ezenközben egy Frau Viehmann-hoz hasonlatos elbeszélőre sem tudott találni. A drezdai recenziens lesújtó véleményt fogalmazott meg azokról a bírálókról, akik még egy előszót sem képesek értelmezőleg végigolvasni, amivel pedig megspórolhatnák a mű további részeinek elolvasását, ha már ilyen lusták. A bíráló szerint Gaal meséi nagyon egyszerűek, összességében egyfajta inkongruencia jellemzi őket, helyenként némi kellemetlen hatással (mint például a három aranyhajú ikergyermekekről szóló mese elején), részben hasonlóságot mutatnak más népek meséivel, előadásmódjuk pedig könnyed és természetes.

Jelenlegi tudásunk szerint Gaal György magyar mesegyűjteményéről a legalapabb recenzió a korszak egyik legjelentősebb német nyelvű irodalmi újságjában, a hallei *Allgemeine Literatur-Zeitung*-ban jelent meg 1823 márciusában, vagyis a megjelenést követő bő egy év múlva (2. számú melléklet).⁷⁹ A *Schöne Künste* rovatban három, Lipcsében kiadott, és egy bécsi kiadványt tárgyaltak – ez utóbbi volt Gaal műve. A recenziens kiindulásként a mese két fajtát különítette el: a népmesét, amely a szóbeliség révén terjed, illetve a műmesét, amely egyes költők művészi alkotása.⁸⁰ A népmeséknek nem mindig van mélyebb értelmük, ám még így is hasznos forrásként szolgálhatnak a történelem vagy a nemzeti karakter megismerése érdekében; a minden díszítéstől és módosítástól mentes meseközlés példája a Grimm testvérek gyűjteménye. A másik kategóriát, vagyis az irodalmi mesét, műmesét Goethe, Tieck és Novalis neve fémjelzi. Gaal gyűjteménye a recenziens szerint a népmesék kategóriájába sorolható, de nem olyan értelemben magyarok ezek, hogy kizárólagosan magyar eredetűek lennének, hanem széles körű elterjedtségük, használatuk Magyarország magyarlakta vidékein jogosít fel a „magyarok meséi” kifejezés használatára. Nyugat-Európában ekkor már számos mesegyűjtemény megjelenése után érzékelhetővé vált a különféle régiókból, etnikus csoportoktól, nemzetektől különféle nyelveken lejegyzett mesék vagy tágabb értelemben a szóbeliségben hagyományozott prózanarratívák hasonlósága, amelyre vonatkozólag különféle magyarázatok születtek. Gaal recenzense a magyar és más népek meséi közötti analógiákat nem kölcsönzéssel magyarázta, hanem a népek és nyelvek szétválása előtti időszakra visszavezethető közös, ősi eredettel.

Ami a Gaal által közreadott mesék narrációját illeti, az *Allgemeine Literatur-Zeitung* recenzense Gaal előszavára hivatkozva kiemelte a köztes narrációt, amelyre Gaal törekedett – tehát Musäus népszerű, terjengős és kitérésekkel teli elbeszélésmód-

⁷⁸ Bár szó szerinti megfeleltetés nem mutatható ki, ám a drezdai újságban kritizált gondolatmenet hasonlít a fentebb bemutatott, C. jelű szerző jegyezte jénai könyvismertetésére.

⁷⁹ Wien, b. Wallishausser: Märchen der Magyaren... *Allgemeine Literatur-Zeitung*, März 1823. (Num.) 78. 621–624. (*Schöne Künste*-rovat)

⁸⁰ „das Volksmärchen durch die Sage fortgepflanzt, und das Märchen als Kunstproduct des einzelnen Dichters”

ja, illetve a száraz elbeszélő stílus közötti narrációt –, valamint azt is, hogy a narráció az egyhangúság elkerülése végett nem egynemű. A recenzens úgy ítélte meg, hogy ily módon viszont nem világos, hogy a rendelkezésre álló meseszövegekben mi az, ami a feldolgozott anyag sajátja, és mi az, ami a szerző alkotása, ezért a korpusz nem vizsgálható történelmi vagy etikai szempontból, hanem szórakoztató irodalomnak tekinthető, annál is inkább, mivel kevés igazán jellegzetesen nemzeti (specifikusan és elkülönítően magyar) képzet vagy alakzat található benne. A bíráló ezek után rátért az egyes mesékre, melyeket előadásmódjuk és tartalmuk szerint egyaránt minősített. Értékelése – eltérően a Gaal könyvéről született német recenziók többségétől – nem egyneműen pozitív; különösen tartalmuk miatt minősített néhány mesét visszataszítóknak, ellenérzést keltőnek vagy undorítóknak.

Az eddig ismert recenziók közül szintén egyedül ez foglalkozott részletekbe menően a szövegek nyelvi megformáltságával, kritizálva a nyelvezet helyenként mesterként voltát, és számos szövegpéldával illusztrálva a nyelvi hibákat, valamint a szerinte elhibázott verses részleteket. Végezetül pedig a kötet potenciális olvasóinak, célközönségének kérdését taglalta: bár az erkölcsi tartalom nem lehet mérce egy szépirodalmi mű megítélése során, ámde ez alól kivételt képeznek a gyerekeknek szóló olvasmányok. A recenzens felfogása szerint eleve aggályos a bevett gyakorlatnak megfelelően minden további megfontolás nélkül gyerekek kezébe adni mesegyűjteményeket, ugyanis azokban kifogásolható magatartású (lusta, könnyelmű, felelőtlen, érzéki) szereplők pusztán a szerencse (és nem az érdem) révén érhetnek el társadalmi sikert és boldogulást, ezáltal helytelen mintákat szolgáltatva a gyerekek számára. Ezen okok miatt Gaal mesegyűjteményéből is csupán egy válogatást tud elképzelni gyerekek számára. A gyerekek mint lehetséges célközönség szempontjának felvetése (függetlenül attól, hogy a recenzens hogyan ítélte meg Gaal meséinek ilyen irányú hasznosíthatóságát) jelzi azt is, hogy mennyire eltért a korabeli német-osztrák, illetve a magyar kulturális közeg, hiszen a gyerekeknek szóló fikciós próza, s ezen belül a népmesékből (kollektív populáris hagyományból) merítő meseszövegek közreadása magyar nyelven csak évtizedekkel később, a 19. század második felétől indult meg lassan, s az 1880-as/1890-es évekre vált bevett gyakorlattá.

1823 decemberében a Stuttgart-tübingeni kiadású *Morgenblatt für gebildete Leser Literatur-Blatt* című irodalmi lapja a címlapján közölt egyoldalas ismertetést a *Mährchen der Magyaren*-ról (3. számú melléklet).⁸¹ A viszonylag kései visszhangért kárpoztás lehetett a kiemelt pozíció, amit a terjedelem és a címlapközlés egyaránt jelzett. A mesegyűjtemény kontextualizálásában az anonim recenzens megkülönböztetett szerepet szánt az eredet kérdésének. Felfogása szerint ugyanis a kötet különleges értéke abból fakad, hogy éppen magyar meséket tesz közzé. Nemcsak a magyar mesék, hanem tágabb értelemben Magyarország, a magyar kultúra is az egzotikus és ismeretlen (vagy alig kiismerhető) másság megtestesítőjeként jelenik meg. Magyarország tulajdonképpen *terra incognita*, amelynek csupán gazdag természeti adottságai ismertek, kultúrájáról azonban – azonkívül, hogy keleti jellegű – alig valami tudható. A pozitív

⁸¹ *Mährchen der Magyaren... Literatur-Blatt*, Dienstag, den 9. December 1823. Nr. 98. 389. (*Unterhaltungs-Literatur*-rovat)

hangvételi recenzió a *natúra* – *kultúra* elkülönítés alkalmazásával, majd a keleties-ség hangsúlyozásával az orientalizmus tárgykörébe utalta a magyar (természetközeli) kultúrát. E gondolatmenet szerint az ismeretlen, hozzáférhetetlen, sőt, szinte nem is létezőként érzékelt magyar nyelvről és irodalomról adott hírt tehát Gaal György mesegyűjteménye.

A recenziens – más bírálókhoz hasonlóan – elismeréssel szolt a Schnorr rajzolta és Rahl metszette, „remekül sikerült”, „kedvesen kitalált” borítóképről („das Ganze is allerliebst gedacht”).⁸² E ponton érzékelhető a kortárs, illetve a kései olvasó ízlésének valamiféle eltérése (ami újabban a Grimm-mesék kapcsán is problémaként szokott felmerülni), nem a kép színvonalát, hanem a más kritikusok által is említett „kedves-ségét” illetően. A *Waldhüter-Mährchen* idevágó epizódjából ugyanis világos, hogy a vadászból hazaérkező erdőkerülő egyáltalán nem örül gyermekei születésének, sőt majdnem esztét veszti a látványtól, majd sarkon fordul, s elrohan a sötét rengetegbe, magára hagyva feleségét az újszülöttekkel, akik félárván nőnek fel ezután. A narrátor nem ad magyarázatot az erdőkerülő viselkedésére, bár egyrészt a hagyományos kultúrában az ikerszülés (különösen az ilyen mértékű) valamiféle természeti törvény megsértéseként vagy bűn, hiba, vétség következményeként értelmeződött, másrészt a 12 gyermek ellátása, felnevelése olyan anyagi terhet róhat az atyára, ami szintén szerepet játszhatott távozásában. Vagyis a *Waldhüter-Mährchen* szövegének ismeretében ez a jelenet inkább dermesztő vagy nyugtalanító jellegű, hiszen azt a pillanatot ábrázolja, amikor gyerekei világrajötte nem örömmel, hanem iszonyattal tölti el az atyát. „Hauptkatastrophe” – ahogyan egy másik recenziens fogalmazott.

Eltételezve azonban a meseszövegtől, ezt a konfliktust közvetíti valamilyen módon a kép is, melynek előterét baloldalt a szakállas (vagyis vad), égre emelt kezű, magas férfi alakja tölti be, akiről eldönthetetlen, miért emeli égnek a kezét, mintha lesújtani készülne a lába előtt fekvő gyerekekre, s ez a viselkedés a férfi válláról lelógó halott nyulak, fegyvere, valamint a kunyhó sarkában látható kasza miatt valamiféle fenyegető jelleget is ölt. A kép középső szintjén a nők, vagyis az ágyban fekvő, férjére kérdő pillantást vető anya és az ágy szélén ölbe tett kézzel ücsörgő, nyugodt beletörődéssel a szoba sarkába meredő bába mozdulatlansága ellentétessé ezzel a dinamizmussal, miközben a földön szalmára szép sorban elhelyezett (és újszülöttektől szokatlan módon fickándozó, könyökükre heveredő vagy éppen ücsörgő) babák látványa a vadászatok utáni zsákmány kiterítésére emlékeztet. A borítókép az ábrázolt jelenet rejtelmes, értelmezésre váró különössége folytán kétségtelenül figyelemfelkeltő, maga a *Waldhüter-Mährchen* pedig, mint láthattuk, Gaal számára az egyik legfontosabb mese lehetett, hiszen mutatóványként is közölte ezt a szöveget.

A recenziens ezt követően a *Mährchen der Magyaren* kezdeményező jelentőségét méltatta, mivel Gaal mesegyűjteménye két szempontból is elsőnek tekinthető: nemcsak külföldön, hanem a magyar kultúrában is az első olyan gyűjtemény volt, amely a szájhagyományozott magyar meséket reprezentálta. A recenziens arra is felhívta a

⁸² A *Mährchen der Magyaren* címlapképe Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld (1788–1853) és az idősebb Carl Heinrich Rahl (1779–1843) műve volt. Ők korábban is dolgoztak együtt, a bécsi Goethe-összkiadás címlapképeit például közösen készítették 1816 és 1821 között. Maierhofer 2016.

figyelmet, hogy a szájhagyományozott mesék kiadása nem egyszerű feladat, hiszen a szóbeliségben igen gyorsan terjednek és tűnnek el, emellett változékonyak a szövegek. Mindenesetre, ha Gaal gyűjteményét további kiadványok követnék, az lehetőséget teremtené komparatív szempontok érvényesítésére is. A bíráló e ponton a népmesék kulturális jelentőségének elvét követve a pusztá szórakoztatáson (*Unterhaltungs-Literatur* – ilyen besorolással jelent meg a Gaal-mesékről szóló ismertetése az újságban) túlmenő funkciókat tulajdonított a népmeséknek: egyfelől azok önmagukon túli mélyebb értelemmel rendelkeznek („jedes volkstümliche Märchen hat mehr oder weniger einen tieferen Sinn”), másfelől pedig az adott nemzet képzeletét és érzékelését tükrözik („ist der charakteristische Ton der Vorstellungen und Empfindungsweise einer Nation”) – e tekintetben tehát megkülönböztető és jellegadó módon *jellemzetesek*, mondhatnánk Henszlmann Imre, a magyar mese első jelentős értelmezőjének terminusával élve.

A *Literatur-Blatt* recenziense végezetül a kiadott mesék narrációját is pozitívan ítélte meg, a vidám, eleven és egyszerű elbeszélésmód dicsérete mellett arra is kitért, hogy az elbeszélésmód nem homogén – de ez felfogása szerint egyáltalán nem probléma, sőt, a feldolgozott anyag sokfélesége miatt az lett volna a hiba, ha egységesítő narrációval él a közreadó („Es wäre fehlerhaft gewesen, sie alle in einem Ton zu halten. Die wunderbare Verschiedenheit des Stoffes läßt dieß nicht zu”). A recenziens szemléljét a számára leginkább tetsző mesék felsorolásával zárta (*die dankbaren Thiere, das Waldhüter-Mährlein, das Fischer-Märchen, das Kutscher-Mährchen*).

ÖSSZEGZÉSKÉNT

Gaal György *Mährchen der Magyaren* című mesegyűjteménye 1822-ben az év elején, feltehetően február első hetében jelent meg Bécsben. Ezt megelőzően Gaal több mesét is megjelentetett a német nyelvű sajtóban. 1817 nyara és 1819 ősze között bécsi, drezdai és karlsruhei újságok közölték a *Waldhüter-Mährchen*, *Die gläserne Hacke*, és a *Die dankbaren Thiere* című meséit. Mindhárom mese (ugyanazzal a címmel) részét képezte az 1822-ben publikált gyűjteménynek, de a sajtóközlésekben mindegyik szöveg mellett szerepelt a *pannon mese* megjelölés is, amely egy sorozat részeként láttatta e meséket. A közleményekhez fűzött jegyzetekből az is tudható, hogy legkésőbb 1819-ben a mesékből összeállított kötet kiadásának terve is megfogalmazódott. Jacob és Wilhelm Grimm a bécsi és a drezdai újságokban közölt meséket már 1822 előtt is ismerte, és felhasználta saját meséik összehasonlító jegyzeteinek összeállítása során. A *Mährchen der Magyaren* teljes korpuszát is legkésőbb 1822-ben már szintén ismerték és tételesen kommentálták. 1818-ban a *Waldhüter-Mährchen* egy változata magyarul is napvilágot látott a *Hasznos Mulatságokban* (forrásmegjelölés és bármiféle értelmező gesztus nélkül).

Az újságokban közölt szövegek (öt mese németül, és egy magyarul) stílusán és apróbb motívumok terén eltérnek az 1822-ben kiadott kötetben szereplő változatoktól, így feltehetően Gaal az újságokban mutatvány gyanánt közölt meséket folyamatosan alakította, míg végső formájukat elnyerték; ezt azonban további kutatásoknak kell tisztázniuk, akárcsak a kiadott szövegek és a kéziratos hagyatékban őrzött változatok

közötti összefüggéseket. Gaal nemcsak magyar (illetve „pannon”) meséket publikált a sajtóban, mivel 18. századi olasz (Carlo Gozzi), illetve angolul megjelent, ámde „keleti”-nek minősített mese német fordításával-adaptációjával is jelentkezett. A cikkben bemutatott, Gaal meseközléseire vonatkozó adatok sorát újabb forrásfeltárások minden valószínűség szerint tovább bővítik majd; egyelőre a Gaal mesepublikálási, mesefordítási gyakorlatában, illetve alkotói működésében kirajzolódó tendenciákat tudják érzékeltetni.

Ami az 1822-ben kiadott *Mährchen der Magyaren* fogadtatását illeti, a gyűjtemény hazai recepciója meglehetősen visszafogott volt: egy újabb meseszöveg megjelentetésétől eltekintve – amely szintén a *Hasznos Mulatságokban*, ám ezúttal a kötet megjelenéséről hírt adó forrásmegjelöléssel ellátva bukkant fel –, egyelőre egyetlen recenzió és néhány, pársoros említés ismert az 1820-as évekből. Jelenlegi ismereteink szerint 1830-ig a pusztai regisztráción túlmenő értékelés Szentmiklóssy Alajos említett, a *Tudományos Gyűjteményben* közzétett könyvismertetésében, valamint Szalay Lászlónak a *Muzáron, Élet és Literaturáról* írott, tanulmányértékű monumentális kritikájában olvasható. A korabeli magyar recepció alapos feltárása összességében még várat magára.

Az osztrák-német irodalmi életben ennél sokkal intenzívebb volt Gaal mesegyűjteményének fogadtatása, a kötet megjelenését követő szűk két éven belül számos híradás jelent meg róla Bécsben, Drezdában és Jénában, amelyek sorában alaposabb, elemző és kontextualizáló értelmezések is születtek. A kritikai visszhang – kevés kivételtől eltekintve – egyértelműen pozitív volt. A recenzensek egy a német nyelvterületen ekkor már évtizedek óta meglévő szövegábrázoló hálózatban tudták elhelyezni Gaal művét, és műfaji kategorizációjának fogalmi keretei is rendelkezésre álltak (*Kunstmärchen*, *Volksmärchen*), hiszen a 18. század vége óta német nyelvterületen sorra jelentek meg a populáris kultúrában ismert mesék irodalmi feldolgozásai, s ehhez társult a nép költészetének reprezentációja céljából kiadott, különféle textualizációs stratégiákat követő népmesegyűjtemények korpusza is. Az ismertetések elismeréssel szóltak az erdőkerülő meséjének egy jelenetét ábrázoló címlapképről, Schnorr és Rahl munkájáról. A recenzensek – a magyar olvasóktól eltérően – érzékelték azt, hogy Gaal nem egysége-sítette a mesék elbeszélésmódját, a heterogén narrációt azonban javarészt pozitívumként fogták fel, és úgy vélték, hogy Gaal megfelelő módon beszélt el az egyszerű meséket. Az is világos a kritikai visszhangból, hogy amint Gaal nem kívánta elrejtetni a közreadott szövegek megalkotottságát, úgy az ezt érzékelő kritikusok sem tekintették hibának azt, hogy Gaal nem lejegyzőként, dokumentátorként, fordítóként adta közre a szóbeliségből származó meséket, hanem azoknak az írásbeliség közegében a maga művészi eszközeivel kívánt formát adni.

Egyes kritikusok a kötet további értékének tekintették azt, hogy olyan irodalomról és kultúráról adott hírt, amely külföldön alig ismert, és hogy egy nemzeti elbeszélő hagyományt reprezentált, emellett az esetleges gyerekirodalmi felhasználásának lehetőségére is kitértek. Több recenzió is érintette a médiumváltásra vonatkozó alapvető problémát, vagyis annak kérdését, hogy milyen nehézségeket támaszt és milyen módon lehetséges a természete szerint folytonosan változó szájhagyomány szövegeinek áthelyezése az írásbeliség közegébe, mivel az írásbeli szöveg kimeríti a szóbeliségben variálódó szövegeket, s a szövegek hálózatából egyetlen szöveget jelenít meg,

amely ily módon normatívvá válhat. Ugyanígy kérdéses az is, milyen felhatalmazással nyúlhat a szóbeliségben hagyományozott szövegekhez a szerkesztő/szerző, hiszen ez esetben individuális döntés nyomán rögzülnek az írásbeliségben az alapvetően közösségi használatú alkotások.⁸³

A dolgozatban bemutatott, Gaal György mesegyűjteményére vonatkozó korabeli reflexiók áttekintése távolról sem kimerítő – pusztán egy eddig kevésbé vizsgált korpusz jelentőségére és további, idevágó kutatások szükségességére kívánja felhívni a figyelmet, annak szem előtt tartásával, hogy később kialakított szaktudományos normák számonkérése Gaal mesegyűjteményével kapcsolatban elfedi azt az elsődleges irodalom- és művelődéstörténeti kontextust, amelyben a *Mährchen der Magyaren* létrejött és korabeli hatását kifejtette, és korlátozza annak lehetőségét, hogy megértsük Gaal György folklorisztikai szempontból kiemelkedő jelentőségű művét.

Melléklet

MUTATVÁNY A MÄHRCHEN DER MAGYAREN RÓL A KORABELI NÉMET NYELVŰ SAJTÓBAN MEGJELENT ISMERTETÉSEKBŐL

1. Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens
Fünfzehnter Jahrgang. Wien, Dienstag, [Nr.] 22. den 19. Februar 1822. 87–88.
(Wegweiser für Literatur und Kunst-rovat)

(Mährchen der Magyaren, bearbeitet und herausgegeben von Georg v. Gaal. 8. Wien 1822 im Verlag J. B. Wallishausser. 454 S.) – Nem kevésbé érezzük magunkat lenyűgözve e gyűjtemény tartalmától, mint amidőn első pillantásra meglep a pompásan sikerült díszítő képecske, amelyet ezúttal teljes joggal nevezhetünk valódi művészi ékszernek, amellyel Schnorr és Rahl mester keze látta el ezt a gyűjteményt, és alig tudjuk a vidám és kedves élvezetek közepette, ami ezen kedves adomány révén osztályrészünk lesz, eldönteni, hogy e kedves népmesék közül melyiket is emeljük ki. Úgy tűnik, a tiszteletreméltó átdolgozó a mesék felöltöztetése és előadása során szándékosan törekedett a sokszínűsége, ami pompásan sikerült is neki, amint azt a *három hálás állat és az aranyhajú három testvér* fényesen bizonyítják. De maguk a mesék is olyannyira különböznek ezer másiktól egyediségükben (ami éppoly meglepő, mint kellemetes), hogy összetéveszthetetlenül állnak ebben a sokaságban, minthogy csak ritkán és csak egyes vonásokban emlékeztetnek a már ismertekre. Ez érthető is a tündérvilághoz tartozó meséknél.

⁸³ A szóbeliség – írásbeliség közötti váltásra, a textualizáció lehetséges módjaira vonatkozó reflexiók a magyar kultúrában a népmesék kapcsán csak évtizedekkel később, a 19. század második felétől jelentek meg egyre erőteljesebben.

Miközben gondosan megtartóztatjuk magunkat attól, hogy e kedvesen szívhezszóló költői tehetség finom-lágy virágorát a kicsinyes kritika karmaival marcangoljuk, annál inkább kívánjuk a szépség minden barátjának azt a kellemes élvezetet, melyet belőle méríteni nekünk is gyönyörűségünkre vált. Ha mégoly szívesen rójuk is le a köteles tisztelet adóját a zseniális *Contessa* szellemessége és *Hoffmann* soha el nem apadó humora előtt, ami ezen két, igen szeretett költő gyermekmeséiben nem szűnik minket gyönyörködtetni, mégis úgy tűnik, ezek a most ismertetett mesék, összehasonlítva az új és ugyancsak pompásan sikerült fantáziadarabokkal, azoknál többet nyomnak a latban, amennyiben ezek a legerőteljesebb nemzetek egyikének szellemét festik elénk jelentőségteljes és igen megkapó képekben.

Mindenkoron kívánunk a kiadónak szerencsét ehhez a vállalkozásához. Amint a már minden erejét és feketeségét vesztett vignetta mutatja, ő maga sem becsülte alá ennek jövedelmezőségét, és jelentős számú példányt adott ki belőle.

I. K.

2. Allgemeine Literatur-Zeitung

Märzt 1823. [Nr.] 78. 621–624. (Schöne Künste-rovat)

Wien, b. Wallishausser: Märchen der Magyaren, bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. 1822.

Xu 454 S. 8.

Irodalmunkban rendesen a mesék két műfaját különböztethetjük meg: a népmesét, amely monda révén adatik tovább, és az olyan mesét, amely egyes költők művészi alkotása. Az első magától a néptől indul, vagy annak egyes képviselőitől, akik különösen jó fantáziával és képzelőtehetséggel rendelkeznek, és szájról szájra adják tovább. Ezek a mesék legtöbbször ősi néphiten vagy babonahiten alapulnak, hová a nép fantáziája menekül, midőn a vallásban nem találja meg tökéletesen érzéki alakzatokká formálva a rá jellemző természet- és világnézetet (amint a görögök vallásában még ténylegesen megtalálhatta). Ezért ezek a mesék, ha nincs is mindig mélyebb értelmük és esztétikai értékük, ám – főként teljes gyűjteményekké összefűzve – mindenképpen igényt tartanak azok figyelmére, akik a népek történetét és nemzeti karakterét kutatják. Ilyesfajta valódi német népmeséket tártak elénk nagy hűséggel, minden feldíszító toldaléktól és módosítástól tartózkodva a *Grimm* testvérek. Az első műfajba tartozó meséink vannak *Goethétől*, *Tiecktől*, *Novalistól* és másoktól. Az ilyen művészi alkotásban a költő egy bizonyos anyaghoz teljes mitológiát teremt, amely személyes nézeteinek szimbolikus megjelenítésére szolgál, és rendszerint a valóságos természeti vagy erkölcsi erők közvetlen, szubjektív értelmezésének tekinthető. Az ilyen meséktől az ember joggal várja el, hogy jelentéssel bírjanak és magasabb esztétikai elvárásoknak feleljenek meg, de legfőképpen azt, hogy következetesen megmaradjanak a maguk alkotta mitológia képeinél és gondolatkörében. A mesék ezen műfaja iránti hajlandóság annál nagyobb lesz, minél inkább absztrakttá válik az Isten képzele, és minél inkább racionális lesz maga a vallás, úgy, hogy a fantázia nem talál magának többé alapanyagot benne ezen különleges irányban.

A most tárgyalandó mesék, amint már a cím is mutatja, a népmesék műfajához tartoznak. Bár a közreadótól távol áll, hogy úgy állítsa be őket, mintha a magyar költői lélek eredeti alkotmányai lennének, ám joggal gondolta elegendő oknak a címadáshoz azt, hogy ezek Magyarországon – még hozzá olyan vidékeken, ahol csupán magyarul beszélnek – szájról szájra járnak. Ha ez valóban így van – és nincs jogunk a szerző állítását kétségbe vonni – úgy nem valószínű, hogy ezek a mesék szomszédos népektől kerültek volna át a magyarokhoz. A gyűjtemény sok darabja és a máshonnan ismert mesék közötti analógiák nem bizonyítanak semmi olyat, ami azok nemzeti eredetének kétségbe vonására kényszerítene. Az egymástól legtávolabb lévő, egymással láthatóan semmilyen rokonságban nem álló népek meséinél és mondáinál is találtnak ilyen hasonlóságok, ami beszédes bizonyítéka az effajta népköltemények ősi, a népek eredetéig és a nyelvek szétválásának idejéig visszanyúló korának.

G. úr ugyancsak keservesen megdolgozott az itt közreadottak megszerzéséért. Több mint tízéves kutatása, gyűjtése és összehasonlító munkája nem hozott több eredményt, mint egy halom hibás és tartalmatlan töredékdarabot, mígnem végre egy öreg katona ismeretsége révén, *aki nem értett más nyelven, csak magyarul*, számos meséhez jutott hozzá. Ezek segítségével jónéhány lyukat és hiányt ki tudott tölteni, és ezáltal jutott abba a helyzetbe, hogy a jelen mesegyűjteményt összeállítsa. A szövegek felöltöztetését tekintve – saját nyilatkozata szerint – középútra törekedett a túl száraz, szófukar, illetve a túl széles, bő lére eresztett írásmód között. Ugyancsak nem akarta „mereven” (?)⁸⁴ tartani ugyanazt a stílust az egész gyűjteményen át, nehogy efféle egyhangúsággal untassa az olvasót, s főképpen azt a stílust nem kereste, amely Musäus népmeséi révén, azok regényes jellege és terjedelme, valamint a gyakori elkalandozások ellenére, pusztán a kedélyes előadásmód és eleven színek miatt a klasszikusság nemes predikátumát régóta kiérdemelte, nehogy ezáltal sótlannak és unalmasnak tűnjön. A szerző ezen megfontolása, amellyel tekintettel volt a szórakozást kereső olvasóra, valamint az adott anyag feldolgozásának módja, amely nem teszi lehetővé számunkra, hogy mindenütt megkülönböztessük, hogy mi az, ami a néprege sajátja és mi az anyagot felöltöztető és feldíszító szerző keze munkája, kénytelenít bennünket arra, hogy a könyvet inkább szórakoztató írásként, mintsem történeti vagy erkölcsi nézőpontból szemléljük és értékeljük. Annál is inkább tehetjük ezt, mert egyáltalában kevés igazán jellemző nemzeti alakzat és képzet található benne, ami különösebb említést érdemelne.

A gyűjtemény 17 meséje közül recenzius a legszórakoztatóbbként és eredetisége okán a többi elé kívánczóként a következőket említi: a *Szalonnavár* címűt, amely azzal is kitűnik, hogy a hős itt bátor és eltökélt, nem úgy, mint sok más mesében, ahol a szerencse rest kegyeltje; a *Halászmese*t, amelyben a négy elem szellemének, azok közül is különösen a levegőnek a bemutatása találó és tetszetős; a *Hálás állatok*at, ahol csupán a két fivér visszataszító kegyetlensége kelt ellenérzést, akik kiszúrják fivérük szemét és eltörik lábait; a *bölcs Péterről* szólót, amely ha nem is tartozik a legeredetibbek közé, de vonzó az elbeszélés kellemesen hömpölygő hangja; az *Aranyhajú hárma-*

⁸⁴ Ez így szerepel az eredeti szövegben is: „*Auch hat er nicht denselben Stil »unverwandt« (?) durch die ganze Sammlung beybehalten...*”, vagyis a recenzius idézi Gaal kifejezését egy értetlenségét jelző kérdőjellel kísérve. – *A ford.*

sokat, amely mesében főképpen a kezdés, a pék három leányának története megkapó. – A legcsapongóbb, majdhogynem keleties fantáziát a *Vörös kutya* meséje mutatja; a *Kígyókirály* is meglehetősen eredeti, bár meglehetősen ízléstelen. – A jó erkölcsi tartalmuk okán előnyösen tűnnek ki a következők: a *Pfennigről* szóló és a *Könnyen jött, könnyen ment*, még ha utóbbi más szempontból nem is egészen kielégítő. Nem rossz a *Csodálatos dohánypipácska* és az *Erdőkerülő meséje* sem, bár utóbbinál el kell néznie az olvasónak, hogy értelmetlenül dobálódznak maguk körül arannyal és drágakövekkel, és nem kevesebb mint 12 királyságot osztanak szét. Nem kielégítő azonban az *Üvegkapa* című, nemcsak kevésbé folyékony kifejezőmódja miatt, hanem mert hiányzik az anyag belső konzekvenciája és lekerekítettsége, amely így túl súlyos ellentmondásoktól terhes; a kelletténél jobban el van nyújtva az *Aranyfarkú madártól* szóló mese, mivel túl nagy körülményességgel keresi az elbeszélés kedélyes hangnemét, melybe azonban közben sok együgyűség vegyül. A recenzens egyáltalán tartja kielégítőnek, sőt helyenként valósággal taszítónak és undorítónak találta az *Ördög ijedségét*, a *Világ bérét*, a *Kapzsi parasztasszonyt*, valamint a *Kocsis meséjét*.

A nyelvezet nem ritkán hibás, gyakran keresett és mesterkélts is.⁸⁵ Így például a 33. oldalon azt találjuk, hogy megkérdezte ifjú vendégét, hogy *nem ereszkedne-e le*, hogy a szolgálatába lépjen;⁸⁶ 62. oldal: mert a bizalmasának ígérete *neki* sikerrel kecsegtetett;⁸⁷ 73. oldal: két *járatképes* lábbal;⁸⁸ 121. oldal: és az *átadónak* biztosította az ígéretének pontos teljesítéséről;⁸⁹ a 132. oldalon és még többször: az *eljövendőben*, ahelyett, hogy a *jövőben*; 134. oldal: rögtön egy másik hang *rikiltott* közbe; 140. oldal: *nyomatékkal* és gyakran kérte őt szépséges *szívbéli mátkája*, hogy adja magyarázatát titkos bánatának; 176. oldal: rögtön ezután *felcsukta a szemeit*; 202. oldal és máshol: *hitestárs*, *hites*;⁹⁰ 316. oldal: mindkét öreg – *nekiszentelte* magát a gyermekeik nevelésére (vagyis *nekiszentelni* mindig el nem váló verbunként);⁹¹ nem ritkán használja a *bárha* szót a *habár* helyett,⁹² pl. a 415. oldalon: hogy a teljes, *bárha* számos háznépük napokon át jóllakhatott belőle. És még több ilyesféle. – Az itt-ott elszórt versek legtöbbször nagyon prózaiai és a legkevésbé sem találják el a megfelelő népies hangnemet. Ilyen kontár munkának hat például a Nap-édesanya verse (375. oldal):

⁸⁵ A fordításban csak megközelítőleg lehet érzékeltetni, mit is kifogásolt a recenzens az egyes szöveghelyekkel kapcsolatban. Ezek legtöbbje nem egyértelmű nyelvtani hiba, inkább a stílust, szóhasználatot bírálja. Az alábbiakban ezeket kommentálom. – *A ford.*

⁸⁶ Itt a *herbeilassen* szót tartja problémásnak.

⁸⁷ Itt egy szokatlan/hibás igevonzatot emelt ki.

⁸⁸ Itt a *gangfahig* jelzöt emeli ki számára szokatlanként.

⁸⁹ Itt egy hibás igevonzatra hívja fel a figyelmet.

⁹⁰ Az iménti pár példában a kifogásolt szavak, kifejezések (*kiff* [eine Stimme darein], *in Hinkunft*, *angelegenst*, *Ehegespons*, *Gespons*) létező szóalakok, de a recenzens számára valószínűleg túlságosan tájnyelvi(eskedő) hatást keltettek.

⁹¹ A recenzens itt az *obliegen* ige *ob* igekötőjének elváló, illetve nem elváló használatát teszi szóvá. Egyébként az azóta eltelt időben a Gaal által használt (és a recenzens által kifogásolt) el nem váló forma vált általánossá.

⁹² Pontosan lefordíthatatlan különbségtétel a *gleichwohl* és az *obwohl* szó között. A mai használathoz képest mindkettőnek egy másodlagos, nyomatékösítő jelentéséről van itt szó.

Oh, micsoda furcsa, különös esemény,
Egy embergyermeket itten megláthatni!
Mit keresel te itt? és mi fog történni?
Tán az egész világ készül felfordulni?
Szavamra, nincsen ínyemre e tünemény.
Nincs-e elég meleg lent a földön járni,
Hogy a nap kastélyához merészkedsz?
De mivel szükséged tűnik lenni nagynak,
Megadatik néked, amit csak akarsz.

Ilyen stílusban van a legtöbb metrikus betét megfogalmazva, és mégis, a szerző igen gyakran vezeti elő ezt a félig-meddig poézist ott is, ahol ugyan nem lenne rá szükség. Így például recenziens nem éri fel ésszel, hogy a *Könnyen jött, könnyen ment* című mesében *Janko* miért verselve adja elő az elbeszélését.

Recenziens még egy megjegyzést nem tud magában tartani, éspedig azt, hogy nem tud helyeselni azoknak, akik a mesét kiváltképpen a *gyermeknek* való olvasmánynak tartván, az ilyesfajta gyűjteményeket minden meggondolás nélkül kezükbe adja. Ha teljesen eltekintünk is attól, hogy sok népmese végtelenen lapos és tartalom nélküli, és legfeljebb tágabb összefüggésben van jelentősége a kutatók számára, még a jobbak is könnyen eltérítik a fantáziát, ha nem is ferde, de egyoldalú irányba, és ezáltal megrontják az ízlést, anélkül, hogy tanulsággal szolgálnának, vagy legalább valamilyen erkölcsi tendencia meghúzódná a mélyükben. Egyébként az erkölcs nem kell, hogy mércéje legyen a költői alkotásoknak, amelyek megítélése egészen más szférában lakozik. Csupán az olyan könyvek esetében nem tévesztheti sosem szem elől az ember ezt a szempontot, amelyek olvasását a gyermekeknek is megengedi. Az erkölcsre pedig aligha tudnak jó hatást tenni az olyan történetek, amelyek a restségre és könnyelműségre való hajlamot támogatják, hiszen bennük könnyelmű naplopók és kalandorok erőfeszítés nélkül, a vakszerencse révén, anélkül, hogy rászolgáltak volna, gazdagságra és tisztességre jutnak, sem pedig az olyanok, amelyek a testi szépség és szerelem kéjes kifestésével és hasonlókkal keltik föl és borzolják az érzékiséget. Ilyenféléket mármint a szóban forgó mesék közül sokban megtalálhatni, amelyeket recenziensnek ehelyütt nem áll módjában egyesével elővezetni, de ami miatt e meséknek csak egy kisebb, kiválogatott részét, ám nem az egész könyvet tudja gyermekek számára olvasmányként ajánlani.

3. Literatur-Blatt

Dienstag, den 9. December 1823. Nr. 98. 389. (Unterhaltungs-Literatur-rovat)
Mährchen der Magyaren. Bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gáal.
Wien 1822.

Druck und Verlag von J. H. Wallishauser.

Magyarországra hosszú időn át úgy tekintettünk, mint mesebeli országra, amelyet, ha földrajzilag el is tudtunk helyezni, és amelyről tudtuk, hogy a természet mindennemű

áldásával gazdag, de ezen túl valóságos *terra incognita* volt. Benső, nemzeti élete, a magyar nép költői, romantikus szelleme, amelyből ki-kicsendülnek a Kelet hangjai – mindez az idegen, sőt, mi több, a legközelebbi szomszéd számára is olyan volt, mintha nem is létezne; minden törekvés méltatandó tehát, amely nyelvük és irodalmuk hozzáférhetetlen oázisából bárminemű élvezetet szállít az idegen számára, és önmagában elismerést érdemel, még ha az eredmény nem is olyan vonzó, mint amilyen lehetne. Annál több dicséretre méltó tehát egy olyan mű, mint amilyen most előttünk fekszik. Hogy arról szólván – csakúgy, mintha asszonyokról beszélénk, akik többé-kevésbé maguk is mesék, sőt gyakran egész mesevilágok – vegyük szemügyre először is a külsínyt: ez tetszetős, a nyomás és a papír csinos; a vignettán remekül sikerült kép, melyet Schnorr rajzolt és Rahl metszett. Az erdőkerülő meséjéből a parasztot ábrázolja, amint hazatérvén, feleségét a tizenkét fiú terhétől megkönnyebbülve találja. Az anya az ágyban fekszik, a vidám kicsinyek a földön, a bábaasszony mellettük; az egész a lehető legkedvesebben van kitalálva. A mesék valódi magyar mesék, vagyis olyanok, amelyek különböző hozátoldásokkal és változtatásokkal szájról szájra járnak, és minthogy magyar nyelven még nincsenek összegyűjtve, a közreadó munkája kétszeres dicséretet érdemel. Gyűjtésével néhányukat biztosan az enyészettől menté meg: mert amint nincs, ami gyorsabban terjedne, mint egy mese, ugyancsak nincs, ami gyorsabban elenyészne, amint a képzelet más irányt vesz. Hogy a mesék milyen csodálatosan alakulnak át, látható ezeken a példányokon is, hisz egy és ugyanazon mesét három-négy különböző módon meséltek, ezekből alkotta meg a közreadó a végül közzétett formákat, amelyek azonban ezzel egyszersmind érdekes összehasonlítási ponttá is válnak. Ha ugyanis a következő időben ismét egy hasonló gyűjtemény születne, vagy ha egyáltalán a kutatások nagyobb teret nyernének, akkor már Gaal könyve alapján állapítanák meg azt, hogy mi is nőtt még hozzá a mesékhez, és végtére azt is, hogy milyen irányt vett a képzelet. Ez nem olyan közömbös, mint amilyennek első szempillantásra tűnhet, ugyanis többé vagy kevésbé minden népies mesének van egy mélyebb értelme is az elsőre szembetűnőnél, ebből pedig egy-egy nemzet jellegzetes képzeletének és érzékelésmódjának hangja hallatszik ki. Minél kevésbé van ennek tudatában a mese kitalálója vagy kidíszítője, annál inkább megismerhető e kettő a meséből. Erre sok helyütt nyújt bizonyítékot a *Mährchen der Magyaren*. Aki a mesék költészetében járatos, az leginkább úgy talál rá ezekre, ha összehasonlítja azokat a meséket, amelyeket egyaránt mesélnek Magyarországon és más országokban. A nemzeti jelleg azonban még jobban látható a többiekénél. Miért? Mert itt a magyar nemzeti karakter az idegen behatástól a legtávolabb maradt, a kizárólag magyar mesék még elevenebben kifejezik a nemzeti karaktert, mint azok, amelyek több népnél is általánosak.

Eltekintve attól az érdemdús szorgalomtól, mellyel Gaal úr a mesék gyűjtéséhez és rendezéséhez fogott, külön érdemül említjük meg, hogy azokat ráadásul kellemes nyelven vezeti elő számunkra. Elbeszélésmódja vidám és eleven, ugyanakkor egyszerű. Máskülönben ok nélkül fél attól (lásd az előszót), hogy a mesék különböző hangvételéből eredő egyenetlenség miatt kárhoztatják majd. Hiba is lett volna mindet egy hangra hozni. Az anyag csodás sokfélesége nem engedi meg ezt. Nekünk különösen a hálás állatok, az erdőkerülő-mesécske, a halász meséje és a kocsis meséje tetszik.

Fordította: Bednárík János

Irodalom

DOMOKOS Mariann

- 2019 A magyar Grimm-mesehagyomány. A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban. In Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 27. 195–224. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

ERDÉLYI János

- 1855 *Magyar népmesék*. Pest: Heckenast Gusztáv sajátja.

GRIMM, Brüder

- 1822 *Kinder- und Haus-märchen*. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Dritter Band. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Berlin: bei G. Reimer.

GULYÁS Judit

- 2006 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai”: A *Muzáron, Élet és Literatura* mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica, VII.) 497–547. Budapest–Pécs: L’Harmattan.
- 2008a A *mese* szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, *A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza* alapján. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. (Artes Populares, 23.) 165–241. Budapest: ELTE Folklore Tanszék.
- 2008b Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a *Hasznos Multságokban*. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. (Artes Populares, 23.) 317–330. Budapest: ELTE Folklore Tanszék.
- 2022a A néprege a korai magyar sajtóban: Straparola meséi a *Hasznos Multságokban*. In Dóbék Ágnes (szerk.): *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*. 151–179. Budapest: Reciti Kiadó.
- 2022b Musäus és Grimm között: Gaal György mesegyűjteményének 19. századi (de)kanonizációja. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 10. 333–359. Budapest: Reciti Kiadó.

H. B.

- 1824 Az anya’ álma. (Allan Cunnigham-nak Traditional Tales of the english and Scottish peasantry nevű munkájából.) *Szép-Literatúrai Ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez*. IV. 49–61. Pesten: nyomtattatott Petrózai Trattner János Tamás’ betűjével ‘s költségével.

HAVAY Viktória

- 2018 „A szép barátság öszvefűz velem”: A Gaal – Kisfaludy levelezés és népmesekutatás. In Boldog-Bernád István – Szabó P. Katalin – Szuperák Alexandra (szerk.): *Nyomkövetés* 3. 125–139. Budapest–Szabadka: Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete.
- 2022 Gaal György mesemondó közvitézei. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 10. 321–332. Budapest: Reciti Kiadó.

MAIERHOFER, Waltraud

- 2016 Die Titelvignetten und -kupfer von Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld zu zwei Goethe-Werkausgaben. *Zeitschrift für Germanistik* 26. 1. 18–39.

MAJLÁTH János

- 1864 *Majláth regéi. Magyar regék, mondák és népmesék.* Gróf Majláth János után Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest: Heckenast Gusztáv tulajdona.

MAYLÁTH, Count [MAILÁTH János]

- 1849 *The Story of Argilius and the Flame-King.* In Montalba, Anthony R.: *Fairy Tales from All Nations.* With twenty-four illustrations by Richard Doyle. 20–37. London: Chapman & Hall.

N. N.

- 1822 Enigma, vagy is Mese... *Hasznos Mulatságok* VI. II. félév 19. sz. 145–147.

ORTUTAY Gyula

- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* LXXIV. 321–341.

RUTTKAY Veronika

- 2016 Burns, Arany, Lévai – avagy népiesség és/mint fordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120(1): 3–30.

SZERÉNYI Vilmos [SZENTMIKLÓSSY Alajos]

- 1823 Külföldi Literatúra: Märchen der Magyaren. *Tudományos Gyűjtemény* VII. 1. sz. 118–120.

The Pleasing Instructor

- 1756 *The Pleasing Instructor or, Entertaining Moralists consisting of Select Essays, relations, Visions, and Allegories collected from the most Eminent English Authors, to which are prefixed New Thoughts on Education.* Newcastle upon Tyne: Printed for Thomas Slack.

TOLDY, Franz

- 1828 *Handbuch der ungrischen Poesie, oder: Auswahl interressanter, chronologisch geordneter Stücke aus den vortrefflichsten ungrischen Dichtern... herausgegeben von Franz Toldy.* Erster Band. Pesth und Wien: In Commission bei G. Kilian und K. Gerold.

VERBEGYI G. [MÁTRAY Gábor]

- 1825 Magyarok által, vagy Idegenektől, Hazánkat illető Külföldi nyelven íratott könyvek esmertetése. *Tudományos Gyűjtemény* IX. 4. sz. 108–116.

Verzeichniß neuer Bücher...

- 1822 *Verzeichniß neuer Bücher* die vom Januar bis Juny 1822 wirklich erschienen sind, nebst Verlegern, Preisen und einem wissenschaftlichen Repertorium, zu finden in der J. C. Hinrich'schen Buchhandlung. Leipzig.

VOIGT Vilmos

- 1989 A magyar mese- és mondakutatás bécsi triász. In Moritz Csáky – Horst Haselsteiner – Klaniczay Tibor – Rédei Károly (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* I. 375–379. Budapest – Wien: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság.

WANOSTROCHT, Nicolas

- 1800 *A Grammar of the French Language with Practical Exercises.* The Seventh Edition. London: J. J. Johnson, T. Boosey, Vernor and Hood, J. Scatcherd, C. Law, T. N. Longman.

WOLTMANN, Karoline von

- 1821 *Neue Volkssagen der Böhmen.* Halberstadt: H. Vogler.

Források

Gaal György hivatkozott művei

GAAL, Georg von

- 1812 *Gedichte*. Dresden: Walther.
- 1817a Pannonisches Märchen von J. G. von Gaal. Waldhüter-Märchen. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 56. Sonnabend, den 12. July 1817. 25–29; 57. Mittwoch den 16. July 1817. 34–36; 60. Sonnabend, den 26 July 1817. 57–60; 61. Mittwoch, den 30 July 1817. 66–70.
- 1817b Die gläserne Hacke. Ein panonisches Märchen. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 79. Mittwoch, den 1. Oktober 1817. 228–233; 80. Sonnabend, den 4. Oktober 1817. 239–243.
- 1818a Bestrafter Undank, ein morgenländisches Märchen aus dem Englischen v. Georg von Gaal. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 35. Sonnabend, den 21. März 1818. 277–281; 36. Dinstag, den 24. März 1818. 285–289.
- 1818b Egy Erdő kerülő. *Hasznos Mulatságok* 2, I. félév, 7. sz. 49–55.
- 1819a Die dankbaren Thiere, oder: die drei Unmöglichkeiten. Ein pannonisches Märchen von Georg v. Gaal. *Abendzeitung* 215. Mittwoch, am 8. September, 1819; 216. Donnerstag, am 9. September, 1819; 217. Freitag, am 10. September 1819. [az újság lapjai nem számozottak]
- 1819b Die dankbaren Thiere, oder: die drei Unmöglichkeiten. Ein pannonisches Märchen. *Karlsruher Unterhaltungs- und Intelligenz-Blatt* Nro. 79. Sonntag, den 3. October 1819, 625–629; Nro. 80. Donnerstag den 7. October 1819, 633–635.
- 1820a *Theater der Magyaren*. Erster Theil. Uebersetzt und herausgegeben von Georg von Gaal. Brünn: bei J. G. Trassler.
- 1820b Die dankbaren Thiere, oder: die drei Unmöglichkeiten. Ein pannonisches Märchen. In *Schatzkästlein unterhaltender Erzählungen und kleiner Aufsätze*. Zweiter Theil. 284–301. Carlsruhe: in Commission im Bureau der deutschen Classiker.
- 1822a *Märchen der Magyaren*. Bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal. Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser.
- 1822b A' háláadatos állatok. *Hasznos Mulatságok* 6, II. félév, 3. sz. 21–24, 5. sz. 34–35.
- 1824 Thema zu einer Oper aus einem Märchen von Gozzi. Mitgetheilt von Georg von Gaal. *Allgemeine Theaterzeitung* Siebzehnter Jahrgang, 13, den 29. Januar 1824, 49; 14, den 31 Januar 1824, 54.

GAÁL György

- 1857–1860 *Magyar népmesegyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. I–III. Pesten: Pfeiffer Ferdinánd, Emich Gusztáv.

GALL, G. v.

- 1849a Fortune's Favourite. In Montalba, Anthony R.: *Fairy Tales from All Nations*. With twenty-four illustrations by Richard Doyle. 281–308. London: Chapman & Hall.
- 1849b The Glass Hatchet. In Montalba, Anthony R.: *Fairy Tales from All Nations*. With twenty-four illustrations by Richard Doyle. 345–359. London: Chapman & Hall.

**A Mährchen der Magyarenról szóló, a német nyelvű sajtóban megjelent
tudósítások (időrendben, 1822–1823)**

Allgemeines Intelligenzblatt zur oesterreichisch-kaiserlichen privil. Wiener-Zeitung, Samstag, den 9 Februar 1822. (Nro.) 33. 278. (*Literarische Anzeigen*-rovat)

I. K.: Mährchen der Magyaren... *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang. Wien, Dinstag, (Nro.) 22. den 19. Februar 1822. 87–88. (*Wegweiser für Literatur und Kunst*-rovat)

v. Cs: Mährchen der Magyaren... *Allgemeine Theaterzeitung und Unterhaltungsblatt für Freunde der Kunst, Literatur und geselliges Lebens*, Fünfzehnter Jahrgang. (Nro.) 40. Wien, Dinstag, den 2. April 1822. 160. (*Literarischer Wegweiser*-rovat)

S: Mährchen der Magyaren *Literarischer Anzeiger*, Nro. 19. Vierter Jahrgang 1822. 150. (*Recensionen*-rovat)

Literarischer Anzeiger, Nro. 25. Vierter Jahrgang 1822. 200. (*Miscellen*-rovat)

Tagebuch aus Wien. *Abendzeitung*, (Nro.) 89. Sonnabend, am 13. April 1822. 356. (*Nachrichten aus dem Gebiete der Künste und Wissenschaften*-rovat)

39: Literarische Notizen aus Wien. *Literarisches Conversations-Blatt*, No. 87. 15. April 1822. Beilage zum literarischen Conversations-Blatt, 1822. No. 8. April 15. (2.) számozatlan oldal

C.: Wien, b. Wallishausser: Mährchen der Magyaren... *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung*, Num. 73. April 1822. 88. (*Schöne Künste*-rovat)

Wien, b. Wallishausser: Mährchen der Magyaren... *Allgemeine Literatur-Zeitung*, März 1823. (Num.) 78. 621–624. (*Schöne Künste*-rovat)

Mährchen der Magyaren... *Literatur-Blatt*, Dienstag, den 9. December 1823. Nr. 98. 389. (*Unterhaltungs-Literatur*-rovat)

Gulyás Judit

tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

E-mail: gulyas.judit@abtk.hu

Judit Gulyás

The octopus, the glove and the folktale: the publication and reception of the tales of *Mährchen der Magyaren* (1822) in the German-language press

The first collection of Hungarian tales was published in Vienna in 1822 by Georg von Gaal. The *Mährchen der Magyaren* contained 17 tales in German, but Gaal's manuscript collection of tales is much larger, it consists of more than 100 texts. This paper provides some insights on the largely unclear history of the creation and reception of the *Mährchen der Magyaren*, based on texts published in the German-language press of the era. In the first half of the essay, the author presents the tales that Gaal published in various newspapers before the publication of *Mährchen der Magyaren*. Between the summer of 1817 and the autumn of 1819, newspapers in Vienna, Dresden and Karlsruhe published the tales *Waldhüter-Mährchen*, *Die gläserne Hacke* and *Die dankbaren Thiere*. All three tales (with the same title) were part of Gaal's collection published in 1822, but the press releases also included the designation *Pannonisches Mährchen* ('Pannonian tale', i.e. referring to Pannonia province of the Roman Empire) next to each text, indicating that these tales were part of a series. The texts published in the newspapers (five in German and one in Hungarian) differ in style and minor motifs from the variants in the 1822 volume, so it is likely that Gaal continued to elaborate the tales published in the newspapers as a showpiece until they reached their final form. The notes to the press releases also show that by 1819 at the latest, a plan to publish a volume of the tales had been conceived. Jacob and Wilhelm Grimm were already familiar with the tales published in the Viennese and Dresden newspapers before 1822 and used them in compiling their own comparative notes.

The author then presents reviews of the German-language press after the publication of *Mährchen der Magyaren*. In contrast to the negligible reception in Hungary, the reception of *Mährchen der Magyaren* was much more lively and multi-faceted in the Austro-German cultural milieu. In contrast to Hungarian readers, the reviewers were able to place Gaal's work within a textual network and literary tradition and the conceptual framework for its genre categorisation was available. Unlike Hungarian readers, the reviewers perceived that Gaal did not standardise the narration of the tales, and this heterogeneous narrative mode was largely perceived positively. The critics did not consider it a fault that Gaal did not publish the tales from the oral tradition as a transcriber, documenter or translator, but rather sought to give them form in the scribal medium by his own artistic means.

Árpád-házi Szent Kinga alakja a néphagyományban

Árpád-házi Szent Kinga egyházi legendáját, csodáinak jegyzékét, Jan Długosz Szent Kinga-életrajzát át- meg átszövik a különféle folklórelemek. Noha a középkori hagiografikus gyakorlat szerint összeállított forrásművekről van szó, melyekben különféle vándortípusok, más szentek életéből, vagy éppen a Bibliából vett példák is bekerültek, a Kinga alakját megörökítő történetek túlnyomó többsége a helyi emlékezetből és hagyományokból sarjadt, és a történelmi hitelesség igényével jegyeztetett le. Különösen a 13–15. századi mirákulumok kapcsán fogalmazható meg egyértelműen, hogy a latinul megörökített esetek valójában a korabeli lengyel szájhagyomány dokumentumai.

Mint azt egy közelmúltban publikált tanulmányunkban is leszögeztük,¹ egy kegyhely vagy vallásos tisztelettel övezett történelmi személy legendaköréről szólván az alatt a vonatkozó narratív hagyományok összességét érdemes érteni. Azaz beletartozónak, sőt folklorisztikai értelemben is egységként kezelhető egésznek tekintve a különféle egyháztörténeti forrásokban rögzített több száz éves csodatörténeteket és a recens szájhagyományból gyűjtött népi elbeszéléseket, mert ha a feljegyzés ideje és körülményei esetenként markánsan különbözőek is, a narráció célja és az epikus alkotás tárgya többnyire azonos. Szent Kinga legendái kapcsán kultúrtörténeti párhuzamként érdemes utalni arra, hogy a közel egykorú magyarországi példák: Szent Margit Nyulak-szigeti sírjánál, Remete Szent Pál budaszentlőrinci ereklyéinél, valamint Kapisztrán Szent János újlaki sírjánál történt csodás gyógyulások mirákulum-feljegyzései folklorisztikai értelemben ugyanolyan egykori memoratok, mint egy csodás gyógyulásról, imameghallgatásról beszámoló kortárs monda. Ráadásul minden hasonló mirákulumjegyzék a korabeli történeti forrásművekkel ellentétben hangsúlyt fektet a precíz adatolásra: hol, mikor, kivel, mi történt, és azt az írástudónak, az egyházi vizsgálatot végző személynek ki mesélte el. Ugyanakkor e memoratok időbeli „szavatossága” véges: ha a lejegyzésük elmarad, egy-két emberöltő alatt (az érintettek és közvetlen családtagjaik elhunytával) a felejtés részévé válnak. Azonban a vallásos tisztelet tárgyát képező ereklye, kegytárgy a továbbiakban is újra és újra ihletőjévé válhat – akár hosszú évszázadokon keresztül is szinte töretlenül – hasonló élményeknek és hagyományoknak. Így például Szent Kinga ószandeci mirákulumainak legkorábbi rétege életének utolsó bő évtizedéhez köthető, illetve a halála utáni évekre tehető, a feljegyzett legendák túlnyomó többsége 14. századi, de még Jan Długosz is tovább bővítette azokat saját, a 15. század második felében hallott/olvasott értesüléseivel. S mivel Árpád-házi Szent Kinga kultusza Krakkó, Tarnow és Ószandec vidékén, a Tatra-alji falvakban azóta is töretlen és folyamatos, hasonló mirákulumokat a 15. századot követően napjainkig

¹ Magyar 2016: 212.

1. kép. Szent Kingát ábrázoló metszet Hevenesi Gábor magyar szentekről szóló könyvében (1692)

örizhetnek a lengyelországi ferences iratok, az ószandeci klarissza rendház évkönyvei, falusi Historia Domusok – csak éppen várat magára az egybegyűjtésük.² (1. kép)

A Szent Kinga mennyei közbenjárását megörökítő mirákulumoktól eltérően akár évszázadokat átívelően is a köztudat és a közkultúra részét képezheti egy-egy, az alakját, valamely nevezetes cselekedetét elbeszélő epikus népköltészeti alkotás. Szent Kinga délkelet-lengyelországi mondaköre ugyanis bővelkedik olyan elemekben, melyek – noha többségükben 19–20. századi feljegyzésűek – nyilvánvalóan korábbi keletkezésűek, esetenként középkori eredetűek. E mondatípusok és a narratív motívumok jellemzően Kinga vélt vagy valós környékbeli tevékenységével függnek össze, és e folklóralkotások adaptálódását generációkon átívelő kontinuitását jelentős mértékben befolyásolta, hogy azok lokális, lokalizált hagyományként honosodtak meg, terjedtek el.

Ilyen helyi monda a Szent Kinga-mondakör alighanem legnépszerűbb, széles körben elterjedt története, az általában *Szent Kinga gyűrűje* vagy *Szent Kinga hozománya* címen emlegetett alapítási hagyomány.³ Az ezredfordulón végzett néprajzi gyűjtések tanúsága szerint e monda a 20. században a populáris kultúra részévé vált, a lengyel általános iskolai tankönyvekben, olvasókönyvekben, különféle népszerűsítő kiadványokban és turisztikai brossúrákban, útikönyvekben egyaránt szerepel, vagy például a délkelet-lengyelországi Wojnicz lakói is javarészt a fent említett kiadványtípusokból ismerték.⁴ Ugyanakkor a mondakör legrégebbi olyan története ez, amely a recens szájhagyományból is kimutatható. Az 1401-ben összeállított, de eredetileg 1317–1329 között íródott egyházi legendában a X. számú csodaként így szerepel:

„Megesett egyszer a boldog úrnővel, hogy szülei meglátogatására Magyarországra érkezett, ahol érdemeiért az isteni kegyelem csodákra tette képessé. Az első a legérdemesebb arra,

² Ilyen például az az alapítási hagyomány, amelyet Ryszard Grzesik említ meg: Koczyn Újvárosban (Nowy Korczyn), ahol Kinga ferences kolostort létesített, a 17. században még élt az a tradíció, hogy a városon kívül álló Szent Miklós-kápolnát is ő építtette. Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 130. 19. lábjegyzet.

³ E monda típuszáma *A magyar történeti mondák katalógusában*: MZ II. E 112. *Szent Kinga gyűrűje* (Magyar 2018a: IIa. 218.).

⁴ Czaja – Jaksa – Vass 2000: 82.

hogyan felidézzük. Ugyanis miután atyjától, Béla királytól egy sóagnát kért, az nagylelkűen beleegyezett. Azt megkapván, Szent Kinga odalépett a neki szánt aknához, s az isteni kegyelmet segítségül híván, bedobta gyűrűjét. Hosszú idő elteltével, amikor a krakkói püspökség Bochnia nevű bányájában ásni kezdtek, az első aknában egy sötömbben megtalálták aranygyűrűjét. Amikor a boldog úrnő azt megpillantotta, és abban a sajátját ismerte fel, hálát adott az Úrnak, aki csodákat művel a buzgók számára.”⁵

A fentebb ismertetett csoda valójában olyan alapítási monda, amely a bochniai (más szövegváltozatokban a wieliczka) sóbánya eredettörténete. A középkori lengyel krónikákban több változatban is fennmaradt,⁶ köztük természetesen a történetíró Długosz is, aki e legendás hagyományt már-már reneszánsz novellává kerekítette. E mondának számos másolata és változata keletkezett a továbbiakban. Szádeczky Lajos a Magyar Történelmi Társulat folyóiratában, a *Századok* lapjain egy 17. századi lengyel kódexből idézte egy variánsát,⁷ Holéczy Mihály pedig a *Tudományos Gyűjtemény*ben publikált közleményében Gołuchowski-nak a *Wanderer* 1816. évi számában megjelent Szent Kinga-történetét adta közre fordításban:

„A’ szemérmes Boleszlav feleségül kérte Kunigundiszt, Bélának, a’ vitéz királynak kegyes lelkű leányát. Eljöttek a’ követek Urok’ akaratját jelenteni, kiket igen jó szívvvel fogadott a’ király, ilyen szóval bocsátván el őket: menjetek haza, Uratoknak a’ jegyeséhez szerencsét kívánni. És a’ követek haza mentek, ’s Uroknak a’ jegyeséhez szerencsét kívántak. Pompásan készültek mostan a’ fényes menyegzőhöz, és temérdek kincs volt kirendelve a’ menyasszony’ számára; de a’ királyi szűz egyszerűbben érzett, mintsem hogy e rendelkezésben valami kedvét találhatta volna. Aranyról és ezüstről őszinte kegyességgel mondott le, ’s atyjától csak azt a’ menyasszonyi ajándékot kérte, a’ mi egyiránt jó lehet gazdagnak és szegénynek. Az atya helybenhagyó ígent megelégedve intett neki. Erre Kunigundisz azon veremhez ment, hol a’ becses só szedetik emberek’ számára, és Istenben vetett bizodalommal ejtette bele a’ kedvelt jegygyűrűjét. Hogy ezután a’ Lengyel fővárosba (Krakóba) érkezett, a’ nép által, melly Urának örömében szívesen osztozott, víg kiáltásokkal fogadtatott. Midőn pedig már egynehány hónapig kegyesen uralkodott férjével, a’ Wieliczka halmokhoz vezette magát, és parancsolt a’ szolgáknak, hogy szűrjék le ásójikat, meglátni mi kincset rejt ott a’ föld. Ástak az engedelmes szolgák, és a’ szörnyű sok söt megtalálták, ’s ezzel együtt azt a’ gyűrűt is, mellyet a’ kegyes menyasszony Magyarországon vetett a’ sóverembe. (Tudni illik, a’ Magyar aknába vetett gyűrűjével Kunegundisz a’ söt magának menyasszonyi ajándékuul vette, a’ mi őt azután, úgy mint már sajátja, Lengyel új honjába láthatatlanul követte a’ föld alatt.)”⁸

Ugyanezen években Ipolyi Arnold a *Magyar Mythologia* lapjain szintén egy lengyel szerző, Simiński *Polania i legendy, olskie, ruskie, litevski* című, 1845-ben kiadott

⁵ Madas –Klanciczay (szerk.) 2001: 135. (Veszprémy László fordítása).

⁶ Vö. Pap 1909: 7.

⁷ Szádeczky 1881: 316.

⁸ Holéczy 1837: 112–113.

műve alapján idézte kivonatos formában a mondát,⁹ és honi recepciójához adalék, hogy e történet még egy 20. században kiadott magyar nyelvű, reprezentatív lengyel mondagyűjteménybe is bekerült.¹⁰

A monda ennél pontosabb magyarországi lokalizálása Jan Długoszhoz köthető, aki a lengyel földhöz legközelebb eső máramarosi sóbányákkal hozta összefüggésbe a legendás esetet,¹¹ nem függetleníthetően ama tényről, hogy az ottani sóbányászat éppen a 15. század második felében indult fejlődésnek.¹² Nem tudni, hogy ez az adat Długosz történetírói hozzáköltése-e, illetve valamilyen személyes értesülése a Magyarországon is megfordult tudós krakkói kanonoknak.¹³ A 19–20. századi feljegyzésekben mindenestre javarészt ez a pontos helymegjelöléssel ellátott változat terjedt el, és először a Máramarosról szóló helytörténeti munkák kötötték azt konkrétan is egy meghatározott helyhez és településhez.¹⁴ Azonban mint értelmiségi hagyomány, vélhetőleg jóval korábbi lehet, ugyanis az Aknaszlatinán az 1770-es években megindult sókutatás eredményeként létrejött, majd 1790-ben egyesített két tárna (Kunigunda-tárna és Szent Miklós-tárna) megnevezése maga után vonja, hogy Kinga kultusza – kezdetben bizonyára elsősorban a helyi értelmiség (bányatisztek, állami tisztviselők, tanítók, egyházi személyek stb.) körében – meghonosodott e településen és földrajzi vonzáskörzetében. S noha az aknaszlatinai Kunigunda-akna vízbetörések miatt a 20. század elején beomlott,¹⁵ Szent Kinga helyi népi emlékezete e máramarosi, részben magyarlakta településen még száz évvel később is regisztrálható volt. Valamelyest cáfolva a máramarosi Szent Kinga-hagyománnyal korábban foglalkozó, ám ott terepmunkát nem végző néprajzkutatók véleményét,¹⁶ ugyanis még száz évvel később is regisztrálható volt a monda nem csupán Aknaszlatinán, hanem más, sóbányászatukról nevezetes magyarlakta máramarosi településeken (Aknasugatag, Rónaszék).¹⁷ A jelenleg Romániához tartozó Aknasugatagon egy hajdani sóbányász 2008-ban ekképpen emlékezett a szájhagyomány alapján megismert történetre:

⁹ Ipolyi 1854: 108.

¹⁰ Snopek (szerk.) 1988: 60–61. A monda további közlései a lengyelországi hagyományok alapján: Dobos 1982: 19.; Tomisa 1999: 61.; Czaja – Jaksa – Vass 2000: 82.; Magyar 2019: 62. Szépirodalmi feldolgozása: Szalai 1999: 7–10.

¹¹ Vö. Pap 1909: 7.; Kovách 2000: 8–9.

¹² Dankó 1997: 82. Egyes vélemények szerint a máramarosi sóaknák már a 13. században is léteztek. Wenzel 1857.

¹³ Dankó 1997: 81.

¹⁴ P. Szathmáry 1864: 146.; Schmidt 1891: 84–86.; Pap 1909: 7.; Balanyi 1941: 300–301.; Diós (szerk.) 1984: 796.; Dupka – Zubánics (szerk.) 2014: 187.

¹⁵ Hála 1999: 143–144.

¹⁶ Dankó 1997: 84.; Hála 1999: 148.; 2006: 232.

¹⁷ Árpád-házi Szent Kinga magyarországi népi/kultúrtörténeti emlékezetének topográfiaja elsősorban 20–21. századi ikonográfiai emlékezetével és a neki szentelt templomtitulusokkal bővíthető (lásd a dunántúli Küngöst). Eddigi vizsgálataink szerint más – erdélyi – sóbányász településekről (Désakna, Parajd, Torda, Marosújvár) nem ismert népi vallásos tiszteletéről, illetve a helyi néphagyományban való megjelenéséről érdemleges adat. Elképzelhető azonban, hogy létezett kultikus tisztelete a lengyel és német sóbányászok által alapított, és a moldvai csángók által is látogatott bukovinai búcsújáróhelyen, Kacsikán. Vö. Limbacher 1993.; Stekovits 1995.

„Én úgy hallottam, hogy a Kinga-bányába bedobta a Szent Kinga a gyűrűjét. És azt a gyűrűt valamikor, majd később Lengyelországban, Wieliczánál fogták ki abba' a nagy bányába'. Ott találták meg. Rónaszéken van az a bánya.”¹⁸

Két évvel később a Felső-Tisza völgyében fekvő Aknaszlatinán (ma Ukrajna) a mondat több szövegváltozatban is sikerült feljegyezni, s noha e hagyomány a helyi értelmiségi közeg részéről a 20. században folyamatos megerősítést nyert, a megkérdozett adatközlők értesüléseik forrásaként szintén a szájhagyományra hivatkoztak:

„IV. Béla lánya, Kunigunda, amikor férjül adták a lengyel herceghez, akkor édesapja, IV. Béla nászajándékkul adta a máramarosi sóbányákat. És útban Lengyelország felé meglátogatta az itteni sóbányákat, és akkor itt a gyűrűjét elejtette az aknában. És akkor pár év múlva az ottani wieliczikai bányában került elő.”¹⁹

„Hogy volt akkor: hogy elküldték a menyasszonyt a lengyel királyhoz, tehát az Árpád-házi Szent Kingát, Kunigundát, és mikor odaért ahhoz a bányához (Kunigunda-tárna), akkor belesett a gyűrűje az aknába. És amikor megérkezett Lengyelországba, akkor ott a helyi bányában megtalálták ugyanezt a gyűrűt. Tehát ilyesmi van. Ezt is gyerekkoromba' hallottam, tehát ez egy létező legenda. Nagymamám magyarázta, hát én kicsi voltam. Abból az időből van egy ilyen legenda.”²⁰

Sok tekintetben rendhagyó az a szlovákiai Gömörben feljegyzett variáns, amely egy wieliczikai kirándulás során hallottakat elegyíti felvidéki topográfiai vonatkozásokkal. Az idős naprágyi adatközlő elbeszélése annyiban folklorisztikai kuriózum, hogy rávilágít a folklóralkotások keletkezési mechanizmusára is, adott esetben arra, hogy egy alkotó típusú, kreatív történetmondó képzeletvilágában miként kapcsolódnak össze a különféle hallott és olvasott információk koherens egésszé és helyivé színezett elbeszélésében:

„Hát ez úgy kezdődött, hogy Margitot, IV. Béla királynak a lányát felségül kérte ez a Szégyenlős Boleszláv. De ő nem ment el hozzá feleségül, mert ugye ő feláldozta magát, a mohácsi vésznek az emlékére [sic!] ő elment a kolostorba. Aztán Kinga, lengyelű Kunigunda, ez volt neki a lánytestvére, ő szíves-örömet elment ehhez a Szégyenlős Boleszlávhoz. Aztán ugye ők megtervezték az utat, fel Lengyelországba, Krakkóba, és ahogy jöttek Váctól, és rátértek arra az útra – egy része még most is megvan, Kassai útnak hívják aztat. Úgyhogy a régi út nem ott ment, ahol mostan, Kassára, hanem az erdőkön keresztül.

No és ők ott megálltak pihenni, pontosan ott, ahol ennek a barlangnak a kitorkolása van. Tornálja felett a Vasas völgyéből az összes víz mind ebbe a barlangba megy bele. No és ugye Kingának ez a hely nagyon megtetszett, és ő azt mondta, hogy hát ő ide beledobja a gyűrűjét – nem az eljegyzési gyűrűjét, hanem a karikagyűrűjét –, mert az a fáma járta abba' az időbe' ugye, hogy aki valahová valami emléktárgyat beledob, ilyen szakadékba vagy víztorkolatba, hogy akkor még oda visszatér. És ez olyan gyönyörű szép vidék volt, hogy neki ez nagyon megtetszett.

¹⁸ Magyar 2011: II. 384.

¹⁹ Magyar 2018b: 281.

²⁰ Magyar 2018b: 281.

Akkor ugye elmentek Lengyelországba, nagyon sokáig szépen éltek, és látogatást tettek egyszer Velicskán, a királyi birtokon. És ottan panaszkodott a Kingának a férje, hogy sóhiányban szenved az ország. No mostan ugye, ő meg mondta, hogy:

- Adok én a lengyel népnek egy olyan dolgot, amelyiknek hasznát veszi úgy a szegény nép, mint a hatalmasság! – mer’ mondta neki Szégyenlős Boleszláv, hogy nincsen sója Lengyelországnak.

És mondta ott Velicskán, közvetlen a községbe’, hogy:

- No, itt kell megkezdeni a sóbányászatot, mer’ itten töménytelen mennyiségű só van a föld alatt!

Akkor a király elrendelte, és mikor megkezdtek a sóbányászatot, hát az első sőtömbbe’ mit találtak meg, ahogy szétrepesztették, mint Kingának a gyűrűjét, amit beledobott itten Tornalján a barlangtorkolatba.

Aztán ugye ennek a tiszteletére van ott hét gyönyörű dombormű Velicskán a sóbányába’, mint Kingának a tiszteletére, hogy hát ő vót az országnak, má’ ezen a téren, a jótevője, megmentője, hogy ilyen töménytelen sóbirodalmat adott a lengyel népnek.”²¹

A tárgyalt mondát tartalmi, tipológiai sokszínűség jellemzi számos más tekintetben. Arról már volt szó, hogy a magyarországi tárna helye, ahová Kinga a gyűrűjét bedobta/beleejtette, sem azonos a vonatkozó feljegyzésekben (egy meg nem nevezett magyarországi bánya, Aknaszlatina, Rónaszék, egy Tornalja környéki víznyelő). Figyelmet érdemlő, hogy a megnyitott lengyelországi sóbánya tekintetében sem egységesek a források. Mint láttuk, Szent Kinga egyházi legendája még egyértelműen a krakkói püspökség Bochnia (Bochnya) nevű bányájáról beszél, mely bánya több más későbbi híradásban is feltűnik, a kora újkori lengyel mondafeljegyzések azonban már szinte csakis a wieliczikai bányáról szólnak,²² amely helyszín említése a 20. századra kizárólagossá vált a különféle népszerűsítő nyomtatványokban és az UNESCO által 1978-ban a világ védett természeti értékei közé sorolt bányamúzeumot bemutató kiadványokban, nem utolsósorban a turistalátványossággént is szolgáló impozáns, föld alatti Szent Kinga-kápolnának betudhatóan.²³ Különösen érdekes a Szádeczky Lajos által idézett 17. századi lengyel kódex adata, miszerint a Lengyelországba érkező Kinga utasítására Wieliczka piacán (főterén) kezdtek ásni, és így került elő a föld felszínéhez közel az első kiásott sőtömbből a királylány gyűrűje.²⁴ (2. kép)

A királyi adomány mikéntje sem egyöntetű a mondát megörökítő szövegekben. Egyes változatok arról tesznek említést, hogy a sóbányát Kinga lengyelországi eljegyzése alkalmából nászajándékkul kapta, mások szerint (a legkorábbi feljegyzések – egyházi legenda, Długosz műve – ezt tartalmazzák) a tatárjárás után szüleihez hazalátogatva kérte azt adományul édesapjától a lengyel nép megsegítésére.

²¹ Magyar Történeti Mondák Archívuma: MZA 88801. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gyűjtése, 2011.

²² Vö. Holéczy 1837: 112–113., Ipolyi 1854: 108.; Szádeczky 1881: 316.

²³ Hála 1999: 142–143.

²⁴ Szádeczky 1881: 316.

2. kép. Szent Kinga gyűrűjének mondája (Festmény az ószandeci Szent Kinga Háza Múzeumban)

A történet jelentésrétegeit vizsgálva különösen a gyűrű motívuma lényeges. A máramarosi Kunigunda-monda kérdéseiről szóló tanulmányában Dankó Imre hívta fel arra a figyelmet, hogy a gyűrű olyan szimbólum, amely adott esetben a birtokbavétel képletes pecsétje. Mint azt a jeles néprajzkutató írja: „*mint tudjuk, a gyűrű az egyik legősibb és legelterjedtebb ékszer. Többféle gyűrűt ismerünk, számtalan funkciójáról tudunk, és használatukhoz többféle hiedelem társul. A gyűrűk legismertebb funkciója az, hogy szerelmi ajándékok, hogy szerelmi foglalók. Azonban nemcsak a jegygyűrűnek van foglaló, birtokba vevő, valakihez tartozást kifejező funkciója, hanem több másféle gyűrűnek is. Sőt, általában elmondhatjuk, hogy a gyűrűnek mint jelnek legáltalánosabb jelentése a birtokbavétel, a tulajdonba vétel, sok más jelentés mellett. A Kunigunda-legendában az a mozzanat, hogy Kunigunda a gyűrűjét (egyes változatok szerint jegygyűrűjét) az ajándékba kapott sóaknába dobta, azt fejezte ki, hogy a bányát birtokba vette, a saját tulajdonának tekinti. Ebből a szempontból lényegtelen az az egyes változatokban feltűnő megfogalmazás, hogy Kunigunda a gyűrű-bedobással mintegy záloggal, lefoglalta a bányát. Vagyis, a Kunigunda-legenda gyűrű motívuma nem más, mint tulajdonjegyként használt gyűrű ősi, minden nép hagyományában megtalálható jelképiségének szerepeltetése.*”²⁵

A tárgyalt motívum kultúrtörténeti háttere azonban korántsem merül ki a fentiekben. A vándorló természeti képződmény (adott esetben sóbánya) a magyar folklórban elsősorban egyes, tengerszemnek mondott tavakkal, feneketlennek tartott forrásokkal összefüggésben része a néphagyománynak,²⁶ a vándorló tavakról szóló mondahagyomány pedig általánosan elterjedt narratívátípusa a finnek és a balti népek néphitének, epikus folklórájának.²⁷

²⁵ Dankó 1997: 84.

²⁶ Magyar 2015., 2018a: IX. 405–414. Vö. még egyes palócföldi hagyományokkal is: Limbacher 1989.

²⁷ Balys 1936: 232–233.; Rausmaa 1973: 72.; Kerbelytő 1973: 116–119.

A tárnába dobott gyűrű mondájának legkorábbi előfordulása a görög mitológiában lelhető fel. Az i.e. 6. században élt Polykratesz számoszi királlyal kapcsolatba hozott történet szerint a nevezett uralkodót mindenben szerencse kísérte, ezért barátja, az egyiptomi fáraó azt tanácsolta neki, hogy megelőzendő az istenek féltékenységét és haragját, okozzon magának valamilyen szándékos szerencsétlenséget. Polykratesz e tanácsot megfogadva, hajóra szállt, és legértékesebb gyűrűjét beledobta a tenger habjaiba. Történt azonban, hogy néhány nappal a hazatérését követően egy halász egy különösen szép hallal jelentkezett nála. Amikor a szakácsai felbontották a halat, az állat gyomrából a király gyűrűje került elő, annak jeleként, hogy a sorsát senki sem kerülheti el.²⁸

Polykratesz gyűrűjének ógörög mondáját – több más antik történethez hasonlóan (lásd: Ibykus darvai)²⁹ – Friedrich Schiller verse tette széleskörűen ismertté a művelt európai köztudatban. A Szent Kinga-monda azonban értelemszerűen nem leszármazása a 18. századi német költeménynek, lévén, hogy mintegy négyszáz-öt száz évvel megelőzi azt. A szándékosan eldobott, majd titokzatos (sorsszerű) módon, kellő helyen és időben újra előkerülő gyűrű motívuma magyar földön (is) bizonyíthatóan része volt a középkori folklórhagyománynak. A selmecbányai Rössel Borbála elsőként Bél Mátyás által említett,³⁰ de kéziratossá változtatban a 16. századig visszavezethető mondájában e motívum szintén a sorsszerűséget, az isteni büntetés előjeleként értelmezendő végzetet szimbolizálja. E felföldi történet szerint az erkölcstelen életet élő, előkelő rangú, dúsgazdag nő önhittén kijelenti, hogy addig fog tartani a hatalmas vagyona, amíg a gyűrűje elő nem kerül, majd az ékszer lehúzza az ujjáról, azt egy közeli folyóba (a Garam vizébe) dobja. Nem sok idővel később az ebédre szánt hal gyomrában a szakács tulajdon úrnője gyűrűjét fedezi fel, és annak megtalálását követően isteni sorscsapások sorozata zúdul a gögös asszonyra.³¹

Az antik történet – didaktikus célú példázat gyanánt – a 17–18. századi magyar protestáns exemplumokban is feltűnik,³² és a nemzetközi népmese-katalógus (ATU 736A),³³ valamint az epikus folklór nemzetközi motívumindexe szerint a világ számos pontján (Skandináviától Indiáig) ismerik.³⁴ A gyűrű motívum tartalmi variánsaként a magyar mondaanyagban tengerszembe dobott, majd egy másik tengerszem vizéből előkerülő kincses ládikáról, sétapálcáról/fapörölyről, sőt a feneketlennek hitt tóban talált (nem ott elsüllyedt) hajóroncsokról is szó esik,³⁵ azonban e hagyományok már messzire vezetnek a gyűrű birtokbavételi funkcióját is reprezentáló, Szent Kinga névéhez társított alapítási hagyománytól.

²⁸ Dobos 1982: 18., 1986: 106–107.

²⁹ Magyar 2018a: IX. 306–315.; 2018c.

³⁰ Bél 1742: IV. 627.

³¹ Magyar 2018a: V. 317.; 2018a. VI. 301–302.

³² Dömötör 1992: 226–227.

³³ Uther 2004: I. 393–394.

³⁴ Thompson 1955–1958: Mot. N211.1.

³⁵ Magyar 2018a: IX. 413–414.

S hogy miért éppen Szent Kinga alakjához tapadt e többszörös áttétellel egészen az antik időkig visszanyúló monda? Az az egyes szövegváltozatokban³⁶ olvasható magyarázat, miszerint a hercegnő megsajnálta lengyel alattvalóit, amiért azok kénytelenek beérni a sós forrásokból lepárolt ún. „*főtt sóval*”, már csak azért sem állja meg a helyét, mert sóbányászat már a kora középkorban is folyt Krakkó vidékén, történetesen a wieliczka-i sóbányáknál már a 13. században folyt aknás bányászat is.³⁷ Mint arra más lengyel hagyományok is utalnak, nagy valószínűséggel éppen a Kinga által Magyarországról behívott sóbányászok kezdték meghonosítani mind a fejedelemségben, mind pedig egész Lengyelországban azt a korszerűbb sóbányászati módot, amely révén aknák megnyitásával hozták felszínre az ékekkel és csákányokkal lefejtett sötömböket.³⁸ E korszerű, innovatív műveléstechnikai módszer meghonosítása és elterjesztése tehát közvetve vélhetőleg valóban Kingához köthető, és amellyel valóban hasznára volt a népének, méltán szerezve népszerűséget ezáltal a lengyelek körében.

Különösen pedig a sóbányászok körében, akik védőszentjüként tisztelték Bochnia és Wieliczka vidékén. Egy lengyel bányászmonda örökíti meg, hogy Kinga holtában is miként sietett pártfogoltjai segítségére. A történet szerint egy bányaomlást követően Szent Kinga szellemalakja jelenik meg két, a föld mélyében rekedt bányásznak, és bátorítóan intve nekik, kivezeti őket az életveszélyessé vált tárnából.³⁹

Mint arra már másutt is utaltunk, a Kinga egyházi életrajzában és csodajegyzékében szereplő történetek részben korabeli memoratok, élményelbeszélések, másrészt pedig olyan hagiográfiai toposzok, melyek vándormotívumként adaptálódtak egyes közép-európai szentek élettörténetébe. Olyan alapzat volt ez, amelyre már talán Kinga életében is, de a halálát követően bizonyosan profánabb, csak folklór analógiákból ismert hagyományelemek is ráépülhettek.⁴⁰ Különösen élete utolsó tizenkét esztendejének és temetkezésének helyszínén, Ószandec környékén, továbbá a Pieninek és a Lengyel-Tátra vidékén formálódtak mondakörre az elkövetkező századokban azok a szájhagyományban feltűnő népi elbeszélések, melyeket a néprajzkutatók a gorál falvakban még a 20. század második felében is élő folklórként és nagy változatosságban örökítettek meg.⁴¹

E délkelet-lengyelországi mondák zöme Kinga tatárok előli menekülését örökíti meg. A menekülő hős toposza a magyar folklórban is számos történeti személy hagyománykörében feltűnik,⁴² sarkalatos részét képezi a később még említendő Szent László-mondakörnek, és IV. Béla király hasonló gyökerű felföldi mondaköre is erre az epikus szituációra alapozva terebélyesedett ki.⁴³ Mi több, e népmondák valóságmagja történelmi hitelességű, hiszen a történeti feljegyzésekből tudható, hogy Kinga és környezete 1241-ben, majd 1287-ben is menekülni volt kénytelen a mongol csapatok elől,

³⁶ Vö. Balanyi 1941: 300.

³⁷ Dankó 1997: 81–82.

³⁸ Dankó 1997: 82.

³⁹ Szalai 1999: 52–55.

⁴⁰ Krzyżanowski 1965: 168.

⁴¹ Grzesik 2001: 148.

⁴² Magyar 2018: III. 34–43.

⁴³ Magyar 2018a: IIa. 259–283.

és mindkétszer a Dunajec-parti Csorsztin sziklavára nyújtott oltalmat az életveszélyben. A folklórszövegekben mára egybemosódott ugyan e két lengyelországi tatárjárás emléke (miként a magyar folklórban is az 1241. évi mongol pusztítás és a krími tatárok 17–18. századi betörései), folklór alkotásokról lévén szó, a történelmi hitelesség egyébként is másodlagos e történetekben.

A 20. században élt kiváló magyar folklórkutató, Dobos Ilona figyelt fel arra elsőként, hogy Szent Kinga Pieninek-vidéki mondaköre milyen sok ponton rokonítható Szent László király magyarországi mondakörének egyes népszerű elemével.⁴⁴ Miként a magyar lovagkirály menekülés közben aranypénzt szór/szórat el, hogy ezáltal hátráltassa az üldözőit (Szent László pénze típus),⁴⁵ Kinga a tatárok előli futásában különféle személyes tárgyait hajtja el: szalagjából folyó lesz, tükréből egy hatalmas tó, fésűjéből egy sűrű erdő keletkezik, eldobott rózsafüzéréből pedig a Pieninek.⁴⁶ Az erdélyi Tordai-hasadék⁴⁷ és a felföldi Szádelői-hasadék⁴⁸ keletkezéstörténetének egyes szövegváltozatait idézi az a Szent Kingával kapcsolatos lengyel monda is, miszerint menekülés közben a botjával átvágja az előttük tornyosuló hegyet, így találva ott átjárót, és így adva akkortól szabad folyást a vidék nevezetes folyójának, a Dunajecnek.⁴⁹ (3. kép)

Megint más mondák a vízfakasztó Szent Lászlót⁵⁰ idézik: hogy menekülés közben a társai a szomjukat olthassák, a könnyeivel forrást fakaszt.⁵¹ Más hagyományok szerint a vízhiánnyal küszködő kolostorban fakaszt vizet isteni segítséggel az apácátársai számára.⁵² Egy további mondaváltozat szerint amerre menekülés közben a sziklákon felkapaszkodott, az utat vérrel és könnyel jelölte meg: könnycseppjeiből fehér, vércseppjeiből piros szegfű hajtott ki, és a kő alól, ahová sírva lerogyott, keserű vizű forrás fakadt fel.⁵³ Egy környékbeli forrás vize pedig, amelyben sajgó lábát megmosta, gyógyerejűvé vált attól kezdve.⁵⁴

A sziklában látható nyomok motívuma szintén része Szent Kinga délkelet-lengyelországi mondáinak. Az említett vidéken több olyan követ is őriz vagy emlékezetben tart a hagyomány, amelyen Kinga lábnyomát vélték látni. Egy ilyen követ Újszandecen (Nowy Sacz) őriztek sokáig,⁵⁵ a Szent Kinga-kultuszáról nevezetes Wojniczban pedig

⁴⁴ Dobos 1982: 18–19., 1986: 107–108. Sok tekintetben hasonló ehhez Rákóczi fejedelem szabolcsszatmári népi emlékezetének egy része, azon ugyanis szinte „átüt” a vidék korábbi fő népi hősének, Szent László királynak mondaköre. Magyar 2001a: 18–19.

⁴⁵ Magyar 2018a: IIa. 112–114. Mint narratív motívum, a magyar és nemzetközi népmeseanyagban is szerepel, hogy a menekülő hős különféle tárgyakat hajt el megszabadulása érdekében, különösen az ATU 313 (*The Magic Flight*)/MNK 313A, MNK 313C (*Rózsza és Ibolya; Rózsza elfelejti Ibolyát*) típusokban. Uther 2004: I. 194–197.; Dömötör 1988: 102–110.

⁴⁶ Krzyżanowski 1965: 167. Említi Dobos Ilona (Dobos 1982: 19.) és Szalai Attila (Szalai 1999: 44–45.) is.

⁴⁷ Vőő 1992.; Magyar 1998: 63–73.

⁴⁸ Magyar 2001b: 128–129.

⁴⁹ Krzyżanowski 1965: 167. Lásd még: Dobos 1982: 19.

⁵⁰ Magyar 1998: 73–98.

⁵¹ Dobos 1982: 19.

⁵² Dedek Crescens: 1900. 59. Ezt a történetet dolgozza fel szépirodalmi formában: Szalai 1999: 28–31.

⁵³ Krzyżanowski 1965: 168.; Tomisa 1999: 61.; Lőcsei 1999: 22.

⁵⁴ Krzyżanowski 1965: 167.; Dobos 1982: 19., 1986: 108.

⁵⁵ Krzyżanowski 1965: 168.

3. kép. A Dunajec keletkezése. Szent Kinga mondájának naiv ábrázolása az ószandeci kolostor egyik oltárképén. Szerző felvétele, 2022.

a plébániatemplom mellett manapság is látható egy kő, amelyen a helyi hagyomány szerint ottani látogatása alkalmával megpihent Szent Kinga.⁵⁶

Noha konkrét kapcsolat nem mutatható ki a két hagyománykör között, a fent jelzett hagyományelemek és párhuzamok több mint beszédesek. Tudvalévő, hogy Szent Kinga kora és a halálát követő évtizedek az az időszak, amikor az 1192-ben szentté avatott magyar király népi hagyományköre hősepikei előképeket és lovagi mintákat is magába olvasztva terebélyesedni kezdett, szétterjedve a Kárpát-medencében, sőt az egész magyar nyelvterületen. Ekkor kezdték felfesteni a korabeli templomok falára a Szent László-legenda falképciklusának jeleneteit, és különösen nagy számban ábrázolták a legendát az említett lengyel területekkel határos Szepességben,⁵⁷ az ottani, lándzsás nemeseknek is mondott magyar etnikumú határörtelepeken (valamint az e tájon a 13. század első felében létrejött szász településeken).

Szintén Dobos Ilona találó észrevétele, hogy a királyi nász alkalmával magyar papok, cselédek, udvarhölgyek is érkeztek Krakkóba Kinga kíséretében. Mint írja: „*A papok a szószekről prédikálták László király csodálatos tetteit. Az udvartartás laikus módon áhitattal vagy csupán érdekességgként mesélte azokat a csodálatos történeteket,*

⁵⁶ Czaja – Jaksa – Vass 2000: 82.

⁵⁷ László 1993: 106–128.; Magyar 1996: 190–204. Jelenlegi ismereteink szerint a Szepességben az alábbi településeken festették meg Szent László király legendáját: Kakaslomnic, Ruszkin, Sváb-falva, Szepesmindszent, Szlatvin, Vitfalva, Zsegra. A szomszédos Sáros vármegyében is több település középkori templomában (Kisszeben, Tapolykomlós, Sárosjakabfalva. Sároskőszeg, Vörösalma) kerültek elő a falképciklus töredékes jelenetei.

amelyek a magyar királyt övezték. Ezek a legendák és mondák (a kettő aligha választható el egymástól) kötődtek idővel egy új hősnőhöz, az ugyancsak magyar Kingához.⁵⁸ Szent László 14–15. századi tiszteletéhez beszédes adalék, hogy a tiszteletére szentelték a kislengyelországi Kargów és a sziléziai Kunów plébániatemplomát,⁵⁹ sőt Auschwitzban (Oświęcim) a régészeti ásatások nyomán Szent László-alakos kályhacsempét is találtak,⁶⁰ tárgyi emlékeként a középkor századaiban is élénk lengyel–magyar kulturális kapcsolatoknak.

Említettük a kora középkori Szepességet a Hernád völgyétől és a Branyiszkhágótól egészen a Poprád felső folyásáig benépesítő magyar etnikumú határőrtelepek láncolatát.⁶¹ Habár e települések etnikai dominanciáját az 1241. évi tatár pusztítás megroppantotta, a megmaradt magyarság egyes kulturális hagyományait javarészt átvették a 13. században kialakuló vármegyében túlnyomó többségbe jutó német (szász) és szláv telepések. Valószínű, hogy a középkor századaiban és a kora újkorban prosperáló kulturális kölcsönhatásokban közvetítőként a fogyatkozó számú, illetve az országos nemesség sorába felemelkedő törzsökös szepesi magyarságnak is meghatározó szerepe volt. Többek között erre utalnak azok a 19. századi szepességi adatok, miszerint ott is tudtak arról, hogy a Pieninek tetején lévő középkori erődítések romjait a környékbeli nép Kunigunda várának és a hegyet Kunigunda-hegynek nevezi, annak okán, hogy Kinga királyné az üldözői elől ott lelt többször is menedékre.⁶² Igaz, e hagyományban már valamelyest egybemosódik a hegyekben történő bujdosás és a Csorsztin várában lelt menedék emléke. Julian Krzyżanowski említi néprajzi enciklopédiájában, hogy a környékbeli néphagyomány megőrizte azt a Długosz által feljegyzett történetet, hogy a Dunajec menti várat isteni rendelésből sűrű felhő takarta el, amikor a tatárok ostromolni kezdték.⁶³ E várostromról Kinga egyházi legendája is említést tesz, kihangsúlyozva, hogy noha a tatárok sokáig próbálkoztak a felgyújtásával, képtelenek voltak kárt tenni benne.⁶⁴ Szintén környékbeli hagyomány, hogy Kinga várat épített a Pieninekben, ahová gyalog ment át az őszandeci kolostorból. Egy botra támaszkodva gyalogolt, és a bot nyomából hársfák nőttek. Az út menti köveket pedig, melyeken megpihent – mint arról Wojnicz kapcsán is esik szó – azóta nevezik *Szent Kinga trónusának* a környékbeli-ek.⁶⁵ A Pieninek egy dús vegetációjú meredélyének pedig *Szent Kinga kertje* a neve. A gorálok mondái magyarázata szerint azért, mert Kinga imájára madarak hordták oda apró csomókban a földet a csőrükben, hogy a szikla repedéseiben kihajthassak a gyógynövények.⁶⁶ (4. kép)

⁵⁸ Dobos 1986: 107.

⁵⁹ Kargów plébániatemplomát 1326-ban, Kúnówét 1327-ben említik először, s feltételezhetően mindkettő 13. századi alapítású. Kerny 1996: 188.

⁶⁰ Dabrowska 1987: 60. kép. Lásd még: Magyar 2010a: 138.

⁶¹ Fekete Nagy 1934: 17–243., 253–301.

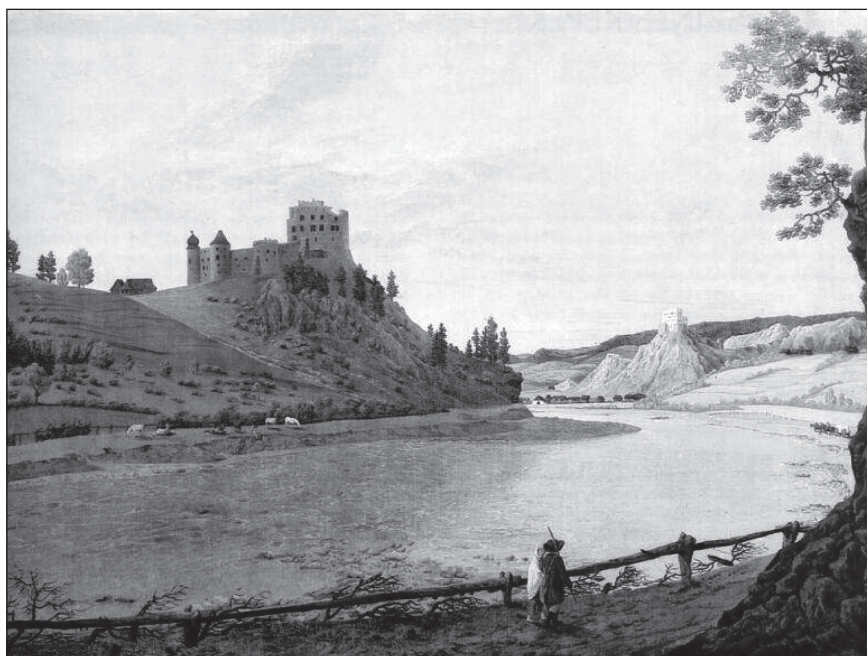
⁶² Siegmeth 1890: 141.; Filarszky 1898: 34.; Weber 1902: 29. Vö.: Magyar 2018a: IIa. 218.

⁶³ Krzyżanowski 1965: 168. A monda szépirodalmi feldolgozása: Szalai 1999: 47–51.

⁶⁴ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 148.

⁶⁵ Krzyżanowski 1965: 167.

⁶⁶ Krzyżanowski 1965: 167. A monda szépirodalmi feldolgozása: Szalai 1999: 37–42.

4. kép. Nedec vára és Csorsztin vára a Dunajec völgyében Markó Károly festményén (OSZK)

Szintén a tatárjárás idejére datálódik két további Szent Kinga-monda is. A folklórkutató Julian Krzyżanowski szerint egész Lengyelországban ismert és népszerű az a narratívum, amely valójában a bibliai Szent Család menekülésének apokrif történetét⁶⁷ aktualizálta és emelte át a népszerű királynő mondakörébe. E mondatípus (legendame-se) szerint Kinga megszólít egy fiút, aki a szántóföldön éppen vet, és felszólítja arra, hogy értesítse az embereket, hogy ők is meneküljenek. A fiú úgy is tesz, és amikor visszaérkezik a szántóföldre, csodálkozva látja, hogy az gabonával sűrűn be van növe. Amikor nemsokára a tatárok is odaérkeznek, és vallatni kezdik, hogy a királynőt látta-e, a fiú igennel felel, és közli velük, hogy akkor látta, amikor a gabonát vetette. A búzatábla láttán a tatárok felhagynak a további – reménytelennek ítélt – üldözéssel.⁶⁸

Egy másik történet azt örökíti meg, hogy a tatárok által üldözött Kinga a Kroszienek felé vezető úton arra kéri az ottani lakosokat, hogy segítsenek neki elbújni. Mivel azonban megtagadják tőle a segítséget, isteni büntetésként/Kinga átka következtében azóta

⁶⁷ Lammel –Nagy 1995: 147–148.; Bosnyák 2001: 50.

⁶⁸ Krzyżanowski 1965: 167.

5. kép. Szent Kinga oltárképe az ószandeci (Stary Sacz) Szentháromság-templomban. Szerző felvétele, 2022.

örökös szegénységben kénytelenek szenvedni,⁶⁹ még a késő utódaik is.⁷⁰ (5. kép)

Szent László kapcsán már említettük egyes, magyar eredetű vándormondák feltételezhető hatását a Szent Kinga-hagyományok kialakulására. Érdekes azonban Kinga egyházi legendáját is megvizsgálni olyan szemmel, hogy mi lehet benne az, amely nem egyértelműn lengyel tradíció, illetve amely közvetett módon korabeli magyar egyházi hagyományból is átkerülhetett. Egy magyar „szál” már a *Szent Kinga gyűrije* típusú történet kapcsán is felmerült, noha annak alaprétege nagy valószínűséggel Krakkó környéki lengyel tradíció lehet. E körbe sorolandó a Kinga csodás születését megörökítő legenda, amelynek a magyar királyi udvar a helyszíne, és azt örökíti meg – Szent István király egyházi legendájához hasonlóan –, hogy édesanyja nem sok idővel a születése előtt szózatot hallott az égből, amely megígérte neki, hogy lánya fog születni, aki kegyelemmel lesz teljes. E legenda úgy

folytatódik, hogy a megszülető Kinga azonnal beszélni kezdett, és tiszta, csengő hangon, magyarul azt mondta: „Üdvözlégy, egek királynéja, angyalok királyának anyja!” Az, hogy magyarul kezdett el beszélni, a lengyel egyházi életrajzban nem szerepel ugyan, azonban a jezsuita Hevenes Gábor magyar szenteket bemutató, először 1692-ben kiadott könyvében igen,⁷¹ ez adja egyszersmind magyarázatát annak is, hogy e legenda ama hagyományok egyike, melyek Kinga kapcsán a magyar hagiografikus tradíciókban is gyökeret eresztett.⁷²

Szent Kinga egyházi legendájának egyik legkülönlegesebb epizódja voltaképpen egy lányszöktetést mesél el. E történet szerint Szent Szalóme úgy szerzett feleséget a testvérének, Szemérmes Boleszlávnak, hogy mivel Kinga szülei nem egyeztek bele a házasságba, a magyar királylányt egy erre a célra előkészített kosárba/kilyuggatott ládába zárta, „majd rábízta a titokba beavatott, megbízható lovagokra, s mintha kincset szállítanának, útnak indította őket Krakkó felé”. A titokról mit sejtő magyarok – e le-

⁶⁹ Krzyżanowski 1965: 167. Hasonló hagyományról számol be Kinga egyházi legendája is: az oltalmukra kirendelt jobbágyok a sorsukra hagyják a kolostorból menekülő apácákat, akiket azonban a tatárok nem fedeznek fel. Madas –Klaniczay (szerk.) 2001: 148.

⁷⁰ Vö. „Megbüntettem az atyák vétkét a fiakban...” (2Móz 20,5). Bűn és bűnhődés kontextusában megjelenő szövegváltozatai a magyar folklórban: Magyar 2018a: VI. 293–295.

⁷¹ Legújabb kiadása: Hevenes 1988: 60.

⁷² Vö. Tomisa 1999: 60.

6. kép. Szent Kinga alakja a kisárvai (Oravka) fatemplom festett kazettáján. Szerző felvétele, 2022.

gendás történet szerint – még ki is nevelték Szalómét, amiért a „*kincses ládáját*” megáldotta, és amely így szerencsésen eljutott a lengyelországi Wojniczba, ahol a kísérők feltárták a láda valódi tartalmát a herceg édesanyjának, Grzymisława úrnőnek.⁷³ E kalandos esemény emlékezete – nyilván olvasmányélmények nyomán – máig élő a nevezett lengyel településen.⁷⁴ E lányszöktetés esete a haragvó, ám isteni sugallatra megengesztelődő magyar királynő kapcsán még a legenda egy későbbi pontján is szerepet kap (26. fejezet),⁷⁵ és mintegy a fenti történetre rímel az, hogy Kinga neve az egyik kódexben a *Kincse* névalakban szerepel.⁷⁶ (6. kép)

A tatárjárás után Magyarországra látogató Kingáról a bochniai/wieliczki sobányák eredethagyományán kívül még további két nevezetes esetet is feljegyzett a 14. század elején élt lengyel ferences szerző. Kinga magyarországi látogatásáról csak ez az egyetlen forrás maradt fenn, azonban jelzés értékű, hogy az ószandeciek írásba

foglalt kötelezettsége volt a hasonló alkalmakra a hercegnő (és testvérei) számára fogatokat kiállítani. Mint azt Ryszard Grzesik feltételezi, a 13. század második felében – már csak a földrajzi közelség miatt is – több ilyen magyarországi látogatásra is sor került, és vélhetőleg 1268-ban egyszerre volt jelen a magyar királyi udvarban a három különbe került, szent életű lánytestvér: Kinga, Jolánta és Konstancia.⁷⁷

Lehetséges, hogy magyarországi ferences tradíciók átplántálása a lengyel legendában az a történet, miszerint Kinga édesapja az ő hatására tüntette ki támogatásával magyar földön a ferences testvéreket, olyannyira, hogy élete végén a rend esztergomi templomába temetkezett.⁷⁸ A másik itt elbeszélte történet legalább annyira regényes, mint az említett lányszöktetés esete, illetve a már hosszasan is elemzett bányaalapítási hagyomány. A történet az egyházi legenda 1317–1329 között összeállított szövegrészében az alábbi leírásban olvasható:

⁷³ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 125.

⁷⁴ Czaja – Jaksa – Vass 2000: 81.

⁷⁵ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 145.

⁷⁶ Hála 1999: 141. Egyházi legendája egyik interpolációjában a latin szövegben feltűnő *Kincze* névalakban Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 167.

⁷⁷ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 135. Ryszard Grzesik lábjegyzete.

⁷⁸ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 135.

„Továbbá atyját csodálatos módon mentette ki a halál torkából. Ugyanis a király egyszer egy bizonyos Pál nevű ispánjánál vendégeskedett, ahol is eltervezték meggyilkolását. Boldog Kinga azonban a Magasságos erejével eltelve odalépett a kardot rántókhoz, a gazfickóktól pusztá kézzel harminc kardot ragadott el, átadta őket fegyvereseinek, és atyját jobbával átölve kivette ellenségei közül.”⁷⁹

E nyilvánvalóan fiktív történet magyar történeti forrásokból nem ismert, azonban analóg esetek a *Képes Krónikából* igen, ezért nem kizárt, hogy a legenda szerzője onnan merített (az életrajz több pontján is jelzi, hogy műve összeállításakor felhasználta a *Magyarok krónikáját*⁸⁰). Sokban hasonlatos e legendás epizódra a Szent István király elleni sikertelen merénylet kísérletének esete, amely *Szent István kisebbik legendájában*, továbbá Hartvik püspök legenda-szerkesztményében szerepel,⁸¹ s még inkább analógnak tűnik nagyapja testvéréről, az 1204–1205-ben uralkodó Imre királyról az a későbbi krónikás hagyományban fennmaradt történet, miszerint az uralkodói tekintélyében bízva egyetlen pálcával a kezében ment át az ellene fellázadt öccse táborába, és kézen fogva kivette őt onnan, majd fogságba vetette.⁸²

Némi „magyar szál” az egyházi legenda szövegében még egyebütt, azokon a helyeken is felsejlik, ahol magyar nemzetiségű érintettekről esik szó. A 6. fejezetben Szent Kinga Mikuló nevű nevelőjéről tétetik említés,⁸³ aki Długosz szerint magyar volt. A 64. fejezetben egy az ószandeci kolostorban élő nővér, bizonyos „magyarországi Erzsébet” látomását idézi a ferences szerző Kinga halálával összefüggésben.⁸⁴ Egy másik, Anjou Szent Hedvignek tulajdonított látomás (egy csodás gyógyulás kapcsán) közvetett módon szintén magyar hagiografikus tradíció.⁸⁵ A csodajegyzék XI. számú esete egy Mátyás nevű magyar hospes lányának gyógyulásáról szól.⁸⁶ Mint azt e történethez jegyzeteiben Ryszard Grzesik hozzáfűzi, a nevezett faluban, a Poprád jobb partján, Ószandec közelében fekvő Myšleceen 1313-ban valóban előfordult Mátyás (Maciej) neve mint a település bírója,⁸⁷ mely történeti adalék megerősíti azt a más forrásokból is ismeretes tény, miszerint a vidék 13. századi benépesítésében magyarok (magyarországiak) is nagy számban vettek részt. Tehetjük hozzá, akárcsak Ószandec, illetve az ószandeci kolostor esetében, ahol a nővérek között Kingán, Jolántán és Konstancián⁸⁸ kívül még többeknek is magyar volt az anyanyelve (lásd fentebb). A csodajegyzék XXI. fejezete pedig már lényegileg is magyar hagiografikus tradíció,

⁷⁹ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 135. (Veszprémy László fordítása).

⁸⁰ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 123.

⁸¹ Érszegi (szerk.) 2001: 16., 41. Folklorizálódott szövegváltozatait lásd: Magyar 2018a: IIa. 80. A sikertelen merénylet mondatípusáról bővebben, más történelmi személy kapcsán is: Magyar 2018: III. 100.

⁸² Vö. Magyar 2018a: IIa. 253.

⁸³ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 130. 20. lábjegyzet.

⁸⁴ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 167.

⁸⁵ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 174.

⁸⁶ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 172–173.

⁸⁷ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 172.

⁸⁸ Az ószandeci kolostorban nővéreit meglátogató Konstancia az egyházi legenda 40. fejezetében kap epizód szerepet. Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 154.

ugyanis az egy Gertrúd nevű magyarországi (Sáros vármegyében élő) asszony csodás gyógyulásáról szól.⁸⁹ E hiedelemekben bővelkedő mirákulum egyszersmind a legkorábbi adat az akkor már húsz esztendeje halott Kinga csodáinak messze vidékekre is eljutó híreről, illetve a boldog emlékezetű asszony magyarországi kultuszáról.

Irodalom

BALANYI György

- 1941 Boldog Kinga. In *Hősök és szentek*. (A bevezetőt írta Szekfű Gyula.) 279–310. Budapest: Révai Nyomda.

BALYS, Jonas

- 1936 *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Motif-Index of Lithuanian Narrative Folk-Lore*. Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvo leidinys.

BÉL Mátyás

- 1735–1742 *Notitia Hungariae novae historico-geographica* I–IV. Viennae: Impensis Paulli Straubii bibliopolae.

BOSNYÁK Sándor

- 2001 *Magyar Biblia. A világ teremtése, az özönvíz, Jézus élete s a világ vége napjaink szájhagyományában*. Budapest: Európai Folklór Intézet.

CZAJA, Mariusz – JAKSA Helga – VASS Erika

- 2000 Árpád-házi Kinga és Hedvig emléke egy lengyel faluban. *Honismeret* XXVIII. 5. 79–83.

DABROWSKA, Maria

- 1987 *Kaŕle i piece kaŕlowe w polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

DANKÓ Imre

- 1997 A máramarosi Kunigunda-monda kérdései. In Csoma Zsigmond – Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. 79–86. Szombathely: Vas Megye Önkormányzata.

DEDEK CRESCENS Lajos

- 1900 *Szentek élete*. Budapest: Pallas Nyomda.

DIÓS István (szerk.)

- 1984 *A szentek élete*. Budapest: Szent István Társulat.

DEUGOSZ, Joannis

- 1711 *Historiae Polonica* II. Lipsiae: Svmptibvs I. L. Gleditschii.

DOBOS Ilona

- 1982 Szent László-mondák Dél-Lengyelországban. *Új Tükör*, szeptember 5. 18–19.
1986 *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség*. Budapest: Gondolat.

⁸⁹ Madas – Klaniczay (szerk.) 2001: 179–180.

DÖMÖTÖR Ákos

1988 *Magyar népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* (Összeállította és a bevezetőt írta: Dömötör Ákos.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* (Folklor Archívum 19.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

DUPKA György – ZUBÁNICS László (szerk.)

2014 *Szépasszony dombja. Kárpátaljai történeti és helyi mondák.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

ÉRSZEGI Géza (szerk.)

2001 *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Budapest: Osiris Kiadó.

FEKETE NAGY Antal

1934 *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia–Országos Levéltár–Felvidéki Tudományos Társaság–Szepesi Szövetség.

FILARSZKY Nándor

1898 A Pieninek flórája. *A Magyarországi Kárpátegyesület Évkönyve XXV.* 26–41. Igló: Magyarországi Kárpátegyesület.

GRZESIK, Ryszard

2001 Szent Kinga krakkói hercegnő élete és csodái. In Madas Edit – Klaniczay Gábor (szerk.): *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II.* 118–180. Budapest: Osiris Kiadó.

HÁLA József

1999 Boldog Kinga és Szent Miklós tisztelete a sóbányászok körében. In Küllös Imola (szerk.): *Vallási Néprajz 10.* 139–152. Budapest, Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója.

2006 *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

HEVENESI Gábor

1988 *Régi magyar szentség avagy ötvenöt magyar szent és boldog valamint tiszteletreméltó képekkel idézett rövid emlékezete...* (Az 1737-es latin kiadás szövegét lefordította és átigazította SINKÓ Ferenc.) Budapest: Új Ember Szerkesztősége és Kiadóhivatala.

HOLÉCZY Mihály

1837 A' Wieliczikai 's Bochniai sóakna nem Kunigundisznak köszöni lételet. *Tudományos Gyűjtemény*, IX. 111–115.

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar Mythologia.* Pest: Heckenast Gusztáv.

KERBELYTĖ, Bronislava

1973 *Lietuvių liaudies padavimų katalogas. Katalog litovszkih narodnih predajnih. The Catalogue of Lithuanian Local Folk-Legends.* Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija.

KERNY Terézia

1996 László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglalás kor és az Árpád-kor folklórából.* 175–197. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

KOVÁCH Sándor

2000 *Verejtékből fakadó sóvirágok*. Gödöllő: Magánkiadás.

KRZYŻANOWSKI, Julian

1965 *Słownik folkloru Polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

LAMMEL Annamária – NAGY Ilona

1995 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. (Második kiadás.) Budapest: Osiris Kiadó.

LÁSZLÓ Gyula

1993 *A Szent László-legenda középkori falképei*. (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4.) Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület.

LIMBACHER Gábor

1989 Búcsújáráshely a Szentpéterhegyen. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 15. 367–388. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

1993 Moldvai magyarok kácsikai búcsújárása Nagyboldogasszony ünnepekor. In Halász Péter (szerk.): „Megfog vala apóc szokcor kezemtől...” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. 95–100. Budapest: Lakatos Demeter Egyesület.

LŐCSEI Gabriella

1999 Kinga – a középkori női eszménykép. *Magyar Nemzet*, június 12. 22.

MADAS Edit – KLANICZAY Gábor (szerk.)

2001 *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II*. Budapest: Osiris Kiadó.

MAGYAR Zoltán

1996 „Keresztény lovagoknak oszlopa”. *Szent László a magyar kultúrtörténetben*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

1998 *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest: Osiris Kiadó.

2001a *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus kárpát-medencei redakciói*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2001b *Torna megyei népmondák*. (Magyar Népköltészet Tára I.) Budapest: Osiris Kiadó.

2010a Szent László-alakos kályhacsempék. In Berta Péter (szerk.): *Ethno-Lore XXVII*. 123–142. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.

2010b *Az Árpád-kori szentek legendái. Motívum-index*. Budapest: Kairosz Kiadó.

2011 *Erdélyi népmondák I–II*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

2015 A tengersizem. Folklóradatok egy zabolai tó hagyományköréhez. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. 763–768. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2016 A csíksomlyói kegyhely legendaköre. *Ethnographia* 127. 2. 212–225.

2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI*. Budapest: Kairosz Kiadó.

2018b *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák*. (Documentatio Folkloristica II.) Budapest: Kairosz Kiadó.

2018c Ibikusz darvai. A bűn nem marad titokban típusú mondák a magyar folklórban. *Honismeret* XLVI. 5. 36–41.

- 2019 *Sancti hungarici in temporibus gentis Árpádianae (Sancti generis sanctorum, sancti et beati eorundem temporum)*. (Scripsit Zoltanus Magyar. Composuit Michael Tóth. In Latinum vertit Bededictus Fehér.) Budapest: Institutum Pro Investiganda Natura Gentis Hungaricae.
- PAP József
1909 *Adalékok Máramaros történetéhez*. Máramarossziget: M. Függetlenség.
- RAUSMAA, Pirkko-Liisa
1973 A Catalogue of Historical and Local Legends in the Folklore Archives of the Finnish Literature Society. In Rausmaa, Pirkko-Liisa–Rokala, Kristina: *Catalogues of Finnish Anecdotes and Historical, Local and Religious Legends*. (NIF Publications 3.) 63–108. Turku: Nordic Institute of Folklore.
- SCHMIDT, Wilhelm
1891 Die Kinga-Sage. *Ungarische Revue*, 82–92.
- SIEGMETH Károly
1890 A Keleti-Kárpátokból a Magas-Tátrába. *A Magyarországi Kárpát Egyesület Évkönyve* XVII. 132–149. Igló: Magyarországi Kárpát Egyesület.
- SNOPEK, Jerzy
1988 *Alvó lovagok. Lengyel regék és mondák*. (Válogatta, összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Jerzy Snopek.) Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó.
- STEKOVITS Rita
1995 Cacică (Kácsika) – a római katolikus magyarok bukovinai búcsújáró helye. *Ethnographia* 106. 693–722.
- SZÁDECZKY Lajos
1881 Lengyel-földi levéltárakról, magyar történelmi szempontból. *Századok* XV. 313–331., 441–430.
- SZALAI Attila
1999 *A sókristály kincse. Árpád-házi Szent Kinga legendái*. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- SZATHMÁRY Károly, P.
1863 A Tisza bölcsője. *Vasárnapi Ujság* X. 326–327., 334–335., 342–343., 351–352., 362–364., 371–372., 379–381., 387–388., 399–400., 407–408., 414–416., 422–424., 431–434., 447–448.; 1864. 102–103., 110–111., 118–119., 126–127., 138–139., 146–147., 154–155., 163., 174–175., 182–183., 194–196.
- THOMPSON, Stith
1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends* I–VI. Copenhagen–Bloomington: Rosenkilde and Bagger.
- TOMISA Ilona
1999 Árpádházi Szent Kinga. In Egerszegi Ferenc (szerk.): „Sümegi” Szűz Mária ferences naptára 2000. 60–61. Sümeg: Ferences Rendház.
- UTHER, Hans-Jörg
2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. (Folklore Fellows Communications 284–286.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

VÖÖ Gabriella

1992 Természet – mitológia – kulturális szimbólum. A Tordai-hasadék mitológiája. *Ethnographia* 103. 177–206.

WEBER Samu

1902 A Koronahegyen. *A Magyarországi Kárpátgyesület Évkönyve* XXIX. 24–31. Igló: Magyarországi Kárpátgyesület.

WENZEL Gusztáv

1857 *Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez*. Pest: Emich Gusztáv.

Magyar Zoltán

PhD, tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

Magyar.Zoltan@abtk.hu

Zoltán Magyar

The representation of Saint Kinga of the Árpád Dynasty in folklore

The family of King Béla IV (1235–1270) had a whole line of holy daughters. Two (Kinga and Margaret) of the ten children of King Béla and Maria Laskaris of the Byzantine imperial court were raised to sainthood, while Jolanta and Constantia are venerated as blessed. Kinga was born in 1224, the first child of the royal family, and was fifteen when she married Bolesław V. Kinga and her husband took a vow of chastity and lived in a chaste marriage. The Mongol invasion that had a devastating effect on Hungary in 1241 did not spare Poland either and Kinga became as prominent a figure in the reconstruction after the devastation of the war as her father had been in Hungary. After her husband's death, Kinga retired to the monastery she founded in Stary Sacz and ended her life as its leader in 1292. The tomb of St. Mary of Osandec is still a popular pilgrimage site. Although Kinga has been venerated as a saint in Poland and Lithuania for centuries, his official canonisation only took place in 1999.

This study reviews and brings together the surviving relics of the cult of St. Kinga in folklore. In addition to the ecclesiastical legend of the first half of the 14th century, which was largely based on oral tradition, the figure of the saintly princess is preserved mainly in legends. Most of these legends have been preserved in folklore collections in certain places and regions closely linked to her life (around Kraków, the Vistula valley), especially in the Dunajec valley and in the Pieniny region bordering Hungary/Slovakia. Among these legends, there are many migratory ones, but most of them are localised folklore, sometimes as Polish parallels to the St. Ladislaus legend, which also spread in Hungary in the 13th century. The figure of St. Kinga became part of Hungarian folklore, but no legend circle developed around her. However, her most notable miracle, the origin of the Wieliczka salt mine, is recorded as having a Hungarian connection: in the Hungarian and Polish variants of the Polycrates' Ring type (Mot. N211.1), the ring of the princess is mostly described as having been thrown down a mine shaft in a salt mine in Hungary, and as having been found in the first block of salt mined on Polish soil near Kraków. The traces of this legendary tradition could be collected in folkloric form in some salt-mining villages in Maramureş County in the 19th–21st centuries.

Az ördögszántotta hegy és a kénes víz Egy baranyai eredetmonda 18-21. századi szöveghagyománya

A különleges természeti képződmények, hegycsúcsok, források, barázdák, barlangok létrejöttét a nép sok helyütt az ördög evilági praktikáival, vagy az alvilág fejedelmével cimboráló emberek ténykedésével magyarázta.¹ Nincs ez másként Baranyában sem, ahol tucatnyi település közelében maradtak fenn az ördögre utaló földrajzi nevek. Kémesen például az *Ördöglikáról*, több kis, állandóan vízzel telt gödörrel tartották, hogy az az ördög felbukkanásának helye, a szomszédos Drávacsepelyben pedig egy ingoványos, füzes területet neveztek az *Ördög fenekének*.² Kárászon az *Ördög-gödör*, a közeli Szászvár mellett pedig az *Ördög-hegy* (vagy Ördög nyerge) őrizte a sátán valamelyes ténykedésének emlékét.³ Bánfán az *Ördög-járom*, két összefonódó tölgy jelezte a falu határát.⁴ Több helyütt – így Pécs-Somogyon és Laskón – ember alkotta képződményeket is az ördögről neveztek el.⁵ Az ördöghöz kapcsolódó eredetmondák nemcsak a magyarok, hanem a baranyai németek és horvátok hagyományvilágában is megjelentek: ennek emléke többek között a *Žutica* nevű felsőszentmártoni kis tó és a pécsudvardi *Vuroska jama* (Gödör alja),⁶ illetve a kisújbaniai *Tájfelszperich* (Ördög-hegy) és a gorikai *Tájfalszpruka* (Ördög-híd).⁷

Míg a legtöbb eredetmonda elfelejtődött és legfeljebb rövid utalásként vagy népi szófejtésként maradt meg, a harsány-hegyi ördögszántás⁸ története egységes, sőt egyre gazdagodó történetként hagyományozódott át. Fokozatosan a tájegység összes különös földrajzi képződménye helyet kapott benne, és országos ismertségre is szert tett – az eredetmonda fokról fokra identitásformáló tényezővé, majd idegenforgalmi vonzerővé vált. (1. kép)

¹ Ezúton mondok köszönetet a pécsi Janus Pannonius Múzeumnak, a szegedi Móra Ferenc Múzeumnak, a Nagyarsányi Helytörténeti Gyűjteménynek, és személyesen Kanász Imrénnek és Magyar Zoltánnak, amiért rendelkezésemre bocsátották a tulajdonukban lévő kéziratok forrásokat.

² Pesti 1982b: 854, 858., 2002: 192–193.; Pesty 2019: 79., 177.

³ Pesti 1982a: 154., 171.

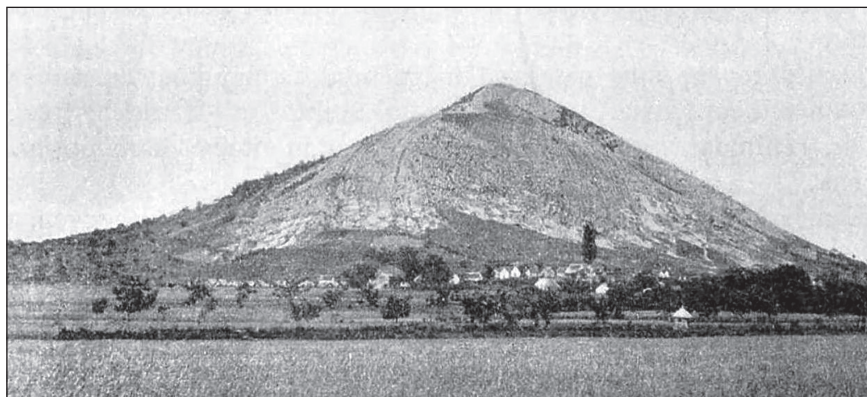
⁴ Pesti 1982a: 517.

⁵ Pesti 1982a: 786.; Pesty 2019: 214.

⁶ Pesti 1982a: 905., 1982b: 761–763., 2002: 191–192., 309–310.

⁷ Pesti 1982a: 567., 605.; Várady 1896: 12.

⁸ A Szársomlyó kialakulására és földtani alakzataira Lehmann 1975: 2–23., Lovász 1977: 70–74. A hegység természetföldrajzára és tájhasználat-történetére legújabban: Erdős 2018: 11–21. A hasonló, barázdaszerűen sorba rendeződő sziklákra a magyarság másutt is az ördög műveként, ördögszántásként tekintett és ez a névadásban is tükröződött, a 13. század második felétől már okleveles adatokkal is igazolhatóan: Kiss 1978: 491. A felvidéki Kecő (Torna vármegye) ördögszántása: Magyar 2001: 259. Az erdővidéki Vargyas (Udvarhely vármegye) Kakasbarázdája: Magyar 2011a: 127–128., 2011b: 274–275. Az ördög által készített árok, az ördög ekéje a Kárpát-medence számos táján ismert motívum: Magyar 2018/I: 314–318., 2021: 326–330.

1. kép. Ördögszántás a Harsány-hegy déli oldalán, a mára a kőbányászat áldozataul esett Kopaszka mészkőbarázdái. Várady 1896: 27.

A dolgozat célja, hogy bemutassa az ördöghöz kapcsolódó baranyai eredetmondák alighanem legfontosabbikát: áttekintse a harsány-hegyi ördögszántás és a harkányi kénés víz eredetét magyarázó monda teljes szöveghagyományát, és elemezze annak identitásképző és reprezentációs szerepét.

A MONDA ELSŐ VÁLTOZATAI

Azt, hogy a Harsány-hegy különös barázdáinak eredetét a nép mikor kötötte először az ördög evilági ténykedéséhez, nem tudni – a török időkben mindenesetre még csak egy másik mondat jegyeztek fel. A királyi követként Sztambulba tartó és a Dunán hajózó Verancsics Antal címzetes pécsi püspök 1553-ban írta: „*E’ hegyről csodásokat beszélt nekem Zay [Ferenc] társam, miket régi hagyományból hallott. Mondá t.i., hogy a’ nevezett hegy’ tetején régi elhagyott vár találtatik, igen mély kuttal, melly a’ Drávával közösülésbe van, mi hajdan, mint monda, azáltal lón bebizonyítva, hogy egy récze, különös jeggyel ellátva, beledobott azon kutba, és néhány nap mulva a’ Dráván uszkálva találtatott ugyanazon jeggyel.*”⁹

⁹ Idézi Haas 1845: 178. „*De quo mira narrabat meus collega Zay, quae a veteribus accepta in hodiernum diem miraculi vice referri solent. Esse in ejus cacumine pervetustam et jam desolatam arcem, in eaque puteum superesse profundum et cavernosum, in quem quicquid dejeceris, quod natura aquis libratur, nec in ima demergitur, effluere in Dravum, qui ei in quinto nostro subsistit milliaro a septentrionibus. Res autem in anate dicitur aliquando praeuisse experimentum, quae projecta cum signo alligato in memoratum puteum, paucis diebus post visa est cum eodem signo nare per Dravum.*” Verancsics 1857: 291. Érdekes, hogy ez a hagyomány a 20. század elején Pécsen ismert volt, Harkányban viszont nem tudtak róla az adatközlők. Relkovič 1925: 173. A Szársomlyót a siklósi Várhegygel összekötő alagútra és hasonló baranyai alagutakra Pesti 2002: 66–69., 119–120. A várba vezető, várakat összekötő alagutak mondáira általában: Magyar 2018/IX: 319–332.; A harsány-hegyi vár történetére Erdős 2015.

A monda első ismert változatát a linzi jezsuita kollégium rektora, Michael Bonbardi jegyezte fel 1718-ban megjelent munkájában. Ezt korábbi – főként jezsuita – szerzők írásai alapján állított össze, hogy elődeihez hasonlóan megbízható adatokat szolgáltatson a hosszú idő után felszabadított és újraegyesített ország tényleges birtokba vételéhez.¹⁰ A Baranyának szentelt fejezet végén mutatta be röviden a Harsány-hegyet, „amelyen – mint mondják – nincsen ugyan vár, csak hatalmas árkok láthatóak, amelyeket, ha hinni lehet a közbeszédnek, az ördög csinált valamikor nagyon régen.”¹¹

Nem sokkal később Bél Mátyás baranyai munkatársai is rögzítették az ördögszántás mondáját, a *Notitia Hungariae* előmunkálatai során. A megyét bemutató szöveg, amely 1726-tól kezdve készült és több kéziratos változatban maradt fenn, egyetlen – Bonbardiéhoz hasonlóan igen tömör – mondatot szentelt a Harsány-hegy déli lejtőjén látható barázdáknak.¹²

A monda ezután egy évszázadon át elkerülte valamennyi szerző figyelmét. Nem érdeklődött a barázdák eredete iránt Bócai Ferenc, Bayer Márton és Strázsay János, akik az 1820-as évek elején a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain publikálták Baranya megyéről alapos és mozgalmas képet adó írásait.

Az 1830-as években az ország egészét beutazó Johann Gottfried Elsnert viszont olyannyira magával ragadta a Nagyharsány körüli táj, hogy hosszasan és nagyon lelkesülten emlékezett meg a vidék borászatáról, és egy különleges fényjelenségről, amelyre a Szársomlyón lett figyelmes. Alighanem a helyiektől hallhatta a barázdák eredetét magyarázó mondát, ezt azonban – vagy mert eleve nem igazán részletesen mondták el neki, vagy mert számára nem jelentettek semmit a hagyomány egyes részletei – elég elnagyoltan adta vissza: mindössze annyit jegyzett fel, hogy a hegyoldalt maga az ördög szántotta fel.¹³

Néhány évvel később egy másik német, Adolf Grünhold is ezen a vidéken járt, beszámolója 1844-ben, egy prágai folyóiratban jelent meg. Derűs és színes képet festett a rusztikus Baranyáról, ám írásának színvonala, megbízhatósága ugyancsak egyenletes: az abaligeti barlang legendáját például részletesen közölte, de Zrínyi Miklós halálát Siklóshoz kötötte. A Szársomlyó barázdáinak eredetét talán csak fél füllel hallhatta, és maga egészíthette ki a történetet egy kissé erőltetett mozzanattal: „A monda szerint ennek a hegynek tetején egyszer az ördög szántott; művelés alá akarta fogni a földet, de az itt gyakran dúló szörnyű viharok akadályozták munkájában, ezért lemondott teréről. A hegyen még ma is láthatók az 'ördögbarázdák' nyomai.”¹⁴

¹⁰ Mészáros – Tóth 1988: 49–51.

¹¹ Mészáros – Tóth 1988: 57. Idézi Schwabik 1999: 10. „Harsan mons, in quo nullam extare ajunt arcem, sed ingentes duntaxat sulcos a Cacaemonesi vulgo fides sit, aliquando efformatos.” Bonbardi 1718: 61.

¹² „Heic rudera videas vetustae arcis, et ingentes sulcos, quos a demone depressos, vulgos perhibet, cum sint tamen fossarum, quibus arx ea preacingebatur; vestigia.” Bél 2017: 358. Bél Mátyás munkájának baranyai vonatkozásaira összefoglalóan: Tóth 1984.

¹³ „[Der Harsányer Berg] ist über und über mit Steingeröll übersaet und sieht von Weitem aus, wie ein gepflügter Acker; das hat denn im Volke die Sage erzeugt und unterhalten: es habe der Teufel auff ihm gepflügt.” Elsnert 1840: 105.

¹⁴ Grünhold 1940: 162.

Bonbardi, Bél, Elsner és Grünhold biztonnal érdekesnek találták a mondát, ám szemmel láthatóan csak utalásszerűen, hiányosan rögzítették azt. A szájhagyomány azonban a történet jóval kerekesebb változatait is megőrizte. Elsőként Versényi György jegyezte fel az 1880-as években Nagyharsányban azt az archaikus verziót, amely már tényleges cselekményt szőtt a barázdák köré. Eszerint az ördög szemet vetett egy harsányi asszonyra (vagyis nem egy anyó leányára), és mivel untalan házassági ajánlatával ostromolta, az asszony a hegyoldal felszántását szabta feltételként, gondolva, hogy ezt időre, kakasszóig az ördög sem lesz képes teljesíteni. Az azonban igen jól haladt a munkával, ezért az asszony cselhez folyamodott: kukorékolni kezdett, így felverte a környék kakasait, az ördög pedig, azt hitte, hogy hajnalodik, „szégyenkézve futott a pokolba”.¹⁵ Ennek a változatnak egy variációját a századfordulóról, Iványos Gyula ugyancsak nagyharsányi gyűjtéséből ismerjük. Ennek főszereplője sem egy anyó és annak lánya, hanem egy fiatalon világszép, de hamar megözvegyült asszony, akit megkörnyékez egy titokzatos idegen, és megígéri, hogy a kedvéért felszántja a hegyet. Maga az asszony nem is jön rá, hogy az ördöggel diskurál, csak az utcára kiálló, a szántást bámuló gazdák kezdték rebesgetni, „*hogy annak a jött-ment ismeretlen embernek ördöge van*”.¹⁶

Miután 1823-ban a közeli Harkányban felfedezték a gyógyvizet, az ördögszántotta hegyoldal mondájában hamar helyet talált a feltörő kényszer víz.

Haas Mihály fiatal papként alighanem a Grimm testvérek 1835-ben megjelent német mondagyűjteményének hatására fordult a néphagyományok felé. Az 1845-ben Pécssett tartott nagy természettudományos vándorgyűlés alkalmából írt művében elsőként adott közre néhány baranyai – kiskőszegi és nagyharsányi – mondát.¹⁷ Haas a leánykérést, az öregasszony feltételét és az ördög által megkezdett munkát, az anyó által kiesztelt cselet és a kakasszót a korábbi változatokhoz hasonlóan adta elő. A monda tematikai és földrajzi bővülését jelenti ugyanakkor két újabb részlet: a dühödten menekülő ördög felnyalabolta és elhajította a Harsány-hegy egy darabját, amelyből a Beremendi-rög alakult ki, majd levetette magát a pokolba, és ezen a helyen, Harkányban kényszer víz tört fel.¹⁸ Kissé meglepő, hogy Haas művében másutt már nem említette a mondát, holott a harkányi víz és a siklósi Várhegy újabb alkalmat nyújtott volna az ördög szerepeltetésére.¹⁹

Haas Mihály írásából merített később Schultz Imre, aki a Pécsi Tanítóegylet megbízásából készítette el népiskolai használatra szánt tankönyvét. Az „eredeti jelleggel bíró” mondát szikáran, tartalmi változtatás nélkül mutatta be a tanulóifjúságnak.²⁰

¹⁵ Versényi 1884: 88–89.; A szövegváltozatot a monda elsődleges, eredeti verziójának tekinti: Soly-mossy 1921: 82.

¹⁶ Sebestyén 1906: 487–488.

¹⁷ Pesti 2002: 5–6. Haas munkásságára lásd még Nagy 2013: 209–212.

¹⁸ Haas 1845: 322–323.

¹⁹ Haas 1845: 9., 65. Érdemes megemlíteni, hogy ugyanebből az alkalomból, a Pécssett összegyűlt orvosok és természetvizsgálók előtt tisztelegve az orvos Hölbling Miksa is egy Baranyát bemutató művet írt, amelyet azonban egészen másféle problémaérzékenység jellemez, így az ördögszántotta hegy mondáját utalásszerűen sem említette, noha Elsner írását idézte (Hölbling 1845: 105–106.), így legalábbis onnan tudnia kellett róla.

²⁰ Schultz 1878: 12.

A monda tartalmi bővülése és földrajzi horizontjának tágulása nemcsak a szakirodalomban, hanem az autentikus változatokban is tetten érhető. 1907-ben Nagyharasnyban egy helyi lakos, a 37 éves Szekeres József a legapróbb részletekig kidolgozott verziót mondott el a gyűjtőúton lévő Tokaji Józsefnek. Az anyó itt boszorkánnyá tűnik fel, aki azonban nem akart rokonságba kerülni az ördöggel, és ezért találta ki a teljesíthetetlen feltételt. Az ördög aztán egy macskát és egy kakast fogott az eke elé; az ő karmaik nyoma látszik ma is a sziklákon. A kakasszó hallatán megdühödött, az ekéjét elhajította Beremendre (a becsapódás helyén egy tó képződött), a macska és a kakas nekiszaladt a Drávának (ezért olyan örvényes a folyó vize). Az ördög lefutott az Ördögbarázdán, aztán az Erdőföld, majd a Harsányipusztá nevé dűlőkön vágott keresztül. Menet közben elveszítette a két bocskorát (ezekből lett a Göntér és a siklósi Várhegy), végül Harkánynál bújt vissza a pokolba (ennek nyomán tört fel a kénes víz).²¹ Ezzel a változattal rokon, bár nyelvileg jóval egyszerűbb és kevesebb helyszínt említ az 1930-as években Bakányi Márton által Siklóson gyűjtött változat.²²

AZ ELSŐ SZÉPIRODALMI FELDOLGOZÁSOK

Nem sokkal azután, hogy Haas Mihály tollán az ördögszántás mondája kerek történetté formálódott és közismertté vált, a költők meglátták benne a továbbgondolható, átalakítható nyersanyagot.

A térséghez egyáltalán nem kötődő, erdélyi születésű fogorvos, költő és irodalomtörténész Barna Ignác az *Életképek* hasábjain 1846-ban közölt hosszú költeményt az ördögszántásról. Az eredeti szöveget sok ponton kiegészítette, a fordulatokat jócskán kiélezte, zárásként pedig erkölcsi tanulsággal látta el a történetet. Ő változtatta elsőként boszorkánnyá az anyót, és hosszasan ecsetelte elvetemültségét, melyek miatt a harsányiak elűzték maguk közül; ekkor a falu végére, a sziklák alá költözött. Gonoszsága odáig fajult, hogy leányát születése után nem sokkal maga ajánlotta fel az ördögnek. Ezt megbánva lement a pokolba, ahol már folytak a lakodalmi előkészületek, és fogadásra bírta az ördögöt; az ráállt, hogy a leány kezét csak akkor nyerheti el, ha kakasszóig felszántja a hegyoldalt. A történet további részleteit, a szántást és a boszorkány cselét már jóval elnagyoltabban írta le a szerző, arra azonban végül szentelt néhány sort, hogy kiemelje: a boszorkány, miután leányát kis híján elveszítette, jó útra tért.²³

Talán Haas Mihály vagy Barna Ignác műve ihlette a pécsi cisztercita gimnázium diákját, Személy Kálmánt, hogy az 1866-67-es tanévben *Ördögszántás a harsányi-hegyen. Költői elbeszélés* címmel készítsen pályamunkát. A mű ugyan díjnyertes lett, ám szövege később elveszett (vagy valahol máig lappang), és a szerző is ismeretlen maradt.²⁴

²¹ Berze Nagy 1940: 578–579. A mondának ezt a változatát tekinti legteljesebbnek, ezért leginkább autentikusnak Schwabik József. Schwabik 1999: 3., 14.

²² MFM NA 33-1967/25.

²³ Barna 1846: 494–496.

²⁴ Buzássy 1913: 33.

Szinte ugyanekkor készült Galamboki Sándor munkája, amely csak kiindulópontként használta a monda eredeti történetét, a benne szereplő karaktereket átrendezte, és a végkicsengést is megváltoztatta. Az ördög itt először vadász képében bukkant fel és kérte meg a leány kezét. Az anya csak egy messze földről érkezett boszorkánytól tudta meg, hogy az alvilág fejedelmével van dolga – ekkor eszelte ki a teljesíthetetlennek vélt feltételt. Az ördög hozzá is látott a hegyoldal felszántásához,²⁵ és hajnalra sikerült is elvégeznie a feladatot. A leányt magával vitte, az anya ettől megörült, és sokat bolyongott a barázdák között, siratva a gyermekét.²⁶

A történetet még inkább átalakította Benedek Elek, aki az 1894-96 között megjelent *Magyar mese- és mondavilág* című művében dolgozta fel az ördögbarázdák mondáját. Az erkölcsi, vallási mondandó helyett szociális tartalommal töltötte fel a történetet – talán egy erdélyi monda hatására, melyet három évtizeddel korábban Bözödön jegyzett fel Orbán Balázs.²⁷ Itt a népet sanyargató földesúr vette rá fogadásra az ördögöt: csak akkor viheti el a lelkét, ha kakasszóig felszántja a hegyet. Az úr – a többi változat boszorkányához hasonlóan – cselt eszelt ki, sikerül még hajnal előtt megszólaltatnia a kakast. A didaktikus tanulság levonása – „a földesúr is megemberelte magát, nem sanyargatta tovább a szegény népet” – után a szerző a térség egyetlen települését, földrajzi alakulatát, még a harkányi kénes vizet sem nevezte meg: az eredetmonda csak az apropót adta a tanmeséhez.²⁸

A monda eredeti szerkezetéhez Gál István tért vissza, aki egy helyi hírlap, a *Siklós és Ormánság* számára dolgozta fel a mondát a századfordulón. A derűs versezen csak néhol sejlik át a népi hiedelmek borongóssága és drámaisága. Így adta vissza például a harsányiak rémületét, miközben az ördög a hegyoldalt szántotta: „Dunna alá puha ágyban / Félve bujnak az emberek. / 'Halljátok-e ítélet van, / Hogy zug, üvölt a fergeteg?’” Gál – Barna Ignáchoz hasonlóan – hosszasan, négy versszakon át ecsetelte a banya csúfságát, aki, noha még a Gellérthegyen is meg szokott fordulni, féltette leányát a boszorkányok sorsától, ezért nem akarta a kezét az ördögnek adni.²⁹

A téma első szépirodalmi feldolgozásainak sorát két olyan mű zárja, amely összekapcsolta az ördögszántás és a hegy csúcsán álló várrom mondáját, ám utóbbit összetévesztette, vagy összemosta a kiskőszegi Leányvár történetével. Fonyó Ignác 1927-ben megjelent munkájában a világszép harsányi leány, Harka anyja nem egy boszorkány, hanem a várban lakó szép, de kapzsi és kegyetlen Orbasi Márta volt. Az ördögnek, ha az újabb kincsek nyomára vezet, majdani gyermekét ajánlotta fel – könnyű szívvel tette, hiszen a férfiakat megvetette, úgy gondolta, sosem születik majd gyermeke.³⁰ Hamarosan mégis szerelembe esett, majd kislánya született³¹ – az apa azonban maga az ördög volt, és csakhamar követelni kezdte Mártától a csecsemőt. Mivel az asszony-

²⁵ Munka közben a bocskorából kirázta a földet, ebből lett a Göntér és a Beremendi-rög, az eke elé fogott macska és kakas pedig karmaikkal ma is látható barázdákat vájtak a sziklákba.

²⁶ Galamboki 1868.

²⁷ Magyar 2021: 327.

²⁸ Benedek 1995: 265.

²⁹ Gál 1903: 2–3.

³⁰ Erdődy 2001: 214–217.

³¹ Erdődy 2001: 218–220.

ban felébredtek az anyai ösztönök, azt szabta feltételként az ördögnek, hogy mielőtt elvinné a gyermeket, hajnalig fel kell szántania a hegyoldalt.³² Az hozzá is látott a munkához, és mivel igen jól haladt, Márta újabb cselt eszelt ki: a kakas hangját kezdte utánozni, ám az ördög csak nevetett rajta. Ekkor azonban szerencséjére valóban megszólalt egy kakas. Az ördög dühbe gurult, a hegy egy darabját Beremendig hajította, a várat lerombolta, aztán a gyermeket és Márta számtalan kincsét felnyalábolva Harkánynál visszabújt a pokolba.³³ A versezetet Fonyó avval zárja, hogy ma már senki sem hisz a regének, a harkányi vizet pedig mindenki áldásnak tartja.³⁴ A szöveget nagyon terjengős nyelvezet, számtalan kénrím jellemzi, meseszövése erőltetetten csavaros, a lezárása didaktikus, mindennek ellenére nem maradt hatás nélkül.

Néhány évvel később Sértő Ferenc fürdőellenőr írta meg ismét Orbasi Márta és az ördög történetét, teljes egészében Fonyóra hagyatkozva, ám sokkal élvezetesebb stílusban. Didaktikus elemekben itt sem volt hiány, Sértő a mondát Nagy-Magyarország feltámadásának összefüggésében helyezte el.³⁵

Meglepő, hogy a nyilvánvaló tévedés ellenére Fonyó és Sértő munkái nem kis hatást gyakoroltak a helyismereti irodalomra. A Honismereti Szakkör által 1949-ben összeállított *Harkányfürdő története* teljes egészében ezt a változatot vette át.³⁶ Az egy évtizeddel később megjelent Siklós és környéke útikalauz szintén merített Fonyó szövegéből, bár szétválasztotta az ördögszántás és Orbasi Márta történetét.³⁷

ORSZÁGTABLÓK ÉS UTAZÁSI IRODALOM

Haas Mihály művének hatása aligha túlbecsülhető: alig néhány évvel a megjelenése után az ördögszántás mondája bekerült a Magyarországot bemutató átfogó és reprezentatív tablókbba.

Az 1848-as veterán, Hunfalvy János földrajztudós három reprezentatív, acélmet-szetekkel díszített kötetben írta le Magyarországot és Erdély tájegységeit. A Pécs környékét bemutató szövegben a monda összes részlete – a lánykérés, a kakasszó, és az ördög dühös menekülése – megtalálható, bár néhány kisebb módosítással. Az ördög például először pénzt ajánlott az anyónak – aki itt Haas Mihály és Barna Ignác változataival ellentétben nem banya –, ő ehelyett eszelte ki a teljesíthetetlennek hitt feltételt. A legmeglepőbb, hogy valamilyen okból a szerző nem kötötte össze az ördög menekülését a harkányi hőforrással, és a monda néhány sorral lentebb, Harkány bemutatásánál sem került elő; a szöveg így csak a Beremendi-rög eredetét magyarázza a vidék földrajzi képződményei közül.³⁸ Szintén érdekes az a szándék, hogy a monda történetét az

³² Erdődy 2001: 221–223.

³³ Erdődy 2001: 224–225.

³⁴ Erdődy 2001: 225–226.

³⁵ Sértő 1935: 5., 24.

³⁶ *Harkányfürdő története* 1949: 1.

³⁷ Huba 1960: 90–91.

³⁸ Hunfalvy 1860: 396–397.

ekkor már hírneves bortermő község, Villány felé közelítse: feltűnik a villányi harangszó és a köfjétköbön álló sziklaszirt.³⁹

Néhány évvel Hunfalvy műve után, a hírlapíró Pákh Albert szerkesztésében jelent meg *A magyar ember könyvtára* című négykötetes sorozat, amelyet a készítő Széchenyi István emlékének ajánlottak. A szerzők azt a célt tűzték ki, hogy körképet adjanak a nemzet és az ország állapotáról, regisztrálják az utóbbi évtizedek fejlődését és elmaradásait. A Dunántúlról, azon belül is a Dél-Baranyáról szóló részt Jancsik Ede piarista történész-tanár készítette. Elsőként – megelőlegezve Fonyó Ignác történetész-vésését – alkotott szintézist a Harsány-hegy mondavilágából, megemlítette nemcsak az ördögszántást, hanem a várromot és Verancsics nyomán az alatta húzóódó alagutat is. Abból indult ki, hogy a földkéreg mozgása során egymásra torlódott márványrétegek végződése barázdáknak tűnnek: „*Innét a monda, hogy e barázdákat az ördög szánta fogadásból egy vénasszonyal – miért ember és lólabnyomok volnának láthatók. A nép maiglan e kúpon gyülezteti – a boszorkányokat.*”⁴⁰ A harkányi gyógyforrás pedig, tudjuk meg valamivel később, „*azon a helyen keletkezett – hol a harsányi hegyről menekvő rosz lélek ismét alvilágába visszaköltözött.*”⁴¹

Három évtizeddel később készült *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című monumentális sorozat, eredetileg avval a céllal, hogy erősítse a Monarchia országai és népei közötti kohéziót.⁴² A Dél-Dunántúlt bemutató fejezetek megírására a tudós református püspököt, az Akadémia levelező tagját, Baksay Sándort kérték fel.⁴³ Az összképből nem hagyta ki az ördögszántotta hegy mondáját, ám azt a rá másutt is jellemző malíciával említette, mint ha hadakoznia kellene az ördögöt megszelídítő rege ellen: „*Mi szüksége volt a banyának a fölszántott hegyre, a történet nem hagyta emlékezetben.*” Akárhogy is, az ördög nekilátott a szántásnak, ám elveszítvén a fogadást, „*futásnak eredt és végképp elköltözött a vidékről. Ebből is látszik, hogy mese; mert ki hinné el, hogy az ördög egyébként ne tudná intézni hódításait, csak ilyen nyaktörő munkával, és ekéje elé fogott kecskével és kakassal.*”⁴⁴ Bár Baksay csak elnagyoltan, több, ekkor már közkeletű részletet (így a harkányi hőforrást) kihagyva írta le a mondat, egyedülálló módon megörökített két helyi, harsányi és beremendi hagyományt: „*A ki még tovább akarja fűzni a mesét, azt teszi hozzá, hogy az ördög végképp elrejtőzött a beremeni erdőkben, és hogy ettől fogva a harsányi fehérszék az ördögön is kifog.*”⁴⁵

Szintén a millennium évében jelent meg Baranya reprezentatív, kétkötetes monográfiája. A hírlapíró és levéltáros Várady Ferenc szerkesztésében készült,⁴⁶ és a Ma-

³⁹ Erre az összefüggésre Schwabik József figyelt fel. Schwabik 1999: 6.

⁴⁰ Jancsik 1863: 324–325. A banya alakja mellett a boszorkányszombatokra való direkt utalás közvetlen kapcsolatot teremt a drávaszögi, szlavóniai és bácskai magyar és horvát hiedelemvilággal. Bošković-Stulli 1990: 499.; Dömötör 1939: 212.; Pócs 1992: 58.

⁴¹ Jancsik 1863: 331.

⁴² Az más kérdés, hogy a Magyarországról szóló kötetekben végül nem ez az elv, hanem a magyar birodalmi eszme és a magyar szupremácia gondolata érvényesült. Szívós 2007.

⁴³ Baksay irodalmi tevékenységére Détsy 1917.

⁴⁴ Baksay 1896: 327.

⁴⁵ Baksay 1896: 328.

⁴⁶ Várady irodalmi tevékenységére Nagy 2013: 284–288.

2. kép. A monda első képi ábrázolásának részlete: alkudozás a banyával. Várady 1896: 167.

tollán egyre ellenszenvesebbé váló – boszorkány egészen szokatlan alakban tűnik fel: „Egy szegény és elhagyott özvegy nőnek 7 gyermeke vala, szorultságában mindenkitől elhagyatva, az ördöghöz folyamodott”, neki ígérte legkisebb leányát. Hamarosan azonban a másik hat gyermek meghalt, így élethalál-kérdéssé vált, hogy ki tudja játszani az ördögöt: „mielőtt gyermekét átengedé, azt parancsolá az ördögnek”, hogy szántsa fel a Harsány-hegyet. A monda további elemei itt is szerepelnek, ám nem kapcsolódnak össze a környék földrajzi képződményeivel. A szerző csak annyit jegyzett meg, hogy az ördög „az ekére ragadt földet ledobta, mely mai napig is az ördög dombjának

gyar Történelmi Társulat által korábban javasolt módszertani elveknek⁴⁷ megfelelő szintézis célja az volt, hogy bemutassa a megye fejlődését, és az ifjakba oltsa a hazaszeretet erényét.⁴⁸ Várady a néprajzi fejezetben közölte a Zsongorkő, a kisköszegi Leányvár és az ördögszántás történetét; bár tartalmilag semmit sem tett hozzá a mondához, színes és eleven történeté duzzasztotta azt, és – a monda legelső képi ábrázolásaként – metszetet is készíttetett hozzá.⁴⁹ (2. kép)

A polgári fejlődéssel együtt a 19. század közepén megszülető, megélénkülő turizmus magával hozta az úri közönséghez szóló, az ő ízlésüknek, igényeiknek megfelelő útirajz-irodalom fellendülését is. A kor folyóiratainak, hírlapjainak hasábjain gyakran szerepelt az egyre inkább kiépülő Harkányfürdő és a boráról világhíressé váló Villány környéke.

Nyarfy Károly, aki Baranya több jelentős történelmi emlékhelyéről is írt a *Hazánk s a Külföld* című lapnak, 1865-ben Harkány környékét mutatta be az érdeklődőknek, megemlítve szinte mindent, amit a művelt utazónak tudnia kellett erről a vidékről, így az itt közkézen forgó mondaról is. A jól ismert történetben a – mások

⁴⁷ Márki 1869.; Pesty – Frankl 1872.

⁴⁸ Kardos Kálmán főispán a bevezetőben hangsúlyozta, „tegyük előttük nélkülözhetlenné a kultúra vívmányait, és az új kornak jó értelemben vett szellemével való fokozatos együtt haladást”. Várady 1896: 5.

⁴⁹ Várady 1896: 166–168.; Pesti János szerint a monda Várady által közölt változatát Kulcsár József Alsómocsoládon, magyereggyi földművesek elbeszélése alapján jegyezte le 1895 körül. Ennek nyomát azonban Pesti hivatkozásának megfelelő helyen nem találtam. Pesti 2002: 460.

*hivatik; s ezzel az ördög nagy zajjal pokolba szállt.*⁵⁰ Beremendet és Harkányt tehát meg sem említette, ami annál is inkább különös, hiszen a cikk éppen a kénese gyógyvizet reklámozta.

Vajda Viktor a *Fővárosi Lapokban* – Nyárfyhoz hasonlóan, de jóval alaposabban – mutatta be olvasóinak Harkány vidékét. A kénese víz mondáját egy meg nem nevezett megyetörténet alapján idézte, nagyon szikáran, kevésbé színezve a történetet. A pontosság kedvéért azonban megnevezte az ördög menekülése során keletkezett alakzatokat: „*elvesztvén fogadását, ekéjével és vonómarhájával együtt, ott, a hol most a harkányi hőforrás bugyog, visszatért a poklokra, miután mérgében a hegy egyik részét fölkapta és Berementfalva tájára vetette.*”⁵¹

A századfordulóhoz közeledve egy igazi tekintély, a Mecsek Egyesület alapítását kezdeményező, majd annak titkárává, aztán tiszteletbeli elnökévé választott Kiss József is megemlítette a mondát. 1892-ben a *Turisták Lapja* számára írt cikksorozatot, két évvel később pedig önálló kiadványként adta ki a Mecsekvidék útikönyvét, bőven megvilágítva a látnivalók történeti hátterét, néprajzi vonatkozásait. Az ördögszántás és a kénese víz mondáját meglehetősen egyszerű fogalmazásban, tömören közölte: boszorkány helyett egy anyókat szerepeltetett, a leány szépségét nem ecsetelte, a vidék települései közül pedig egyedül Harkányt említette meg név szerint.⁵²

Az I. világháború után a korábbi tendenciáknak megfelelően folytatódott a – mai kifejezéssel – térségmarketing. 1928 februárjában a köztisztviselő és hírlapíró Rónaky Kálmán a Magyar Turista Egyesület felkérésére nagy előadást tartott a régi képviselőház üléstermében, *Utazás a vadvirágos Mecsek körül* címmel. Baranya egészéről adott nagyon vonzó körképet a népes hallgatóságnak, a virtuális körút során pihenőt tartott a Szársomlyó lábánál: „*Az ördögszántotta Harsányhegy regéje nagy tetszéssel találkozott.*”⁵³

A korszak utolsó, a Harsányi-hegy mondáját is tartalmazó szövege a II. világháború végóráiban, 1944 júliusában jelent meg a *Dunántúl* napilap hasábjain, és Siklós környékének néhány látnivalóját ajánlotta az olvasók figyelmébe. Hajdu Lajos újságíró úgy tálalta a történetet, mint amit egy Mihály nevű kocsiától hallott a Harkányból Siklóra vezető kocsúton. Eszerint a főszereplő boszorkány egy zsák aranyért adta el a lányt az ördögnek, ám feltételként szabta, hogy szántsa fel a hegyet.⁵⁴ Időközben mégis megbánta az alkut, és éjjel kukorékolást utánozva fellármázta a kakasokat. Az ördög megdühödött, a hegy egyik részét felkapta, Beremendig hajította, majd egy nagyot toppantott, és „*a harkányi forrás kellős közepén visszabújt a pokolba*” – mintha a forrás már eleve ott lett volna. Az újságíró egy tréfás lezárást is fűzött a történethez: a megmenekült leány végül a siklósi várba került királykisasszonynak.⁵⁵

⁵⁰ Nyárfy 1865: 517.

⁵¹ Vajda 1879: 704–705.

⁵² Kiss 1894: 115–116.

⁵³ Előadás Pécsről, csonka-Baranyáról és a vadvirágos Mecsekről Budapesten. *Dunántúl* 18. 38. 5. (1928. feb. 16.), Pécsi fölolvasó sikere Budapesten. *Pécsi Napló* 37. 38. 2. (1928. feb. 16.)

⁵⁴ A vételár és a feltétel egyidejű szerepeltetése logikailag összeférhetetlen.

⁵⁵ Hajdu Lajos: Siklóst meglátni és megszeretni: egy nap műve volt! *Dunántúl* 34. 166. 4. (1944. júl. 25.)

A monda hagyományos változatai az ördögszántás eredetét magyarázták, vagyis a Szársomlyó állt a középpontban, a helyi lapokban pedig Nagyharsány állandó jelzőjévé vált, hogy „*az ördögszántotta hegy lábainál fekszik*”. A hírlapi cikkekben ugyanekkor egyre inkább az idegenforgalmi célpontként előretörő Harkány került a történet fókuszába. Identitás és reprezentáció tehát látványosan elvált egymástól. A folklorista Relkovič Davorka baranyai gyűjtőútján úgy találta,⁵⁶ hogy az ördögszántás mondáját „*komolyan hiszik. E monda különben a legkedvesebb és legismertebb a vidéken, minduntalan avval kezdték, valahányszor mondákra terelődött a beszéd.*” A kénés víz ugyan ekkorra szerves részévé vált a mondának, ezt a helyiek mégis csak mosolyogva említették, „*hiszen a fürdő kiépítése, forrás-fúrás stb. a legújabb korban, szemük látára folyt le.*”⁵⁷ A monda régebbi elemei tehát identitásképző jelentőséggel bírtak, az újabbak azonban nem szívódhattak fel a „néplelekbe”, ezek inkább a reprezentáció és a hírverés céljait szolgálhatták.

A MONDA SZAKTUDOMÁNYOS FELDOLGOZÁSAI

A fokozatosan megszülető, differenciálódó néprajztudomány a 19. század közepén fedezte fel az ördögszántotta hegy mondáját. Ipolyi Arnold törökszentmiklósi plébános, későbbi váradi püspök, aki *Magyar mythologia* című, grandiózus művében a magyar ősvallás rekonstrukciójára tett kísérletet, az óriás alakjához kapcsolódó eredetmondák között rekonstruálta a történetet.⁵⁸ Egyetlen körmondatba sűrítve adta vissza a teljes tartalmát, a lánykérést, a hegy felszántását, a kakasszót, a Beremendi-rög és a siklósi Várhegy eredetét. A harkányi kénés vízzel azonban nem kapcsolta össze a mondát. Haas Mihály művét ugyanis valami miatt nem vette figyelembe, forrásként csak Harkányfürdő 1847-ben készült leírására hagyatkozott, ami viszont a kénés víz bemutatásánál nem utalt az ördögszántásra.⁵⁹

Csaknem hetven év elteltével Solymossy Sándor dolgozta fel ismét a monda néprajzi vonatkozásait, annak párhuzamait keresve az egyetemes művelődéstörténetben. Kiindulópontja szerint az ilyen történetek „*a föld kerektségén nemzetközi csere-tárgyak*”; az egyes változatok egymáshoz viszonyításával lehet felmérni, mi lehet a monda eredete, és mik a sajátosan magyar motívumai.⁶⁰ Úgy találta, hogy az ördög becsapásáról szóló történetek (melyeknek ő maga még nem sok variánsát ismerte⁶¹), jóllehet több más európai nép hagyományaiban is felbukkannak, alapvetően a germán mondakincsrel rokoníthatóak. Az ördögszántotta hegy története alighanem ősi indogermán mondakincsből ered, amely Európában főleg a germán népeknél maradt fenn.

⁵⁶ Svégel 2021.

⁵⁷ Relkovič 1925: 173.

⁵⁸ Azt, hogy az „ősvallás” órásait a kereszténység az ördög alakjával cserélte fel, Solymossy Sándor is említette: Solymossy 1921: 85.

⁵⁹ Ipolyi 1854: 118–119.

⁶⁰ Solymossy 1921: 84.

⁶¹ Solymossy 1921: 83. A „rászedett ördög” típusú meséket Berze Nagy János gyűjtő és rendszerező munkájának hála sikerült részletesebben is adatolni. Berze Nagy 1957: 445–469.

Nagyharsányba alighanem a 18. századi német telepítésekkel jutott el; a környékre, Beremendre, Palkonyára, Ivánbattyánba és Vokányba érkező németek alkalmazták először a Harsány-hegyre.⁶² Solymossy csaknem két évtizeddel később ismét összefoglalta eredményeit, bár ekkor már jóval óvatosabban rokonította az ördögszántás harsányi mondáját az indoeurópai hagyománnyal.⁶³

Solymossy eredményeit ugyan kortárasai és utódai kiegészítették,⁶⁴ de nem vitatták – elsőként a harsányi származású bajai orvos, Schwabik József javította egy lényeges ponton. A monda északi germán mitológiával való rokonítását nem kifogásolta, ám úgy látta, a történet elemeit nem hozhatták magukkal a 18. századi német telepesek: ők ugyanis csak az 1720-as években érkeztek meg a térség falvaiba, míg az ördögszántás mondájának első írott változata, a Bonbardi művében szereplő rövid utalás ennél egy évtizeddel korábbra tehető. Valószínű tehát, hogy a térség vallon vagy német eredetű birtokosai ennél jóval korábban, a 13–15. század között honosíthatták meg itt a mondat.⁶⁵

Újabb két évtized elteltével Magyar Zoltán dolgozta fel ismét a mondat. Az egyes epikus elemeket monumentális katalógusszerű rendszerébe foglalta, a földrajzi eredetmagyarázó mondatok között tematizálva, így láthatóvá téve azok kárpát-medencei párhuzamait.⁶⁶ A mű nagy erénye, hogy nemcsak a megjelent forrásokat dolgozza fel, hanem bőségesen hivatkozik kéziratárak és archívumok nem publikált anyagaira, és saját gyűjtéseire, így megkerülhetetlen kiindulópontot jelent a kutatómunka számára.

A néprajzi kutatásokat névtudományi gyűjtések egészítik ki. Hanusz István kecskeméti iskolaigazgató és katolikus pap, a Magyar Földrajzi Társaság alapító tagja két tanulmányban is érintette az ördögszántás mondáját, a földrajzi regék között különösebb tematizálás és reflexiók nélkül felsorolva azt. 1893-ban – hivatkozás nélkül – még csak a Beremendi-rög és a siklósi Várhegy eredetét kapcsolta az ördögszántáshoz, hat évvel később viszont – Kiss József és Baksay Sándor időközben megjelent műveit idézve – a monda más változatait is felhasználta.⁶⁷

Egy egészen más korszakban, a honismereti mozgalom virágkorában, 1973-ban indultak meg a sajátosan baranyai helynévgyűjtések. A helyi adatközlőktől mintegy hét év alatt összegyűjtött anyagot a munka vezetője, Pesti János kétéves munkával rendszerezte, sajtó alá rendezte és térképre vitte.⁶⁸ A mű számos dűlőnév kapcsán érintette az ördögszántás mondáját, a történetnek olyan töredékeit, helyi variánsait is megörökítve, amelyek a környező kistelepüléseken egyébként feledésbe merültek volna. Ilyen például, hogy a nép a nagyharsányi régi iskola fölött álló épületet *Nénike házá*ként ismerte, és a boszorkány hajlékával azonosította. A nagyharsányiak és a nagytótfalusiak szerint a megszegyenült ördög az Ördögárkon (Ördögbarázdán) át menekült, a sikló-

⁶² Solymossy 1921: 87., 92.

⁶³ Solymossy 1940: 241–242.

⁶⁴ A nyelvész Csefkó Gyula néhány 19. századi szövegváltozattal egészítette ki Solymossy adatgyűjtését. Csefkó 1926.

⁶⁵ Schwabik 1999: 10–11.

⁶⁶ Magyar 2018/IX: 26–28., 38–39.

⁶⁷ Hanusz 1893: 341–342., 1899: 13–14.

⁶⁸ A mű tudománytörténeti jelentőségére többféle összefüggésben lásd a *Baranyai Művelődés* 1989. évi 3. számának cikkei.

siak pedig úgy tudták, hogy a Tenkes egyik szikláján megpihent, amit azóta is *Seggi hele* néven emlegetnek.⁶⁹

A helyismereti irodalom ugyanekkor lényegében nem gazdagította újabb eredményekkel vagy szempontokkal a monda háttérének, összefüggéseinek megismerését, legjobb esetben is csak egy-egy jól ismert szövegváltozat újraközlésére, esetleg különböző verziók felsorakoztatására vállalkoztak.⁷⁰

GYŰJTÉSEK ÉS ADATKÖZLŐK A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A Néprajzi Múzeum – a „szocialista patriotizmus” eszmeiségtől indítva – 1952-ben hirdette meg az első országos néprajzi gyűjtőpályázatot, melynek baranyai fordulót a Hazafias Népfrent megyei szervezete, 1960-tól pedig a Népművelési Tanácsadó koordinálta. A pályázatokon évről évre számos élvonalbeli értelmiségi, helyi tisztviselő, tanár, sőt diák vett részt, a pályaművek terjedelme és színvonala nagyon változó volt.⁷¹ Több beküldött munka az ördögszántotta hegy mondájának valamelyik változatát dolgozta fel.

1953-ban Siklóson két verziót is gyűjtöttek, melyek között igazán lényegi eltérések nincsenek. Az első szöveg főszereplője egy egyszerű öregasszonyként tűnik fel, aki nem kukorékolással, hanem mécesst gyújtva ébreszti fel a kakasát; a földrajzi képződmények közül itt a Beremendi-rög nem szerepel.⁷² A másik szöveg igen terjengős, műmesék és szépirodalmi feldolgozások hatását tükrözi: különösen hosszan ecseteli a leány szépségét (híre még az Óperencián túlra is eljutott), és a reményeiben csalatkozott ördög dühét (nemcsak az ekét hajította el, hanem mérgében „szétverte a macskákat” is).⁷³ Szintén a „magterülethez”, Nagyharsányhoz kapcsolódott a lokálpatrióta Bordás Sándor által 1944-ben és 1959-ben írásba foglalt két változat.⁷⁴

A környező német falvakból 1953-ból ismert a monda első írott változata.⁷⁵ A villányi Mayer Ferenc általános iskolai tanuló a nagyanyja elmondása alapján jegyezte le a jól kerekített történetet. Eszerint az ördög a kútra járó leányt látta meg, és nyomban beleszeretett. Miután megkapta a házasodás feltételeként kiszabott feladatot, összeszedte a falu kakasait, azokat fogta az eke elé; az öregasszony persze eldugta a saját kakasát, ami kukorékolásával később megtévesztette az ördögöt. A lóvá tett ördög dühödten menekülni kezdett: „*Megfogta ekéjét és eldobta. A hegy oldalában van egy kőbánya,*

⁶⁹ Érdekes, hogy az emberek a Tenkesen is tudtak egy ördögszántásról, ennek eredete azonban éppúgy homályba veszett, mint a Harsány-hegy oldalában látható *Ördögmence* nevű különös sziklaképződményé. Pesti 1982b: 706., 708., 793., 2002: 192. A harsányi nénike házára Schwabik 1999: 4.

⁷⁰ Harkány: Csekey 1957: 11–13.; Erdődy 2001: 211–216.; Nagyharsány: Kovács 1961: 36–37.; Szita 2001: 123–124.; Siklós: Huba 1960: 90–91.; Villány: Erdős 2016: 23.

⁷¹ Pesti 2002: 6–7.

⁷² JPM NA 61–75.

⁷³ JPM NA 55–75.

⁷⁴ Bordás 1985: 4–5., JPM NA 640–82.

⁷⁵ A németek persze korábban is ismerhették a mondát; legalábbis adatközlők úgy tudták, az első barázdát az Ördögárokban (másként Ördögvölgy, svábul: *Däffelskröwe*) szántotta az ördög. Pesti 1982b: 727. Lásd még: MZA 16010.

3. kép. Bezzegh Zoltán illusztrációja Vargha Károly mese- és mondagyűjteményének első kiadásához. Vargha 1960: 33.

mely az eke esésekor behorpadt. A barázdák máig is látszanak. A cipője sarkát Siklós környékén elvesztette. Ez a siklósi várdomb. Mérgében bebújt a földbe és kénes vizet fúj ki a földből.”⁷⁶ A történetben új elemként szerepel a harsányi kőbánya, míg a Beremendi-rög és a Göntér kimaradt.

Húsz évvel később az alighanem villányi kötődésű Horváth Judit gimnáziumi tanuló is lejegyezte a mondát, több más babonás történettel együtt, amelyekhez vallásnéprajzi, irodalmi és társadalomtörténeti megjegyzéseket fűzött. A szöveg a történet összes alapvető elemét tartalmazza, ám itt – a korábbi villányi gyűjtéshez hasonlóan – ismét a földrajzi hatókör eltolódását látjuk: a harkányi hőforrás mellett a siklósi Várhegy és a villánykövesdi Fekete-hegy szerepel, amely az eldobott ekéből alakult ki.⁷⁷ A Fekete-hegy később már-már központi szerepbe került: a monda palkonyai, Herger Ede által feljegyzett és átdolgozott változata szerint éppen itt, a Fekete-hegy komor, baljóslatú lankáin élt leányával a boszorkány.⁷⁸

⁷⁶ JPM NA 49-75/1-2.

⁷⁷ JPM NA 14-75/4.

⁷⁸ Herger 1984: 6.

A német nyelvterülethez kötődő nagyobb lélegzetű szövegközléseket Vargha Károly által készített és 1960 után több – két magyar és egy német – kiadásban is közreadott stilizált, irodalmias változat zárja, melyhez Bezzegh Zoltán készített kétféle illusztrációt.⁷⁹ (3. kép) Utoljára 2007-ben Magyar Zoltán jegyezte fel egy idős villányi adatközlő szavait: „*Itt van a közelben az Ördög-vögy. A monda szerint itt kezdte az ördög felszántani a harsányi hegyet, s ez volt az első barázda.*”⁸⁰

A gyűjtések tanúsága szerint Mohács volt az a legtávolabbi település, ahol még ismerték az ördögszántotta hegy mondáját.⁸¹ Bosnyák Sándor az 1960-as évek végén egy Szabó Pál nevű, 70-es éveiben járó gátmunkástól hallotta a történet egy egészen szűkszavú verzióját: „*A nagyharsányi hegy úgy keletkezett, hogy az ördög elment szántani és szántás közben a bocskora megtelt földdel s nagyon törte a lábát, és levetette mérgében a bocskort, kirásza belőle a földet és ebből lett ojan magas hegy mint amijen most is.*”⁸² A történetben csak mozaikszerűen bukkan fel a monda egy-egy eleme, sőt a szöveg nem is a hegyoldal barázdáinak, hanem magának a Harsány-hegynék az eredetét magyarázza. Sokkal bővebb változatot rögzített az 1990-es évek derekán Hegedűs Katalin, szintén mohácsi gyűjtése során. Ez a szöveg – szűkszavúsága ellenére – már tartalmazza a történet fontosabb csomópontjait és szereplőit, magyarázatot ad az ördögszántás és a kénés víz eredetére is.⁸³

ÉRDEKEK KERESZTTÜZÉBEN: ÖNREPREZENTÁCIÓ ÉS TELEPÜLÉSMARKETING

Fejes János siklósi ügyvéd és lapszerkesztő 1937-ben megjelent Siklós-monográfiájában *A vidék népmeséje* címmel közölte az ördögszántás és a kénés víz mondáját. A szöveget közvetlenül Harkányfürdő részletes leírása után, mintegy a gyógyvíz eredetének magyarázataként helyezte el, de olyan képpel illusztrálta, amely a Szársomlyót ábrázolja Siklós felől – a mondában így a térség valamennyi települése csaknem azonos hangsúllyal szerepelt.⁸⁴

Ehhez a változathoz kapcsolódik Szendrő Miklós 1950-51-ben készített – ám csak jóval később, 2004-ben kiadott – szövege, aki állítása szerint idős harsányiak elbe-

⁷⁹ Vargha 1960: 32–34.

⁸⁰ MZA 16010.

⁸¹ Egy alakváltozatot egy szórványos és nem feltétlenül megbízható közlésből Bácsalmásról is ismerünk. Eszerint az ördög és az Isten vitája során döntöttek úgy, hogy a világ feletti uralom az ördögöt illeti, ha „három barázdát húz a kősziklán a macskával és a kakassal, de úgy, hogy egyik se szólaljon meg.” A kakas azonban kukorékolni kezdett, a feldühödött ördög pedig felkapott egy sziklát, ami Bácsalmásnál esett le. Bethlenfalvi Árpád: Almási kő. *Felsőbányai Hírlap* 6.12. 4. (1901. jún. 16.). Szintén meg kell jegyezni, hogy a Harsány-hegy felszántása egy Katádfán gyűjtött történetben is felbukkant: az ördög, mikor már napok óta hiába járt a leány után, akibe beleszeretett, „*mérgibe akkor szántotta körül tüzes macskán mők tüzes kutyán a harsányi högyet.*” Berze Nagy 1940: 155.

⁸² Bosnyák 1968: 93.

⁸³ Landgraf 1998: 189–190.

⁸⁴ Fejes 1937: 298–300.

4. kép. Szántó Piroska illusztrációja Lipták Gábor munkájához. Lipták 1964: 321.

szélése alapján állította össze verses munkáját és készített hozzá illusztrációkat. A szövegben több újszerű elem szerepel: a boszorkány itt köztisztelőnek örvend és az ördöggel szemben is sokkal magabiztosabb, neve: Varnyú Örzse, világszép leányát szintén Örsének nevezte el. A kénés víz nem az ördög pokolra szállásának, hanem az elhajított eke becsapódásának helyén tört fel; az ördög az ekéhez hasonlóan az elé fogott hat macskát is szétszórta – „*Jut belőlük Beremendre, / Virágosra, Terehegyre*” –, így keletkeztek a kerek dombocskák, „*Kandurforma domborulatok*”.⁸⁵ Elsőként bukkant fel ebben a változatban a hegy lábánál termő villányi bor, amely a tűzességét az ördög hevületének köszönheti.⁸⁶ Szendrő versezetében tehát – Fejes János szövegéhez hasonlóan – a térség összes nevezetessége összekapcsolódik.

Hasonlóan a vidék egészét reprezentálta Lipták Gábor író 1964-ben megjelent munkája, amely ötletes módon kapcsolta össze az ördögszántás mondáját a harkányi gyógyvíz felfedezésének valós históriájával. A mondát az általa írt kerettörténet egyik szereplője, egy idős füvesasszony mesélte a szerelmes Czudar Zsófinak és Pogány Jánosnak, akinek fájós lábát a kénés víz gyógyította meg. A novellává duzzasztott történethez Szántó Piroska készített illusztrációkat.⁸⁷ (4. kép)

⁸⁵ Szendrő 2004: 22.

⁸⁶ Szendrő 2004: 24.

⁸⁷ Lipták 1964: 312–335.

5. kép. Török János által tervezett szökőkút a harkányi Bányász Étteremben. Mendöl 1984: 347.

Az 1950-es évektől azonban ez a harmónia megbomlott, a harkányi és a nagyharsányi hagyományok eltérő utakon fejlődtek.⁸⁸ Ekkor indult meg Harkányfürdő országos idegenforgalmi célponttá fejlesztése, amihez pedig egy sokféle módon és többféle felületen könnyen megjeleníthető, jól megjegyezhető és egyértelműen Harkányhoz köthető szimbólumra volt szükség. Erre kiválóan alkalmasnak bizonyult a pokolba visszabújó ördög alakja.

Az első emblemikus alkotást, Török János Zsolnay-gyárban készült pirogránit kútját 1959-ben leplezték le a harkányi Bányász Étteremben. Az alkotó egy csaknem négy méter átmérőjű kút közepén életnagyságúnál nagyobb, guggoló leányszobrot helyezett egy türkizkék talapzatra, melynek oldallapján kecske- és ördögmaszkok váltakoztak.⁸⁹ (5. kép) Csaknem tíz évvel később készült a Munkácsy-díjas, Baranyához több szállal kötődő Garányiné Staindl Katalin faliképe, melyet az I. Kerámia Biennálén mutattak be, majd a harkányi

fürdővállalat egyik irodájában helyeztek el.⁹⁰

Németh János zalaegerszegi képzőművész 1968-ban a Baranya megyei Tanács megbízására dombormű-sorozatként dolgozta fel a harkányi legendát, pontosabban annak egy új keletű, Pákolitz István által versbe foglalt változatát.⁹¹ A kortárs kritika szerint Németh sikerrel kerülte el mind a túldíszített, negédes népieskedés, mind az

⁸⁸ Kissé meglepő, hogy ugyanekkor Villány 1959 és 2000 között megjelent, Kovács András és Lajber Imre által jegyzett monográfiái meg sem említették a mondát, és nem szerepel Siklós újabb, 2000-ben készült nagymonográfiájában sem – mintha a két város maga mondott volna le arról, hogy helyet kérjen a történetben. Villány esetében egyetlen feldolgozásról tudunk: a szakiskola Teleki Színiköre a 2010-es évek elején Kovács Györgyi tanár szövegkönyvével és rendezésében vitte színre a monda modernizált, tréfás változatát. Az értesülésért Erdős Lászlónak tartozom köszönettel.

⁸⁹ A munkát kissé elmarasztalóan ismerteti: Mendöl 1984: 334.

⁹⁰ Csenkey Éva: Németh János kerámiaja. A harkányi legenda. *Dunántúli Napló* 28. 108. 5. (1971. máj. 9.). Csenkey ugyanitt megemlíti Kustár Zsuzsa Villányban készült festményeit, grafikáit, melyeket további adatok híján nem tudtam azonosítani.

⁹¹ A szöveg csak évekkel később jelent meg, azaz gyaníthatóan kimondottan Németh munkájához készült. Ezt támasztja alá a vers végén szereplő tréfás ajánlás, melynek alig leplezett célja a figyelemfelkeltés, vendégcsalogatás. Pákolitz 1974: 32.

6. kép. Németh János sorozatának egyik darabja: az ördög szerelembe esik. Kostyál-Zóka 2004: 22.

erőltetett modernség veszélyét, a művet egészséges népies szellemiség jellemezte.⁹² Az alkotás országos visszhangot is kiváltott, televíziós műsorokban szerepelt, és a helyiek is szívesen fogadták. A fürdő fedett téli medencéjét védő kőfal belső oldalán az 1990-es évekig látható volt, ekkor azonban az épület bővítése miatt a táblákat leszedték, és sehol sem állították fel ismét.⁹³ (6. kép)

Ez azonban nem jelenti, hogy a saját nemzetközi márkáját építő Harkány számára a monda, és főként a kénese vizet fakasztó ördög alakja veszített volna jelentőségéből, mi több, 1992 óta a város címerében is szerepel a pokol fenekére bucskázó ördög.⁹⁴ 1994-ben az első fürdőfesztivál programjának része volt az ördögfogatok bevonulása, 1998-ban, a gyógyvíz felfedezésének 175. évfordulóján pedig hagyományteremtő szándékkal téltemető, ördögűző vigasságot szerveztek.⁹⁵

Miután a monda a harkányi gyógyvíz országosan ismert védjegyévé vált, hogy immár egy köztéri szobron is megörökítették azt. 2000-ben Keményffy Gábor kapott megbízást a Zsigmondy sétány szökőkútjának elkészítésére. A medence burkolatán helyi népművészeti motívumokat helyezett el, középpontba egy oszlopon helyezte el a Zsolnay-gyárban készült 60 cm-es ezüst szobrot. Az ördög Pán alakjában tűnik fel, karjaiban fogja Harkát, aki itt – a monda szöveges változataival szemben – nemigen

⁹² Csenkey Éva: Németh János kerámiaja. A harkányi legenda. *Dunántúli Napló* 28. 108. 5. (1971. máj. 9.). Egykorú híradás a mű megrendeléséről és elkészítéséről: Az ördögszántotta hegy. *Dunántúli Napló* 25. 253. 3. (1968. okt. 27.)

⁹³ Ménesi 2015: 100.

⁹⁴ Bár ez nem találkozott mindenki tetszésével: a református lelkész 2012 tavaszán kezdeményezte az ördög kiiktatását a címerből, az új címer megalkotására pedig gyermekrajz-pályázatot írtak ki. Kacsúr Tamás: Megváltozhat Harkány címere. *ÚjHarkányiHirek.hu*, (2012. máj. 16.) <https://harkanyihirek.hu/megvaltozhat-harkany-cimere/> (Letöltés: 2022.06.29.); Veress Jenő: Ördögök pedig vannak... *Népszava* 139. 123. 7. (2012. máj. 26.); Hegedűs M.: Isten hozta Ördögfalván. *Reformátusok Lapja* 56. 38. 8. (2012. szept. 16.)

⁹⁵ Szabó Anikó: Kétnapos fürdőfesztivál Harkányban. *Új Dunántúli Napló* 5. 197. 3. (1994. júl. 19.); Kozma Ferenc: Ördögűző napok a szeretet jegyében. *Új Dunántúli Napló* 9. 46. 4. (1998. feb. 16.)

tiltakozik elrablása ellen.⁹⁶ A látogatók 2018 óta újabb köztéri alkotás, Kovács Tamás fadaragványán is megismerkedhetnek a mondával.⁹⁷

Legújabbban színpadi produkcióknak is alapanyagát jelenti a gyógyvíz mondája. A Harka Táncegyüttes húszéves jubileumára készítette el a *Harka legendája* című, bábelemeket is tartalmazó, a baranyai nemzetiségek táncagyományain alapuló táncjátékát. A harkányi premier után az előadást a Bőköz Fesztiválon és Drávacsehiben is bemutatták.⁹⁸ Nem sokkal később a harkányi Kiss József Művelődési Ház igazgatójának ötletéből újabb zenés-táncos produkció született: a mondát feldolgozó színdarab tánckarát harkányi általános iskolások alkották, a mesélő hangját Szentgyörgyváros Péter, az ördögét pedig Rudán Joe kölcsönözte. A darabot, amelyhez széles körű országos kampány kapcsolódott, Siklóson és Villányban is bemutatták.⁹⁹

Míg tehát az 1950-es évek végétől Harkány szinte teljesen kisajátította – sőt immár nem is az ördögszántás, hanem a kénes víz mondájaként aposztrofálta – a történetet, az eredeti változat helyszíne, Nagyharsány csak több évtizedes lemaradással kezdte a maga javára használni mondában rejlő kulturális-turisztikai lehetőségeket. A kezdő lökést egy váratlan lehetőség, a Bárka Színház által szervezett Ördögkatlan Fesztivál adta meg 2008 nyarán. A névválasztás magától értetődőnek tűnhet, bár eleinte korántsem bizonyult problémamentesnek: sokan valamiféle sátánista rockfesztiválnak vélték a programot, a rendezvényhelyszínekként szolgáló templomok lelkészei, gondnokai pedig attól tartottak, hogy „az ördögöt akarjuk bevinni az épületbe” – idézte fel a kezdeteket a főszervező Kiss Mónika.¹⁰⁰

A fesztivál egyik helyszínét a kezdetektől biztosító Vylyan Pincészet 2007-2008-as évszámú borai számára új, az ördögöt, a boszorkányt, a leányt és a macskát szerepeltető címkesorozatot terveztetett Králik Péter grafikussal. Ugyanekkor irodalmi pályázatot is hirdettek a monda továbbgondolására: a 82 pályaműből tekintélyes zsűri választotta ki a hat díjazott írást, amelyeket kis kötetben meg is jelentettek.¹⁰¹

Hasonlóan a fesztiválhoz kapcsolódik a Nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény kapujánál elhelyezett három ördögfej. A szobrok Gombos Zoltán helyi kőfaragó munkái, 2010-ben kerültek mai helyükre. Ugyanekkor állították fel Kisharsány központjában

⁹⁶ Mészáros B. Endre: Harka Pán karjában. *Új Dunántúli Napló* 11. 98.1. (2000. ápr. 9.). A mű, melynek másolatát a fürdőben is elhelyezték, 2017-ben megrongálódott, 2019-ben pedig vandál támadás áldozata lett.

⁹⁷ Kacsúr Tamás: A legendával él tovább az őspark fája. *ÚjHarkányiHirek.hu* (2018. okt. 24.) <https://harkanyihirek.hu/a-legendaval-el-tovabb-az-ospark-faja/> (Letöltés: 2022. 06. 29.)

⁹⁸ Zsíros Krisztina: Eltáncolják Harka legendáját. *Új Dunántúli Napló* 31. 42. 3. (2020. feb. 19.). Zsíros Krisztina: Eltáncolják Harka legendáját. *Új Dunántúli Napló* 3. 205. (2020. szept. 2.) 3.

⁹⁹ H.H.: Turnéra indul a legenda, a környéken kétszer még biztos láthatja. *ÚjHarkányiHirek.hu* (2021. jún. 21.) <https://harkanyihirek.hu/turnera-indul-a-legenda-a-kornyeken-ketszer-meg-biztos-lathatja/> (Letöltés: 2022.06.29.). Rajnai-Zsíros Krisztina: Az ördöggel fotózkodtak. Óriási sikert hozott a gyógyvíz legendájának modern feldolgozása. *Új Dunántúli Napló* 32. 141. 5. (2021. jún. 21.)

¹⁰⁰ Aradi Hanga Zsófia: „Nem veszünk részt a kultúrharcban, az Ördögkatlan ennél többről szól”. *Telex.hu*, (2022. júl. 21.) <https://telex.hu/kult/2022/07/21/ordogkatlan-fesztival-kiss-monika-berczes-laszlo-interju> (Letöltés: 2022. 07. 27.)

¹⁰¹ Ágoston 2009.

ban az absztrakt ördög négy méter magas alakját. Kiöltött nyelve és a mögötte feltűnő eke a monda eredeti történetére, anyaga, a hordódonga pedig a térség másik nevezetességére, a borra utal.

Szintén az Ördögkatlan Fesztivál inspirálta a Bóbita Bábszínház szabadtéri, tűzszonglörködéssel is tűzdelt gólyalabas előadását 2017 nyarán. Az előadást pécsi fesztiválokon és Győrben is bemutatták.¹⁰²

ÖSSZEFOGLALÁS

A nagyharsányi ördögszántotta hegy mondájának történetét áttekintve a szöveghagyomány három évszázados folyamatos bővülésének, gazdagodásának lehettünk tanúi. A történet a környék egyre több helyiségét, földrajzi képződményét érintette, és a cselekmény is egyre összetettebbé vált, újabb és újabb változatai, átdolgozásai jelentek meg. Míg a legtöbb szerző több-kevesebb következetességgel tartotta magát a monda eredeti alapcselekményéhez, néhány szöveg jelentősen elkanyarodott attól: Benedek Elek a társadalmi igazságosságról szóló tanmesével helyettesítette a történet szerelmi szálát, Fonyó Ignác pedig a kisköszegi várhoz kötődő hagyománnyal kapcsolta össze azt.

A tematikai gazdagodás mellett jellemző a monda földrajzi tartalmának bővülése is. 1845 óta csaknem mindegyik írásos változata kitért a tájegység egészére – értve ezalatt a Harkántól legalább Villányig, olykor Palkonyáig húzódó, délen pedig Beremendig terjeszkedő vidéket. Ugyanez érvényes a monda etnikai beágyazottságára is, hiszen a történetet a magyarok, németek és sokacok is joggal magukénak vallhatják. Bár leginkább a német eredeztetés az elfogadott, ám központi területét a magyar lakosságú Nagyharsány jelenti, és a boszorkány alakja kapcsolatot teremt a drávaszögi és szlavóniai horvát hagyományvilággal is.

Jól kitapintható, hogy az élő szájhagyománytól fokozatosan elvált előbb az írásos hagyomány, majd a képző- és előadóművészeti reprezentációk, és ezekben a regiszterekben a történet más és más funkciókat kapott. A monda felbukkant előbb a földrajzi irodalomban és az útleírásokban, majd felfedezték a szépírók és a néprajzkutatók, végül a 20. század közepén az idegenforgalom kezdte egyre leplezetlenebbül kiaknázni a benne rejlő potenciált. Míg azonban Harkányban a monda az 1950-es évektől díszítőelemmé degradálódott, addig Nagyharsányban az ezredforduló után valódi tartalommal töltötték fel, az ördög a kultúraközvetítés új formáit fémjelző hívószóvá vált. Mindkét településen térszervező jelentőségre is szert tett: az ördög alakját megjelenítő szobrok napjainkban emblematisztikus köztér arculatát határozzák meg. A monda – a vidék keleti és nyugati peremén eltérő hangsúlyokkal – a helyi és kistáji identitás meghatározó elemévé és egyszersmind reprezentációs eszközzé vált.

¹⁰² Major Zoltán: A gólyalabas ördög szántani megy. *PécsiRiport.hu* (2017. máj. 16.) <http://pecsiriport.hu/kultura/szinhasz/5989-a-golyalabas-ordog-szantani-megy.html> (Letöltés: 2022. 06. 28.)

Irodalom

ÁGOSTON Zoltán (szerk.)

- 2009 *Az ördögszántotta hegy. A legenda folytatódik.* Vylyan Szőlőbirtok és Pincészet Budapest: AduPrint Kiadó.

BARNA Ignác

- 1846 Harsányhegyi ördögszántás. Népmonda. *Életképek 5.1.* 494–496.

BÉL, Matthias

- 2017 *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomus quartus, in quo continentur Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis.* Red.: Benei, Benadett – Gözsy, Zoltanus – Jarmalov, Rudolphus – Tóth, Gregorius. Budapest: MTA BTK TTI.

BENEDEK Elek

- 1995 *Magyar mese- és mondavilág.* Budapest: Videopont Kft.

BERZE NAGY János

- 1940 *Baranyai magyar néphagyományok, II. kötet.* Pécs: Baranya Vármegye Közönsége.
1957 *Magyar népmesetípusok, II. kötet.* Bevezette és szerkesztette Banó István. Pécs: Baranya Megyei Tanács.

BONBARDI, Michael

- 1718 *Topographia Magni Regni Hungariae...* Vienna: Kaliwoda.

BOSNYÁK Sándor

- 1968 A mohácsi hajósok, komposok és gátmunkások meséi. In Dankó Imre (szerk.) *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* Pécs: Janus Pannonius Múzeum.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

- 1990 Horvátországi boszorkányperek és boszorkánymondák. *Ethnographia* 101. 494–513.

BUZÁSSY Ábel (közli)

- 1913 *A Ciszterci Rend Pécsi Róm. Kath. Főgimnáziumának Értesítője az 1912/13-ik iskolai évről.* Pécs: Taizs.

CSEFKÓ Gyula

- 1926 A nagyharsányi hegy mondájához. *Ethnographia* 37. 146–147.

CSEKEY István

- 1957 *Harkány.* Pécs: Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal.

DÉTSY Erzsébet

- 1917 *Baksay Sándor mint elbeszélő.* Budapest: Grafikai Intézet.

DÖMÖTÖR Sándor

- 1939 A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben. *Ethnographia* 50. 210–220.

ELSNER, Johann Gottfried

- 1840 *Ungarn durchreiset, beurtheilet und beschrieben. Zweiter Band.* Leipzig: Frohberger.

ERDŐDY Gyula (szerk.)

- 2001 *Harkányfürdő története.* Harkány: Harkány Város Önkormányzatának Kéviselő-testülete.

ERDŐS Zoltán

- 2015 A Szársomlyó középkori vára és birtokosai. *Honismeret* 43. 1. 29–32.
2016 *Villány története a kezdetektől 1990-ig.* Pécs: Pannon Kultúra Alapítvány.

ERDŐS László

2018 *A Villányi-hegység élővilága. Kalauz természetbarátoknak.* Szombathely: B.K.L. Kiadó.

FEJES János

1937 *Siklós múltja.* Szerző kiadása: Siklós.

GÁL István

1903 Harkány. Néprege. *Siklós és Ormánság* 10. 24. 2–3.

GALAMBOKI Sándor

1868 Néprege a nagyharsányi hegyről. *Zala-Somogyi Közlöny* 52. 3.

GRÜNHOLD Adolf

1940 Utazás Baranyába. *Pannonia* 3. 154–163.

HAAS Mihály

1845 *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Emlékirat...* Pécs: Lyceum Nyomda.

HANUSZ István

1893 Népköltésünk a geológiában. *Földrajzi Közlemények* 21. 7. 337–350.

1899 Hazai földrajzi népregék. *Földrajzi Közlemények* 27. 1. 7–15.

HERGER Ede

1984 *Der Teufelsgipfel. Ungarndeutsche Volksmärchen.* Budapest: Tankönyvkiadó.

HÖBLING Miksa

1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata.* Pécs: Lyceum Nyomda.

HUBA László

1960 *Siklós és környéke. Útikalauz.* Pécs: Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal.

HUNFALVY János

1860 *Magyarország és Erdély, II. kötet.* Darmstadt: Lange.

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar mythologia.* Pest: Heckenast.

JANCSIK Ede

1863 Dunántúli tájrajzok. In Pákh Albert (szerk.) *A magyar ember könyvtára, III. kötet.* 263–347. Pest: Heckenast.

KECSKEMÉTHY Zoltán

1983 Rablóvár Harsány felett – gyógyforrás Harkány alatt. In *A Siklói Vár- és Múzeumbaráti Kör tudományos emlékülése Siklóson, 1983. március 15-én.* 45–51. Siklós: Hazafias Népfront városi-járási Bizottsága – Siklói Vár- és Múzeumbaráti Kör.

KISS József

1894 *Pécs és környéke. Vezetőkönyv a városban és annak környékén.* Pécs: Mecsek-Egyesület.

KISS Lajos

1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOSTYÁL László – ZÓKA Gyula

2004 *„Hirdette utcákon, tereken...” Németh János művei köztereken és épületekben.* Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.

KOVÁCS András

1961 *Baranyai várak.* Pécs: MÜM Iparitanulók-Intézet.

LANDGRAF Ildikó (szerk.)

1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklór Központ.

LEHMANN Antal

- 1975 *A nagyharsányi Szársomlyó-hegy és növényzete*. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézete.

LIPTÁK Gábor

- 1964 *Regélő Dunántúl. Mondák, történetek*. Budapest: Móra.

LOVÁSZ György (szerk.)

- 1977 *Baranya megye természeti földrajza*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

MAGYAR Zoltán

- 2001 *Torna megyei népmondák*. Budapest: Osiris Kiadó.
 2011a *Erdővidéki népmondák*. Barót: Tortoma Könyvkiadó.
 2011b *Erdélyi népmondák, I. kötet*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
 2018/I *A magyar történeti mondák katalógusa, I. Alapítási mondák*. Budapest: Kairosz Kiadó.
 2018/IX *A magyar történeti mondák katalógusa, IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák*. Budapest: Kairosz Kiadó.
 2021 *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus, I. A természet feletti világ*. Budapest: Kairosz Kiadó.

MÁRKI Sándor

- 1869 *A vármegyei monographiák megírása érdekében. Századok* 3. 681–682.

MENDÖL Zsuzsanna

- 1984 *A Zsolnay gyárban készült kerámia közutak, szökőkutak*. In Uherkovich Ákos (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 28. Pécs. 329–352.

MÉNESI Gábor

- 2015 *Nem korszerű szeretnék lenni, hanem időszerű*. Németh János keramikusművésszel beszélget Ménesi Gábor. *Forrás* 47. 3. 77–104.

MÉSZÁROS Balázs – TÓTH Péter

- 1988 *Baranya 18. század eleji leírása Bonbardi Topographiájában*. *Baranya* 1. 1-2. 49–59.

NAGY Imre

- 2013 *Öttorony. A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a 20. századig*. Pécs: Kronosz Kiadó.

NYÁRFY Károly

- 1865 *A harkányi fürdő és vidéke*. *Hazánk s a Külföld* 08. 13. 515–517.

PÁKOLITZ István

- 1974 *Harkány*. In Uő: *Koronák*. 31–32. Budapest: Magvető.

PESTI János (szerk.)

- 1982ab *Baranya megye földrajzi nevei, I-II. kötet*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
 2002 *Az ördögszántotta hegy. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek*. Pécs: Alexandra.

PESTY Frigyes

- 2019 *Baranya vármegye helynévtára 1864-1865*. Közreadja, bevezette Csibi Norbert – Gözsy Zoltán – Máté Gábor. Pécs: Csorba Győző Könyvtár.

PESTY Frigyes – FRANKL Vilmos

- 1872 *A vármegyék monographiájának tervrajza*. *Századok* 6. 412–416.

PÓCS Éva

- 1992 *A boszorkányszombat és ördögszövetség Közép-Délkelet-Európában*. *Ethnographia* 103. 29–88.

RELKOVIČ Davorka

1925 Harkányi mondák és néphit. *Ethnographia* 36. 172–177.

SCHULTZ Imre

1878 *Szülőföldisme. Baranya megye földirati, történelmi, természetrajzi, kézműtani és gazdasági ismertetése.* Pécs: Pécsi Tanítóegylet.

SEBESTYÉN Gyula

1906 *Dunántúli gyűjtés.* (Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam, VIII.) Budapest: Athaeneum.

SÉRTŐ Ferenc

1935 *Harkányfürdő legendája.* Siklós: Cserni-nyomda.

SOLYMOSSY Sándor

1921 A nagyharsányi hegy mondája. *Ethnographia* 32. 82–92.

1940 Monda. In *A magyarság néprajza* III. kötet. 183–255. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

SVÉGEL Fanni

2021 „Mert a feminizmus mozgalmának úgy is nagyon sok az ellensége” – A Relković nők nőnevelési és néprajzi munkássága. *ELTE Néprajz Blog*, 02. 15. <https://elteneprajz.blog/2021/02/15/feminizmus-relkovic-noverek-noneveles-neprajz/> (Letöltés: 2022. 05. 17.)

SZITA László

2001 *Nagyharsány.* Budapest: Száz magyar falu könyvesháza kht.

SZÍVÓS Erika

2007 Budapesti mesék: Jókai és az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. *Budapesti Negyed* 4. 222–235.

TÓTH István

1984 Bél Mátyás leírása Baranya megye gazdálkodási és társadalmi viszonyairól. In Zombori István (szerk.) *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században.* 137–141. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

VAJDA Viktor

1879 Harkány és környéke. *Fővárosi Lapok* 07. 26. 704–705.

VÁRADY Ferenc (szerk.)

1896 *Baranya multja és jelenje, I. kötet.* Pécs: Telegdi Ármin.

VARGHA Károly (közreadja)

1960 *Rejtett kincsek nyomában.* Pécs: Baranya Megyei Tanács Művelődésügyi Osztály.

VERANCICS Antal

1857 *Verancics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Első kötet. Történelmi dolgozatok deák nyelven.* Közli Szalay László. Pest: Emich Gusztáv

VERSÉNYI György

1884 A nagy-harsányi hegy. *Magyar Nyelvőr* 12. 88–89.

Kéziratok

BORDÁS Sándor

1985 *Nagyharsány község és a református egyházközség története a római kortól a XX. sz. közepéig.* [Nagyharsány]. Kézirat a Nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény tulajdonában
Harkányfürdő története

1949 *Harkányfürdő története.* [Honismereti szakkör], Harkány. Kézirat a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményében (Pécs), jelzet: PD 3517

JPM NA

14–75. Horváth Judit: *Babonás történetek.* Villány, 1975. Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Pécs), jelzet: JPM NA 14-75.

49–75. Mayer Ferenc: *A harsányi hegy mondája.* Villány, 1953. Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Pécs), jelzet: JPM NA 49-75.

55–75. *Monda Siklós környékéről.* N. N. gyűjtése, Siklós, 1953. Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Pécs), jelzet: JPM NA 55-75.

61–75. *Mondák. Szemvíz készítés.* N. N. gyűjtése, Siklós, 1953. Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Pécs), jelzet: JPM NA 61-75.

640–82. Bordás Sándor: *Miért szántotta fel az ördög a hegyet?* Nagyharsány, 1959. Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Pécs), jelzet: JPM NA 640-82.

MFM NA

33–1967 *A nagyharsányi-hegy mondája.* Bakányi Márton gyűjtése, Siklós, 1930-as évek. Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára (Szeged), jelzet: 33-1967.

MZA

16010. [Ördögszántás.] Magyar Zoltán gyűjtése, Villány, 2007. Magyar Zoltán Archivum (Budapest), jelzet: 16010.

SCHWABIK József

1999 *Az ördögszántotta Szársomlyó hegy mondája.* [Baja]. Kézirat a Nagyharsányi Helytörténeti Gyűjtemény tulajdonában

Nyomtatott és online sajtótermékek

Dunántúl, 1928, 1944.

Dunántúli Napló, 1968, 1971.

Felsőbányai Hírlap, 1901.

Népszava, 2012.

Pécsi Napló, 1928.

PécsiRiport.hu, 2017.

Reformátusok Lapja, 2012.

Telex.hu, 2022.

Új Dunántúli Napló, 1994, 1998, 2000, 2020.

ÚjHarkányiHírek.hu, 2012, 2018, 2021.

Erdős Zoltán

történész PhD-hallgató, ELTE Történelem Segédtudományai Doktori Program, Budapest, osztályvezető könyvtáros, Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye, Pécs

E-mail: erdoeszoli@gmail.com

Zoltán Erdős

The devil's ploughed mountain and sulphurous water: The textual tradition of an aetiological legend in south-west Hungary from the 18th century to the 21st century

In many places, narratives of folk belief have linked the origin of particular geographical formations to the work of the devil or to people who associated with him. This is no different in Baranya county (south-west Hungary), where many geographical names refer to the devil, but only one aetiological legend, explaining the origin of the furrows on the southern side of the Harsány hill and the sulphurous water in Harkány, has been passed down as a complete narrative and has become known throughout the county.

This paper presents the history of the legend and its many variants, from the first, 18th century-mentions to the most recent visual and theatrical adaptations in the 21st century. It is clear that the story has been a constant feature in three types of discourse since the mid-19th century: fiction, travel literature and ethnographic literature. As the legend of the landscape, the story played an integrative role. On the one hand, in geographical terms, since all the settlements and geographical formations of the micro-region were represented in the various versions. On the other hand, in an ethnic sense, since although the origin of the legend is usually associated with the German settlers who arrived in the 18th century, it was preserved in Nagyarsány, which has a Hungarian population, and is also linked to Croatian folklore in Drávaszög and Slavonia.

The tradition, which, apart from a few ramifications and unusual variations, has been developing uniformly and continuously enriching, has been used more and more openly by the developing tourism industry since the mid-20th century, but with a significant shift in emphasis. While in Harkány the figure of the devil has nowadays been reduced to a mere decorative element, in Nagyarsány it has become a symbol of new and innovative forms of cultural mediations, thanks to the art festival named after it.

A mennyei levelek történetiségéről

BEVEZETÉS

A mennyei levelekről, a *Himmelsbrief* műfajáról a magyar néprajztudomány számos eredményt adott közre, a kisebb lélegzetű tanulmányok, forráskiadások mellett rövid, de átfogó jellegű kutatástörténeti áttekintések is megjelentek.¹ Mindezek alapján általában megállapíthatjuk, hogy a szakirodalomban mennyei vagy égi levélként hivatkozott szövegtípus német közvetítéssel jutott el a magyar nyelvterületre, s a ponyvairódalom termékeként, illetve a népi írásbeliség részeként kéziratos másolatok formájában terjedt.² Műfajukat néhány közös jegy alapján írhatjuk le. Ilyenek a levél autentikusságát megteremtő, a szöveg isteni eredetét bizonyítani kívánó bevezetések; a különböző műfajú vallási szövegekre jellemző forma- és stílusjegyek átvétele, imádság-, átok- és áldásformák használata; valamint a különböző erkölcsi és hitéleti szabályok, gyakorlatok követésére, különös tekintettel a vasárnap megtartására vonatkozó felszólításokra.³

A következőkben egy pestszentlőrinci kéziratból kiindulva próbálom a szövegtípusról kialakult képet kiegészíteni, a műfaj megszületését, elterjedését nagyobb történelmi távlatba helyezni, a kései modernitás, a német kulturális közvetítés tényét a műfaj ókori, kora középkori előtörténetével kiegészíteni. E rekontextualizálás mentén a levelek funkcióját a szétválasztásra utaló, dichotomizáló, ahistorikus vallási-mágikus fogalompár helyett az átfedéseknek, átváltásoknak nagyobb teret engedő technikai és az expresszív cselekvések terminusain keresztül értelmezem, s mindezen keresztül a műfaj történeti rétegzettségének kérdésére igyekszem reflektálni.

CSODÁLATOS KÉP

A tanulmány kiindulópontját adó levél Budapest XVIII. kerületéből, Pestszentlőrincről, sajátos gyűjtési körülmények között került a múzeumba.⁴ Ajándékozója Nagyághy Attila, aki a kerület egyik városrészében, a Szemeretelepen, az utcán, egy kidobott levéltárcában talált rá.⁵ A tárgy értékére az intézmény egyik munkatársa, Lánosz Zoltán

¹ Keszeg 2008: 116–117.; Frauhammer 2012: 38.; Fülöp 2013: 56–57.

² vö. Keszeg 2008: 116–117.

³ Rauegger 2013. A levelek irodalmi formáját tekintve Papp Bernadett három típust különböztet meg. Papp 2004: 336–337.

⁴ A lőrinci levélre, illetve a lentebb általam is megemlített, német nyelvű, hartai *Schutzbriefe* Szojka Emese is hivatkozott. Szojka 1990: 183. A pestszentlőrinci levelet egy rövid, ismeretterjesztő írás kíséretében már közreadtam. Bakos 2022: 820–821.

⁵ Erről tanúskodnak a közölt szövegen belül a kapcsos zárójeles betoldások, illetve olvashatatlanak jelölt részek: a levelet ugyanis négyrészt hajtva őrizte tulajdonosa, s ezek mentén a papír elszakadt, s olvashatatlaná vált.

hívta fel a figyelmét, az ő közvetítésével került a múzeumba, majd Györgyi Erzsébet leltározta 1972-ben.⁶ Használatáról így értelemszerűen nem sokat tudunk elmondani, legfeljebb annyit, hogy tulajdonosa feltehetőleg megfogadta a levél utasítását és magánál hordta az iratot.⁷ A levelet teljes terjedelmében, szöveghű átírásban közlöm:

Csodálatos kép

Ez a levél Michaelis kegyén fűg és senkit el nem hagy aki hozzá fojamodik arany betűkkel vagyon írva és Szent Mihály arkangyal által küldetet oda. Aki ezen levelet megakarja fogni attól eltávozik aki pedig leakarja írni ahoz indul magától felnyilik és ez vagyon beleírva. Aki vasárnap dolgozik az Istentől elhagyattatik. Így tehát meghagyom teneknek hogy vasárnap ne dolgozzatok a tijoszáigaitokon sem pedig seminemű munkát ne cselekedjetez hanem szorgalmasan templomba menjetez és ájtatosan imadkozatok bűneitekről elne feledkezetez és hajaitokat cifrázatok haszontalan dolgokat ne beszéljetez, és a ti vagyonságtikaz szegényekel megostjátok és hidjetez hogy én a Jézus Krisztus magam Isteni kezemel irtam ezt a levelet és tölem küldetett oda, hogy ne cselekedjetez úgy mint az esztelen álatok. A hétben 6 napig dolgozzatok és a vasárnapot megüljetez a templomba menjetez ifjak és vének ájtatosan az Istenek szavát halgasátok ha ezt nem cselekszitez úgy megbüntetez titeket háboruval, éhségel pestisel drágaságál. Én parancsolom tinéktez hogy az én törvényemet meg is tartsátok és imádkozatok a ti bűneitekért hogy az tinéktez megbocsájtasanak. Ne kérjetez idegen joszágot, ne esküdjetez gondatlan az én nevemre és ne halgasatok a testnek kívánságaira amejet én nem akarok. Senki mást ne öljön senki másrol paráznát ne szoljon hátamögött ne örvendezetez másnak kárán a ti gazdaságtokat ne dicsekejetez és pedig a szegény embereket meg ne vesetez. Atyátokat anyátokat tiszteljetez hamis tanulságot ne tegyetez úgy adok tenéktez csendes békeséget és egéseget aki ezen levelet nem hisz az elvan hagyatva és szerencséje nem lesz mert mondom tinéktez hogy én Jézus Krisztus magam tulajdon Isteni kezemel irtam aki ezt nem hiszi az haljon meg. Hati megnem fogtoktérni [a hajtás mentén ki-vehetetlenné várt sor] adni a ti bűneitekért. Akinél ez a levél [van] és aki nem nyilatkozatassa az elátkoztatom az minden áldástól elhagyatatik ezt hát egy a másiktól leírjátok vagy írasátok és ha valaki anyi bűnt cselekedet volna mint a tengernek a hajjai és a földnek ágai vagy füvei vagy mint az égen a csillag és azokat töredelmesen meggyonja megbocsájtatnak aki pedig ezen levelet magánál hordoza a jobb karja alatt bal felül az meggyőzi az ő elenségeit akárkik legyenek azok vagy az uraságtól elveszet volna vegye magához ezen levelet és úgy megkapja az ő birását és hatalmát és nyer. Aki evel a levelet a házában tartja avagy magával hordoza anak seminemű égi háboru nem árthat és pedig mint tüztől mint másveszedelemtől megoltalmaztatik és amej terhes aszony magánál hordoza az boldogan szüli magzatját ere a világra.

⁶ Leltári száma 72.69.1.

⁷ Ez az önmagában kevésbé jelentős adat Lengyel Ágnes tanulmányának fényében válik érdekesebbé: mint Lengyel Ágnes rámutat a *Csodálatos kép* cím alatt a Szent Mihály levél egy lapos, falra függeszthető változatát árusították. Lengyel 2003: 243. Tehát az általunk közölt szöveg annak ellenére került használója zsebébe, hogy eredetijük már kimondottan házi oltalmazó jellegű szövegként készült volt. A leveleknek pénztárcában való őrzésére Szojka Emese is hoz példát: Szojka 1990: 178.

Ha valaki valamit kér megadatik neki aki a maga szükségében fog kérni és Jézus Krisztust segítségül hívja valamint egy hiszek egyet istent imádkozik az ezen bucsut megnyeri és halála előtt ami urunk Jézus Krisztus az ő szent Atjával eljön elviszi anak lelkét az ő szent atyához a menyeyi dicsőségben. Aki Szent Mihály tiszteletére még egy miatyánkistent imádkozik az 100 napi bucsut nyer!!!

Találtatott az 1813-ik esztendő Nagyboldogasszony havának azaz január 26-án Németszágba Velz városában

A szöveg elírásai, helyesírási hibái, a központozás hiánya, néhány tartalmi kihagyása nemcsak azt valószínűsíti, hogy lejegyzője nem lehetett íráshoz szokott ember, de annak a feltételezésnek is alapot ad, miszerint a levél nem egy nyomtatványról, hanem egy eleve szövegromlásokkal rendelkező kézirat alapján lehetett lejegyezve.

A pezsztentlőrinci levél azzal együtt sem tekinthető egyedülálló néprajzi kuriózumnak, hogy egy kézíratos, s viszonylag kései, a hetvenes években gyűjtött példányáról beszélünk. Így például Zsupos Zoltán közleményéből két, a Bihari Múzeum gyűjteményében őrzött, Darvasról és Bakonszegről származó Szent Mihály levelet ismerhetünk meg.⁸ A két levél a budapestitől lényegében alig különbözik, csak az egyes szövegromlások, másolási pontatlanságok, kihagyások és betoldások jelentik az eltéréseket.

A Szent Mihály levél jóval töredékesebb változatát Bartha Elek egyik közleményében találhatjuk meg, amelyben két oroszlamosi kéziratot ad közre.⁹ A második – amelyről Bartha is megjegyzi, hogy szerkezetileg összetettebb – valójában több ponyvakiadvány részleteiből tevődik össze. A szöveget a *Hét mennyei szent zár imádsága* címmel terjesztett füzet töredékesebb leirata nyitja,¹⁰ ezt követik különböző imák, bajelhárító funkcióval rendelkező iratok lejegyzései, s ezek közé ékelődik a Szent Mihály levél meglehetősen lerövidült szövege. A különböző tartalmú részeket olykor címek választják el egymástól, de a Szent Mihály levél folytatólagosan bújik meg a szövegben. A közreadott anyag jól illusztrálja, hogy a különböző levelek, szövegtípusok használatuk során meglehetősen szabadon kapcsolódhatnak egymáshoz.

Hasonló jelenséget tesz láthatóvá az a 1979-ben gyűjtött szabolcsveresmarti kézirat, melyet Ujváry Zoltán adott közre.¹¹ A szöveg eleje a szerencsétlen napok – más variánsokból is ismert – jegyzékét adja. A többi példányához hasonlóan a kézirat egy bizonyos Szőke János úrra hivatkozik, aki a bécsi könyvtárban leli fel és másolja le az írást, tartalmilag pedig ezt követi a tilalmas napok felsorolása és a tiltás ellen vétők büntetésének taglalása.¹² Ugyanakkor, más ismert változataival szemben, a leirat minden átmenet nélkül a Szent Mihály levél bevezetésével folytatódik: „ezen levél a mohácsi hegyen függ...”. Már a hegy magyarosítása is jelzi, hogy az eredetihez képest

⁸ Zsupos 1985.

⁹ Bartha 1987. A Bartha Elek által közölt első levél variánsa Jung Károly közleményében is olvasható: Jung 1978: 129–130. Mivel a mennyei levelek használati kontextusáról kevesebbet tudunk, ezért talán e helyt is érdemes kiemelni azt a Bartha által közölt adatot, miszerint a levél betűsorát bajelhárítás céljából szarvasmarha nyakába is teheték. Bartha 1987: 24.

¹⁰ Különböző ponyvakiadványokban megjelent változataihoz lásd Soós 2018: 73–75.

¹¹ Ujváry 1980.

¹² Ujváry 1960.; Bernáth 1978.

egy „romlottabb” variánssal van dolgunk, azonban sokkal érdekesebb az a tartalmi ellentmondás, ami a szöveget feszíti: honnan származik az irat, a bécsi könyvtárból vagy a mohácsi hegyről?

További kérdés, hogy a fentihez hasonló keveredések, ellentmondások csak a szövegeknek a népi írásbeliségben való megjelenéséből fakadnak vagy hasonló problémát a letisztultabb szövegekben is felfedezhetünk? Ennek megválaszolásához menjünk vissza a pestszentlőrinci levélhez, ami a veresmartival vagy az oroszlámosival ellentétben nem különböző szöveghagyományok összekapcsolódásából létrejött invariáns, hanem egy közismert szöveg, egy vallásos ponyvanyomtatvány másolata.¹³ Ennek ellenére, ha ezt a levelet megnézzük, akkor a fentihez hasonló, ha nem is ilyen szembe-
szökő ellentmondásra lehetünk figyelmesek.

Ezeknek a szövegeknek a szerkezete nyilvánvalóan letisztultabb: a bevezetésből megismerjük a levél eredettörténetét, melyet az erkölcsi tételek, a kegyességi gyakorlatokra való felszólítások követnek, végül pedig a levél birtoklásával, használatával elnyerhető jutalmak ismertetése olvasható. Ha az utóbbi két szakaszt vetjük össze, akkor szembe-
szökővé válhat a két rész logikája közötti alapvető különbség: az első a megváltást, a mennyi jutalmazást a keresztyén, erkölcsös élethez és az isteni kegyelemhez köti, míg a másik a levél birtoklásához, használatához, terjesztéséhez.¹⁴ Az egyik tehát egy közvetett, a másik egy közvetlen logikát követ, az egyiknél az üdv elnyerése az egyén egész életmódján, a másiknál az egyén adott cselekedetén nyugszik, az egyik inkább túlvilági, a másik inkább evilági jutalmat ígér.¹⁵ Tehát a szöveg közelebbi olvasata itt is tartalmi ellentmondást fed fel, két különböző, egymásnak ellentmondó logika jelenléte válik láthatóvá. Ahogy azt Szojka Emese is megállapítja, „a különböző eredetű szövegrészek egybeszerkesztése nem is mindig sikeres, egymáshoz kapcsolódásuk olykor nehézkes, értelmezési zavarokhoz vezet az egyes típusoknál.”¹⁶ Minderre a műfajjal foglalkozó szerzők általában a vallási-mágikus szópárral utalnak, és a jelenséget a – többnyire archaikusabbnak tételezett – mágának a tételes vallással való összefonódásaként, kettősegeként írják le.¹⁷

Bár a fogalom párral analitikus szinten leírhatjuk a Szent Mihály-levél első és második része közötti különbséget, használatukkal azt már nem feltétlenül tudjuk megmagyarázni, hogy két, ilyen ellentétes logikát követő szakasz miért, illetve hogyan alkothat egységes szöveget, továbbá, hogy a népi írásbeliségben a különböző logikájú, műfajú (imádságok, vasárnapi levelek, égi levelek, népi levelek) szövegek miért kapcsolódhatnak egymáshoz. Másképp, a vallásos-mágikus fogalom pár egyértelmű dichotóm elválasztásra utal, míg a használatban a szövegek valójában tartalmi egységeket alkotnak.¹⁸ Vagyis míg a fogalom párral le tudjuk írni a leveleket, de használata nem feltétlen visz közelebb annak megválaszolásához, hogy a szövegek egysége mi-

¹³ vö. Lengyel 1999: 170.

¹⁴ vö. Orosz 2016: 183.

¹⁵ vö. Soós 2018: 58.

¹⁶ Szojka 1990: 186.

¹⁷ Lásd például Ujváry 1964: 393–394.; Jung 1978: 128.; Szojka 1999: 186.; Fülöp 2013: 57.; Frauhammer 2018: 182.; Soós 2018: 67.

¹⁸ A fogalom pár vallástörténeti kritikájához lásd Meyer–Smith 1999: 3–5.

ként inkorporálhatja ezt a kettőséget.

A kérdés kézenfekvő megoldása lehet, hogyha ezt a két logikát két történeti rétegnek feleltetjük meg és ekként próbáljuk elválasztani egymástól. Így például Jung Károly szerint „sokkal régebbi néphiedelmi hagyományoknak keresztényiesült lecsapódását gyaníthatjuk bennük, amelyek valószínűleg a kereszténység felvétele előtti korba nyúlnak vissza.”¹⁹ A következőkben amellett szeretnék érvelni, hogy ez a viszony éppen fordított, vagyis a szövegeknek a régebbi rétege kapcsolódik a kereszténységhez, míg a mágikusnak nevezhető szövegréteg, illetve használati mód a későbbi.²⁰

A MŰFAJ SZÜLETÉSE

A fenti tétel, vagyis a kereszténységhez kapcsolódó alapréteg és a későbbi „mágikus” logikával kapcsolatos állítás bizonyításához először érdemes a műfaj történetiségére reflektálnunk. Az égi levelek kutatásakor a magyar néprajzi szakirodalom a használati kontextusok feltárására, a műfaj leírásakor a ponyvairódalommal való kapcsolatra, az átvétel kérdéseire fókuszált, a szövegek megjelenését pedig többnyire a 19. századra helyezte, és a szöveghagyományt a német kultúrához kötötte.²¹ Természetesen mindkét filológiai állítás helyes: a tömegárúként, olcsó, könnyen hozzáférhető nyomtatott kiadványok megjelenése és az analfabetizmus fokozatos visszaszorulása hatalmas lökést adhatott a hagyomány elterjedésének;²² a német kulturális közvetítés tényét pedig olyan párhuzamok is alátámasztják, mint például Észtország esete,²³ ahová feltehetőleg a morva egyház misszionáriusaival vagy az Újvilágé, ahova a német bevándorlókkal jut el a szöveghagyomány.²⁴ Ugyanakkor, ahogy azt – többek között – Szojka Emese, Papp Bernadett, illetve Frauhammer Krisztina is megállapítja, mikorra ezek a szövegek ponyvakiadványokban, illetve a ponyván keresztül a népi írásbeliségben köszönnek vissza, addigra a *Himmelsbrief* műfaja mögött már egy meglehetősen hosz-

¹⁹ Jung 1978: 128. Soós Sándor pedig az egyiptomi mágikus szöveghagyománnyal von párhuzamot: Soós 2018: 67.

²⁰ Történeti vonatkozásban Papp Bernadett is megállapítja, hogy „a szövegek meglehetősen változáson mentek keresztül, átalakultak, kibővültek más elemekkel. Funkciója is módosult, védő feladatot lát el.” Papp 2004: 337.

²¹ vö. Ujváry 1964: 393–394.; vö. Zsupos 1985: 59.

²² vö. Keszeg 2008.

²³ A német közvetítésű észtországi elterjedést Ujváry Zoltán is megemlíti: Ujváry 1964: 393.

²⁴ N. N. 1917.; Hand 1959.; Beyer 2011: 35. A Néprajzi Múzeumban őrzött másik égi levél is német nyelvű, hartai svábok tulajdonában volt (Ist. 67.104.48). A használatáról Csilléry Klára gyűjtött figyelemreméltó adatokat: „Hartán máig általános az a hiedelem, hogy akinek a házában bajelhárító cédula van, azzal a házzal nem történik szerencsétlenség. Ugyanezen okból magukkal is szoktak hordani ilyen cédulát a hosszabb úton távol levők, különösen a hajósok, mely foglalkozás Hartán igen elterjedt. A cédulák többféle szöveggel forognak közkézen egymásról másolják őket. Van német és magyar nyelvű is, mindkettő változatokban. Annál a háznál, ahonnan ez a cédula való, volt egy magyar nyelvű is. Eredetileg ez az utóbbi volt meg. Ezt a példányt egy imakönyvvel együtt árverésen vette tulajdonosa, egyik nagynénje halála után. Nem tudta azonban, hogy a cédula is benne van. Nagyon nehezen vált meg tőle, habár megkapta a kézzel írt másolatot, félt az esetleges következményektől.”

szű történeti út áll.²⁵ Ezt azonban érdemes rögtön két szakaszra osztanunk, attól függően, hogy előképekről, azaz a földön túli szférából érkező szövegekről vagy olyan égi üzenetekről beszélünk, amikben megjelenik a sokszorosításra, továbbadásra való felszólítás: az előbbi esetben szabadabban asszociálhatunk, s olyan bibliai jelenetek juthatnak eszünknek, mint például a törvénytáblák elküldése,²⁶ míg a szorosabban vett műfaji meghatározás esetében a szövegeknek a hatodik századi megjelenésével számolhatunk.²⁷ Ebből pedig már szinte magától értetődően következik, hogy a földrajzi elterjedésben messze nem kizárólagos a német kultúra közvetítő szerepe, s ez a tétel legfeljebb a modern kor kontextusában érvényes. Robert Priebisch – aki a műfaj kialakulását szintén a hatodik századra teszi – a szövegeknek már kora középkori földrajzi elterjedésével kapcsolatban is egy olyan széles földrajzi területet jelölt ki, melyet északon Izland, délen Etiópia, nyugatra Írország, kelet felől pedig Szíria határol.²⁸ E szöveg hagyomány pedig már rendkívül gazdag nyelvi közegben terjed, így például Maximilian Bittner kötetnyi görög, örmény, szír, arab,²⁹ etióp stb. forrást közöl.³⁰

Nyilvánvalóan sem helyünk, sem módunk nincs arra, hogy ezt a rendkívül gazdag anyagot bemutassuk, ezt a földrajzilag és történetileg hatalmas területet felfedezzük. A kérdés demonstrálásához ezért csak vegyünk egy nyugati és egy keleti példát a szövegek korai felbukkanására. Priebisch már hivatkozott írása egy kora középkori ó-ír szöveget ismertet. A forrás világossá teszi, hogy a mennyei leveleknek azokat a jegyeit, amiket még a bevezetésben felsoroltunk, vagy amiket közelebbi példánknál, a pezsztentlörinci levelünkénél láttunk, itt is megtaláljuk. A Priebisch által közreadott szövegben a Krisztusnak tulajdonított levél érkezését a passióra emlékeztető képek jelzik: a föld megremeg, Rómában megnyílik Szent Péter apostol sírja.³¹ E bevezető sorok után az irat hosszú, apokaliptikus képek és mennyei ígéretek váltakozó képein keresztül részletezi a vasárnap tilalmát megszegők és megtartók jutalmát, a földi jólét és szenvedés, valamint a menny és a pokol képeit. Végül a szöveg újra önmaga felé fordul, a büntetés és jutalmazás duális rendszerét használatára vonatkoztatja: másolóinak, terjesztőinek üdvöt ígér, a figyelmen kívül hagyókat pedig kárhosszattal fenyegeti.³²

Keletre tekintve Georg Graf közleményét hozhatjuk például, amelyben egy a kilencedik vagy tizedik századra datálható arab nyelvű szöveget közölt. A szöveg a fenti

²⁵ Szojka 1990.; Papp 2004: 336.; Frauhammer 2019: 144.

²⁶ 2Móz 34,1–28. Az előképekhez lásd még Szojka 1990: 185.

²⁷ Rauchegger 2013: 247.

²⁸ Priebisch 1907: 138.

²⁹ A 7–8. századi arab hódítások után a hatalmas birodalomban élő, különböző, „egymással szembenálló keresztény csoportoknak hamarosan közös jellemzője lett az arab nyelv iránti lelkesedés”. Brown 1999: 190. A levelek arab nyelven való megjelenését is e 9. századi nyelvi változásnak tudhatjuk be.

³⁰ Bittner 1906. Tehát szélesebb nyelvi-földrajzi kontextusról beszélhetünk, mint amit Szojka Emese tanulmánya felrajzolt. Szojka 1990: 185.

³¹ vö. Mt 27, 51–52.

³² „Any cleric who shall not read it aloud conscientiously to the peoples and nations of the world, his soul shall not attain heaven, but it shall be in hell forever. Whosoever shall read it aloud, and shall write it, and shall fulfil it after hearing it, he shall not only have prosperity in this world, but the kingdom of the other world for ever yonder.” Priebisch 1907: 144.

példához hasonlóan a vasárnap megtartása körül forog: a múlt- és jövőbéli áldásos és átkos eseményeket is mind ennek az egyházi törvénynek a betartásához és megszegéséhez köti. A szöveg emellett világossá teszi, hogy a fentebbi mózesi utalás nem feltétlenül csak távoli vallástörténeti párhuzam, hanem a szövegek által is alkalmazott utalás: „A törvényt a zsidóknak Mózes keze által adtam, és ők ismerik a törvényeiket és a jótéteményeket. És én, Isten, felékesítettelek titeket a keresztemmel és a nevemmel, amely megszenteltetett előttetek. De vasárnapi munkáitokkal, engedetlenségeitekkel és egymás közti civódásaitokkal szembeszegültök velem, szószerzőkké váltok, adtok és vesztek vasárnap, a feltámadásom napján.”³³

A példák sorát hosszan folytathatnánk, hiszen zavarbaejtően gazdag szöveggyományról beszélünk.³⁴ Ezek szaporítása azonban e ponton valószínűleg öncélú lenne, mivel segítségükkel sem tudnánk felderíteni azt a rendkívül szövevényes, szerteágazó utat, amit az egyes szövegek hosszú életük során bejártak. Anélkül, hogy azokon a köztes lépcsőfokokon átmennénk, amik egy tizedik századi arab levéltől egy huszadik századi magyar szövegig vezetnek, minden további megállapításunk hipotetikus marad.³⁵ Ettől függetlenül is talán érdemes néhány feltevést megfogalmaznunk a szövegek történetiségével kapcsolatban, s ezzel együtt visszatérnünk eredeti kérdésünkre, a levelek kettős logikájára, illetve ennek hátterére.

TÖRTÉNETI KONTEXTUS

Amit a fenti példák és tanulmányok alapján is viszonylag nagy magabiztossággal megállapíthatunk, az az, hogy a korai iratok e példáinál és típusainál – legalábbis a szövegek szintjén – még nem jelennek meg a modern variánsokból ismert, a szöveg birtoklásából fakadó jótéteményekkel kapcsolatos ígéretek, ehelyett a kéziratok szinte teljesen a vasárnap megtartásának fontosságát hangsúlyozzák.³⁶ Vagyis a leveleknek általában csak a legutolsó szakasza foglalkozik a levél terjesztésével, üzenetének továbbadásával, és ennek jutalmával. S ehhez rögtön tegyük is hozzá, hogy a szövegek világossá teszik, hogy az áldást csak azok nyerik el, akik nemcsak közvetítik, de követik is a levél utasításait.

Azért is érdemes hangsúlyozni, hogy a fenti állítás csak e szövegtípus esetében érvényes, mivel a különböző átoktáblák, talizmánként használt feliratok stb. mellet

³³ „Ich habe das Gesetz den Juden durch die Hände des Moses herabgegeben, und sie kennen ihre Satzungen und Almosen. Und ich, Gott, habe euch mit meiner Taufe bekleidet, und mit meinem Namen, der für euch geheiligt ist. Und ihr werset euch mit mir euren Werken und eurer Widersetzlichkeit am Sonntage (und durch) eure Streitsucht mit einander, und werdet wortbrüchig und verkauft und kauft am Sonntage, dem tage meiner Auferstehung.” Graf 1928: 20.

³⁴ Lásd például Stegmüller 1981.

³⁵ A köztes lépcsőfokokról Szojka Emese közöl értékes adatokat a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* szócikkei alapján. Szojka 1990: 185.

³⁶ Amivel értelemszerűen nem azt szeretném sugallni, hogy a korban ne lettek volna hasonló mágikus szövegek vö. Kákossy 1969. Soós Sándor is meggyőző példákat hozott erre, s vont párhuzamot a néphit és az ókori mágikus gyakorlatok között. Soós 2018. A megállapításom kizárólag a vasárnapi levelek korai középkori szövegeire vonatkozik.

ismerünk például olyan kopt leveleket, amik néhány vonásukban hasonlítanak a menyeyei levelekre: ugyanúgy a hatodik-hetedik századra datálhatjuk őket és ugyanúgy Krisztust nevezik meg szerzőjüként.³⁷ A párhuzamok ugyanakkor e két pontban ki is merülnek; nem találjuk meg a vasárnap és a másolás motívumát, a szövegek kizárólag az egyén boldogulását hivatottak biztosítani.

Visszatérve tehát a fentebbi levelekre, ezekkel kapcsolatban egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a vasárnap megszentelése és a munkatilalom a központi motívumuk, ezért érdemes megfontolni ennek szerepét a késő ókori és a kora középkori Európában. Az ünnepnapot propagáló leveleket, nyelvi diverzitásukat egyfelől abban a politikai-gazdasági rendszerben tudjuk értelmezni, amely már mind a késő császárkorban, mind a Nyugatrómai Birodalom bukását követő évszázadokban egyre kevésbé értelmezhető a keresztény egyházak nélkül; egy olyan Európában, mely a térítésekkel, a Nyugatrómai Birodalom romjain, határain, illetve azokon túl is létrejövő új, kereszténnyé váló, illetve a katolicizmusra³⁸ áttérő államalakulatokkal fokozatosan nő, északi irányba kinyílik az ókor Mediterráneum központú világa, s olyan területek is szerves részévé válnak, mint például az ókori világnak még a perifériájához sem tartozó Ír-sziget.³⁹

Elsősorban ebben a földrajzi-történeti kontextusban lehet kiemelt szerepe a vasárnap megszentelésének, a mindennapi életnek az egyházi tanítással összhangban lévő megszervezésének, a szokás népszerűsítésének, a törvény betartatásának.⁴⁰ A szombattal szembeni vasárnapi ünnepnap – egyes szerzők szerint – a második századtól kezd intézményesülni, a folyamatra egyszerre hathatott az egyház antijudaizmusa, az üldözött zsidóktól való elkülönülés szándéka,⁴¹ a zsidóságnak a keresztényekkel szembeni ellenséges megnyilvánulásai, a kozmikus héttel kapcsolatos zsidó apokaliptikus képzetek, a pogány napkultuszok,⁴² s értelemszerűen maguk a keresztény teológiai értelmezések.⁴³ Ugyanakkor a vasárnap megszentelésével kapcsolatban még

³⁷ Meyer–Smith 1999: 113–114., 320–322.

³⁸ A katolicizmusra való áttérés alatt olyan folyamatokat értek, mint például I. Rekkared uralkodása alatt a Vízigót Királyság szakítása az arianizmussal. Lásd Brown 1999: 135.

³⁹ Brown 1999.

⁴⁰ Magyar kontextusban eszünkbe juthat Szent István Király Dekrétomainak Második Könyvének 7. fejezete: „a vasárnap megtartásáról, hogy a munkának szünete legyen.” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (Letöltés: 2022. 08. 03.)

⁴¹ Lásd például a fentebb idézett levelet, aminek az ószövetségi hivatkozásokon túl fontos eleme a zsidó és a keresztény megkülönböztetés.

⁴² Ugyanakkor Arles-i Szent Caesarius a hatodik században a csütörtöki, azaz Donar vagy Thór napjára eső, pogány eredetű munkatilalom követését ostromozza. Haines 2010: 10. E példa jól mutatja, hogy Bacchiocchi a kereszténység előtti napkultuszokkal kapcsolatos érve nem minden kontextusban érvényes. Érdekességképpen megjegyzem, hogy Eviatar Zerubavel megjegyzése szerint az észtek körében a tizenkilencedik század végén is fontosabb kultikus nap volt a csütörtök, Taara napja. Zerubavel 1985: 24.

⁴³ Bacchiocchi 1977: 312–313. Anélkül, hogy a vasárnap és a szombat kérdésének kora keresztény problémáiban túlzottan elmerülnék, azt meg kell jegyezni, hogy Bacchiocchi fenti álláspontja vitatott, s egyes szerzők szerint a vasárnap már az őskeresztény csoportok körében is kultikus napnak számított, így nem beszélhetünk a hagyomány egyértelmű változásáról, töréséről. Hartog 2014: 114–115.

a második században sem igen merül fel a munkatilalom kérdése, utóbbi a negyedik századtól, Constantinus császár 321-ben kiadott rendeletével kezd intézményesülni.⁴⁴ Constantitus rendelete ugyanakkor csak nyitánya annak a folyamatnak, amely nagyjából a hatodik század környékén érik be a sábat mintájára elképzelt, a hitéletnek szentelt vasárnapi nyugalomnap képében.⁴⁵

Bár vannak olyan bibliai szöveghelyek, amelyekre tekinthetünk a vasárnapi kultusz első századi lenyomataként,⁴⁶ nincsen olyan passzus, mely a vasárnapot explicit módon, határozottan tilalmas napnak tartaná.⁴⁷ Dorothy Haines olvasata szerint a levelek ezt az urret hivatottak betölteni, s nem véletlenül jelennek meg éppen abban az évszázadban, amikor a vasárnapi munkatilalom kérdése nagyon erősen foglalkoztatta az egyháziakat.⁴⁸ E szövegek az egyház dogmatikai hagyományai mellé egy jóval erősebb, a Bibliához mérhető, kinyilatkoztatott igazságot társítanak és törvényt kiáltanak ki: Isten szándéka így nem interpretáció kérdése, hanem teljesen explicit, nem következtetett, hanem teljesen közvetlenül kiolvasható igazság, nem az egyházi tekintély, hanem az isteni akarat megnyilvánulása.

Nagy Károly *Admonitio generalis* című, 789-ben kiadott kapitulárisában a mennyei leveleket éppen e külső, az emberek világától, az egyháztól és államtól független tekintély miatt ítéli el: „*Ebben az iratban az volt különösen bosszantó, hogy tartalma tökéletesen megfelelt az igaz hitnek. Ugyanolyan szigorúan előírta a vasárnapi pihenőnap tiszteletben tartását, mint törvényeikben Károly és püspökei. De egy olyan magasztos forrásra hivatkozott, amely mellett minden egyéb hatalom eltörpült.*”⁴⁹ A rendelkezés tehát egy olyan birodalmi szándék lenyomata, ami a töredezetté vált keresztény mikrokozmoszokat és a periférikus pogány területeket a frank mikro-kereszténység mintájára egységesíti, az írásos szövegeket pedig helyes és helytelen, üdvözlendő vagy üldözendő kategóriákra osztja.⁵⁰ A mennyei leveleket pedig ebben az újonnan kiépülő rendszerben nem másolni, hanem égetni kell.

A frank példa mindenesetre jelezheti, hogy a korban nem teológiai, hanem hatalmi szempontok mentén marginalizálódik, és kezd kiszorulni a szöveghagyomány a hivatalos egyházi kultúrából. A tiltás ugyanakkor nem akadályozta meg, hogy a maga nyelvi sokszínűségében, rendkívül tág földrajzi keretei között kibontakozzon a hagyomány, s a különböző keresztény mikrokozmoszok részévé váljon.

A hatalmas terület és a nyomtatás hiánya világossá teszi, hogy a szövegek elterjesztése a továbbadástól, a másolástól függött. Ebben az értelemben ez tehát elsősorban

⁴⁴ Bacchiocchi 1977: 317.; Hartog 2014: 129.

⁴⁵ Haines 2010: 14. A vasárnap fogalmának képlekenységét jól illusztrálja a 10. századi Békés Edgár angol király törvénye, melyben szombat déltől hétfő hajnalig terjedő ünnepet rendelt el. Keynes 1990: 233.

⁴⁶ Lásd például ApCsel 20,7.

⁴⁷ Értelemszerűen ez nem univerzális probléma, de a textuális referencia hiánya a “könyv népei” számára, az írásos kinyilatkoztatáson nyugvó kereszténység vallási-kulturális rendszerében megkerülhetetlen kérdés. Vö. McKitterick 1990: 6.

⁴⁸ Haines 2010: 14.

⁴⁹ Brown 1999: 276–277.

⁵⁰ Nelson 1990: 295–296.; Brown 1999: 250–251.

technikai kérdés, az egyetlen út a szövegek terjesztéséhez, mind szélesebb körhöz való eljuttatásukhoz.

A másoláshoz már ebben a korai szakaszban is kapcsolódott a közvetett jutalmazás és büntetés képzete, hiszen ez egyben a mennyei üzenet terjesztése, az evangelizáció egyik formája, s ekképp kegyes cselekedet volt. Mindenesetre ebben az esetben nem a másoláshoz, hanem az ige terjesztéséhez kötődik ez a gondolat, ahogy nem maga a tárgy, annak birtoklása, hanem az üzenet átadása áll a középpontban. S ahogy fentebb jeleztem, a levelek terjesztése önmagában még nem elégséges feltétele az üdvözlésnek. Ezáltal maguk a levelek is koherensek maradnak, mert a kegyességi cselekedetekkel – elsősorban a vásárnap megtartásával – kapcsolatos ígéretek nem kerülnek konfliktusba a jutalmazásoknak a levél használatához kapcsolódó – a 19–20. századi leveleknek már elidegeníthetetlenül részét képző – üzenetével.

TECHNIKAI ÉS EXPRESSZÍV CSELEKVÉSEK

Ahhoz, hogy a fenti áttétellel kapcsolatos érzésem meggyőzőbb legyen, s a történeti kialakulással kapcsolatos felvetésemet is érthetőbbé tegyem, tisztázni kell, hogy mit értek az alatt, amikor a levelek korai másolását technikai cselekedetként írom le. A szót abban az értelmében használom, ahogy azt Edmund Leach a mágia fogalmának újragondolásakor az expresszív tevékenységekkel összevetve leírja.⁵¹ Eszerint technikai az a cselekvés, amikor valamilyen direkt kapcsolat áll fenn az eszköz és a valóság megváltoztatandó része között. Ezzel szemben az expresszív cselekvés a távolabbi, közvetlen fizikai kapcsolatba nem kerülő világ megváltoztatását célozza.⁵²

Leach szerint azonban a két cselekvéstípus a valóságban könnyen átfedésbe kerülhet, ahogy a szimbolikus (*symbolic*) és a szignálok (*signal*) használó kommunikáció is.⁵³ Ehhez érdemes felidéznünk, hogy Leach kommunikációs folyamatok leírásakor egy dichotómiából kiindulva a szignál fogalma alatt azokat a kommunikációs formákat érti, amelyeknél az üzenet és az üzenetet hordozó entitás nem válik el egymástól, hanem ugyanannak a dolognak a két oldalát adja (*A* mintegy feltételes reflexként okozza *B*-t). Leach ezeket állítja szemben az indexek nagyobb csoportjával, amelyek közös tulajdonsága a jelölő viszony (*A* jelöli *B*-t). Tehát míg az indexek statikusak, leírók, addig a szignálok dinamikusak, kauzálisak.⁵⁴

Anélkül, hogy Leach terminológiáját e helyt még hosszabban ismertetném, az általa elmondottakat megpróbálom a levelekre alkalmazni. Meglátásom szerint a levelek másolása a kora középkorban alapvetően technikai cselekedet volt, egyszerűen azt a célt szolgálta, hogy egy levél tartalma, üzenete egy másik hordozóra átkerüljön. A levél ebben a kontextusban egy index volt, birtoklása indikálta birtokosa vagy terjesztője vallási érdemeit. Ezzel szemben, amikor egy levelet azért másolnak le, hogy az egy

⁵¹ Leach 1976.

⁵² Leach 1976: 30.

⁵³ Leach 1976: 29.

⁵⁴ Leach 1976: 12.

golyótól megvédjen,⁵⁵ akkor a cselekvés expresszív válik, mivel már nem a közvetlenül fizikai kapcsolatba kerülő dologra kívánok hatni a cselekvésemmel. A levél már nem indexként működik, hanem szignálként, nem indikálja a védettséget, hanem ok-okozati viszonyba kerül a levél birtoklása és a golyónak való ellenállás képessége. Tehát míg előbbi esetben a levél indikálja, hogy tulajdonosa Isten védelmét élvezi, addig utóbbi esetben már okozza.

Hogy a mentális műveletet részletesebben megmagyarázzuk, érdemes a levelek kezdő sorából kiindulnunk: a levelet Isten saját kezűleg írta. A hívő tehát elfogadja, hogy Isten és az eredeti levél között metonim kapcsolat van. Ugyanakkor, amikor a levelet lemásolja, onnantól kezdve ez a viszony már csak metaforikus, szimbolikus, hiszen csak a szöveg jelzése – miszerint ez Isten saját kezűleg írt levele – kapcsolja a levelet Istenhez, de ezt a szimbolikus kapcsolatot éppen a másoló teremti meg a lejegyzés során.⁵⁶ Vagyis a lejegyzéssel megszűnik a metonim viszony, ami a kapcsolódás elve, a rész-egész összefüggés alapján még egyfajta sajátos racionalitással magyarázhatja, hogy valami, ami Istené, az isteni erővel rendelkezik. Amikor tehát a leveleket arra használják, hogy megvédjék magukat a golyótól, akkor a metaforikus szimbólumot metonim jelként kezelik, végül úgy tekintenek rá, mint egy szignálra, ami képes távoli hatásokat elérni.⁵⁷

Végezetül meg kell jegyezni, hogy mindez feltételez egy olyan kulturális közeget, amiben az expresszív és a technikai cselekvés közötti határ elmosódhat, amennyiben egy távoli dologra szóbeli utasítással úgy hathatnak, hogy az üzenet címzettje azt szignálként értelmezze. A kereszténység istenképének alapvető vonása, hogy Isten szavánál az expresszív és a technikai cselekedet szétválasztása értelmezhetetlen, tehát e hitigazság elfogadása után plauzibilis, hogy Istene szava a teremtett világban szignálként működik.

ÖSSZEGZÉS

Mindezek után talán visszatérhetünk alapszövegünkhöz, ami hosszú történelmi utat járt be, mielőtt egy lőrcinci pénztárcában találta volna magát. A tanulmány során a végpontból, a huszadik század második feléből származó levelekből indultam ki, az elemzés során pedig a kialakulástörténet kezdetére, a késő ókori, kora középkori levelekhez nyúltam vissza. Az értelmezéshez megpróbáltam röviden felvázolni azt a történeti, földrajzi, vallási kontextust, amiben a vasárnap megtartását szorgalmazó iratok megszülettek, és a legkülönbözőbb nyelveken elterjedtek. Rámutattam, hogy e korai formákhoz képest a néprajztudomány által feltárt, a népi írásbeliség részeként ponyvakiadványokban vagy kézíratos anyagokban terjedő változatoknál a vasárnap megtartá-

⁵⁵ Lásd Inczeff 1942.; Jung 1978.

⁵⁶ Ebben az értelemben találok elégtelennek a kapcsolati elvre való hivatkozást, miszerint „a levél tárgyasult kapcsolatként jelenik meg isteni eredetű írója és emberi birtokosa, hordozója között” (Szojka 1990: 181), hiszen a másolás aktusa (ami a legtöbb esetben megelőzi a birtokba vételt) kizár minden ilyen közvetlen kapcsolatot.

⁵⁷ vö. Leach 1976: 31.

sára vonatkozó hosszú passzusok jócskán lerövidültek. Feltételezhetően ez a folyamat azzal összefüggésben mehetett végbe, hogy a levelek eredeti tartalma az évszázadok során veszített üzenetértékéből, hiszen az elterjeszteni kívánt szokás – legalábbis előírás-ként – evidenciává vált. Ahogy a levelek üzenete, úgy a technológiai fejlődés hatására, a nyomtatás forradalmával a másolásra, mint technikai cselekvésre való buzdítás is veszített aktualitásából.⁵⁸ Az üzenet és a cselekvés relevanciájának csökkenésével a másolás technikaiból expresszív aktussá válhatott. A levelekbe a vasárnap megtartásának fontosságát hangsúlyozó, az előírás megszegésének és követésének következményeit hosszan taglaló részek mellé, illetve azok kárára, hosszú, használati útmutatókra emlékeztető passzusok kerültek be, amik a birtoklásból, másolásból fakadó előnyöket ecsetelték, részletes leírását adva annak, hogy birtokosuk a levéllel miként hathat távoli dolgokra. A később bekerülő elemek a levél eredeti részeivel mondanivalójukat tekintve inkoherensek, de mivel eddigre a levelek elsősorban szignálok, eszközök, nem pedig indexek, kifejezésformák, ezért ez a tartalmi kérdés a használat szempontjából irrelevánssá vált.⁵⁹

Irodalom

BACCHIOCCHI, Samuel

1977 *From Sabbath to Sunday. A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*. Rome: The Pontifical Gregorian University Press.

BAKOS Áron

2022 Mennyei levél Pestszentlőrincről. *Élet és Tudomány* LXXVII. 25. 820–821.

BARTHA Elek

1987 Szent Levelek Zenta környékéről. *Múzeumi Kurír* 53. 23–27.

BERNÁTH Béla

1978 „Áprilist járat valakivel” *Ethnographia* LXXXIX. 1. 105–109.

BEYER, Jürgen

2011 Are folklorists studying the tales of the folk? *Folklore* CXXII. 1. 35–54.

BITTNER, Maximilian

1906 Der vom Himmel gefallene Brief Christi in seinen morgenländischen Versionen und Rezensionen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. LI. 1. 1–235.

BROWN Peter

1999 *Az európai kereszténység kialakulása*. (ford. Pálosfalvi Tamás) Budapest: Atlantisz.

FOGEL, Edwin M.

1908 The Himmelsbrief. *German American Annals* X. 5. 286–311.

⁵⁸ Bár a nyomtatásra vonatkozó, huszadik század eleji egyházi tiltás a másolást ismét fontosabb technikai cselekvéssé tette. Vö. Lengyel 2003: 243.

⁵⁹ A tanulmány kéziratának átolvasásáért, tanácsaikért Keszeg Vilmos tanár úrnak és Szűcs Bernadettnek tartozom köszönettel.

FRAUHAMMER Krisztina

- 2012 *Írásba foglalt vágyak és imák*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- 2018 Imák, áldások, kegyes üzenetek - eszközök a sikeres jövőhöz? In Pócs Éva (szerk.): *Áldozat, divináció, istenítélet*. 180–197. Budapest: Balassi.
- 2019 *Imák és olvasatok*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

FÜLÖP Zoltán Ottó

- 2013 Az 'égből érkezett üzenetek' szerepe és jelentősége az egyéni írásszokásokban. *Iskolakultúra* XXIII. 7–8. 53–60.

GRAF, Georg

- 1928 Der vom Himmel gefallene Brief Christi. In *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* VI., 10–23.

HAND, Wayland D.

- 1959 A North Carolina Himmelsbrief. In Frederic E. Coenen (ed.): *Middle Ages – Reformation – Volkskunde*. 201–207. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

HAINES, Dorothy

- 2010 *Sunday Observance and the Sunday Letter in Anglo-Saxon England*. Cambridge: Boydell and Brewer.

HARTOG, Paul A.

- 2014 Constantine, Sabbath-Keeping, and Sunday Observance. In Edward L. Smither (ed.): *Rethinking Constantine. History, Theology and Legacy*. 105–129. Eugene: Pickwick.

INCZEFI Géza

- 1942 Ellenséges golyó ellen védő imádság. *Ethnographia* LIII. 3–4. 232–233.

JUNG Károly

- 1978 Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában. *Hungarológiai Közlemények* 35. 127–134.

KÁKOSY László

- 1969 *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KESZEG Vilmos

- 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

KEYNES, Simon

- 1990 Royal Government and the Written Word in Late Anglo-Saxon England. In Rosamond McKitterick (ed.): *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. 226–257. Cambridge: Cambridge University Press.

LEACH, Edmund

- 1976 *Culture and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.

LENGYEL Ágnes

- 1999 A szakrális nyomtatványok kutatásáról és jellemző jegyeiről. In Keszeg Vilmos (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 7. 160–182. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2003 „...Én Jézus Krisztus magam tulajdon isteni kezeimmel írtam...” Égi levelek, látomásban közvetített imádságok a palóc népi vallásosságban. In Barna Gábor (szerk.): *„Oh, boldogságos háromság” Tanulmányok a Szentháromág tiszteletéről*. 243–256. Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz.

MCKITTERICK, Rosamond

- 1990 Introduction. In Rosamond McKitterick (ed.): *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. 1–10. Cambridge: Cambridge University Press.

MEYER, Marvin W – SMITH, Richard (eds.)

- 1999 *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power*. Princeton: Princeton University Press.

NELSON, Janet L.

- 1990 Literacy in Carolingian Government. In Rosamond McKitterick (ed.): *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. 258–296. Cambridge: Cambridge University Press.

N. N.

- 1917 Letters from Heaven In *Folklore* XXVIII. 3. 318–320.

OROSZ György

- 2016 „Ich sah einen wunderbaren Traum...” Die großrussischen geistlichen Volksgesänge „Traum der Hochheiligen Gottesgebärerin” in der christlichen Volksfrömmigkeit und in den magischen Praktiken In Orosz György: *„Dein Wort ist meines Fußes Leuchte und ein Licht auf meinem Weg” Russistische und germanistische Studien aus dem Bereich der christlichen Volksfrömmigkeit*. 159–195. Szeged: MTA-SZTE.

PAPP Bernadett

- 2004 „Szent levél, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus csudálatosképpen az ő földjén lakó népeihez küldött.” Az Istenanya pokoljárása és más apokrif iratok egy ponyván. In Barna Gábor (szerk.): *Rítusok, folklór szövegek*. 333–358. Budapest: Kairosz–Paulus Hungarus.

PRIEBSCH, Robert

- 1907 Quelle und Abfassungszeit der Sonntagsepistel in der irischen „Cáin Domnaig.” Ein Beitrag zur Entwicklungs- und Verbreitungsgeschichte des vom Himmel Gefallenen Briefes Christi. *The Modern Language Review* II. 2. 138–154.

RAUCHEGGER, Andreas

- 2013 Himmelsbriefe und Kettengebete. *Wissenschaftliches Jahrbuch der Tiroler Landesmuseen*. VI. 245–255.

SOÓS Sándor

- 2018 Tóbiás, Ráfael őrangyal és a mágikus ponyva. *Magyar Sion* LIV. 1. 53–76.

STEGMÜLLER, Fridericus (ed.)

- 1981 *Repertorium Biblicum Medii Aevi*. Madrid: Instituto Francisco Suárez.

SZOJKA Emese

- 1990 „Szent Levél” a Bács-Kiskun megyei Tataházaról és lánclevelek Bajáról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében*. 178–191.

UJVÁRY Zoltán

- 1960 Balszerencsés napok jegyzéke a kéziratos könyvekben. *Ethnographia* LXXI. 1. 107–109.
1964 A „Mennyből jött levél” népi párhuzamai. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 47. 383–394.
1980 Népi levél a balszerencsés napokról. *Múzeumi Kurír* 33. 101–103.

ZERUBAVEL, Eviatar

- 1985 *The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week*. Chicago–London: University of Chicago Press.

ZSUPOS Zoltán

1985 Égi levél Darvason és Bakonszegen. In *Múzeumi Kurír* 47. 59–62.

Bakos Áron

néprajzkutató-muzeológus, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: bakos.aron@neprajz.hu

Áron Bakos

On the historicity of the heavenly letters

The aim of this study is to contextualise historically and analyse functionally the genre of the heavenly letters (*Himmelsbrief*). The essay publishes, interprets and compares with other Hungarian examples a letter collected in Budapest in 1972. Through a comparative analysis, it points to the contradictory, magical-religious character of the letters, and to unravel this, it traces the roots of the 19th–20th-century texts back to late antiquity and the early Middle Ages, drawing on Edmund Leach's model of communication. The author's primary conclusion is that the logic of the letters invoked as magic is not archaic, not a legacy of pre-Christian times, but the result of later historical processes, which can be traced back to the change in meaning of copying and distributing letters, to the transitions between technical and expressive actions.

Nagy Zoltán

A kádár-, pintér-, bodnärmesterség a 14–18. században I. Szláv és német hatások a dongás edények magyarországi elterjedésében

ISMERETLEN ÉVSZÁZADOK

A dongás faedény készítés története Magyarországon csaknem ezeréves múltra tekint vissza, de helyi mestereiről, készítményeiről az Árpád-kori köböl, vödör, kila, akó, léhó szláv kölcsönszavakkal megjelölt gabona-, folyadékmérték megnevezésen kívül a 15–16. századig – a források szűkössége miatt – alig van tudomásunk. A legfontosabb bortároló hordók, borászati eszközök a középkori, nyugat-európai kontinentális szőlő-borkultúra közvetítésével francia, vallon, és német hatásra terjedtek el.¹ A középkor folyamán általánossá váltak a többségükben szláv nyelvekből átvett egyéb dongás edények is, melyek folyadékok szállítására, állatok itatására, a szőlő betakarítására, és feldolgozására, savanyításra, különféle készítmények tárolására, folyadékok és gabonák mérésére, lúgzó mosásra és a tej feldolgozására – néhány tájnyelvi változatot is figyelembe véve – országosan, minden társadalmi csoportban egyaránt elterjedtek. A tölgy- és puhafából készült faabroncsos dongás edények méreteiben különbségek adódhatnak, de alapvető formai jegyei a vasabroncsok 18. századi elterjedéséig alig változtak.² A 16–17. századi uradalmi műhelyekben fellelt szerszámok tanúsága szerint a különböző edények készítésére szolgáló, magyar nyelven összeírt munkaeszközök is formai azonosságot mutatnak a 18. század közepén német betelepülő mesterek által meghonosított, új hordóarányt bevezető, sok és különféle gyalut használó vasabroncsos hordókészítésig. E kortól a következő évszázadokig a műhelynyelvben a német szerszám- és munkatechnika megnevezései széleskörben elterjedtek.

BOROSHORDÓK A PINCÉKBEN

A 14. században már közvetve értesülünk a hordó helyi gyártásáról.³ A 13–14. századi középkori német betelepítést követően a városi polgárság épített kőházai alatti pincék már sejtetik a hordó meglétét.⁴ A bortermő vidékeken az elmúlt évszázadokban főként *hordókat* használtak e célra. A szó eredeti jelentése *borhordó edény* szó szerint értendő, mivel

¹ Csoma 1999: 203.

² A mellékelt illusztrációk (4–13. kép) nemzetközileg ismert típusokat ábrázolnak, melyek ugyan nem a hazai, lokális gyakorlat bizonyítékai, de a faabroncsos hordó egykori formájának változatlanságára jó példának bizonyulnak.

³ Finály 1892: 35. 554. sz. Besztercei szószeret 1395. k. tunella = *hordou* (hordó.)

⁴ Csoma 1999: 206.

Calepinus 1585-ben kiadott latin-magyar szótárában a *dolia* megfelelője a *négely*,⁵ *boros hordó*⁶ nagyobb méretű dongás boros edényekre, míg a *doliola*: *átalag*,⁷ *négelyecske*, *hordotska* kisebb, könnyebben, akár kézben is hordható ugyancsak dongás edényekre vonatkozik. A *doliarius* pedig a *négelyt*, [légelyt]⁸ *hordót tsináló kádárt* jelölte,⁹ ez egyúttal a mesterség szláv nyelven megnevezett művelőjének egyik legkorábbi hazai említése is.¹⁰ Régen a kádárok – uradalmak,¹¹ kolostorok, borkereskedők szolgálatában – borkezeléssel is foglalkoztak. Ez a jelenség összhangban van a nyugat- és közép-európai borvidékeken a korai középkorban lezajlott változásokkal. A folyamat részletei azonban magyarországi viszonylatban máig tisztázatlanok. Csupán annyi állapítható meg bizonyosan, hogy a kora újkortól nemcsak a bor szállítására, hanem tárolására és érlelésére is hordókat használtak. A tároló és szállító hordók méretei azonban különbözőek lehetnek. A bortárolás korábbi eszközeiről nincsenek hazai adatok, egyes feltevések szerint az egykor víz és bor szállítására alkalmas bőrből készült tömlőnek a bortárolásban is fontos szerepe lehetett, a Dunától keletre eső országrészekben talán ismertek lehettek archaikus bortároló módok: boros vermek, esetleg nagyméretű cserépedények a dóliumok, de ezekre igen csekély adat áll rendelkezésre. A balkáni vörösboros kultúra megjelenése és elterjedése Magyarországon a Balkán felől érkező, a rácok betelepítésével egyidős a kádiban való érlelés és tárolás honosításával együtt.¹² A tölgyfában gazdag vidéken hordókészítő központok alakultak, melyek kisebb-nagyobb vidéket láttak el dongás edényekkel. A legfontosabb munkának a középkor óta folyamatosan az új edénykészítés számított, hiszen hordókban adták el az új borokat, így a bor érlelésén kívül a tölgyhordók a termés szállítóeszközzé is váltak, megőrizve a hordó szó eredeti jelentését.

⁵ Négely, másként légely Erdély szerte ismert csúcsokban végződő háromszög alakú bodnár készítette csobolyó-féle víz szállító edény, melynek kisebb 4–5 literes változatát szerszámmnyélre akasztva, nagyobb 14–16 literes formáját kocsí oldalára szerelve szállítják. A légely a 15. századtól adatolható. Az edény szász közvetítéssel honosodott meg a magyaroknál. Egyes helyeken *budullóként* ismerik. Ürtartalmára világít rá a nagybányai kádár céh 1619. évi articulusa Nyelvőr 1889. 368–369. ahol *Vedres négelig kell adni 20 dénárt*.

⁶ Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. 95.

⁷ Finály 1892: 35. Besztercei szöszedet 555. *Althalag*. Az átalag 89 iccsé, 75 literes érett bor lefejtésére való kisebb hordó a Tokaj-Hegyalján. Régebben önálló űrmértékként is szerepelt. Másként *antalko*, *antalog*. Az átalag (kis) ürtartalmára jó forrás a Nyelvőr 1889. 368–369. oldalán közölt nagybányai kádár céh 1619-ben kelt articulusa, melyben *apró átalag* kötésétől 15 denár járt. EMSzT 278. *Átalag*. 1585. *Nagy Átalag f 2, Apro Átalagotskák 5 db, 80. d. uo. 1664. Kötöttünk egy Átalagocskát d. 15. uo. Egy négy kupás Átalagotskát fel szakasztottak, 3 kupányit meg ittak.* [1 kupa = 1 ejtellel, 2,5 literrel. A négy kupás átalagocska kb. 10 literes lehetett.]

⁸ MNySz *Légely*. 1862. Székelyudvarhelyen kis vízfordó bődön, csobolyóféle, mondják *négelynek* is. Bodnárok készítik. A latin *Lagena* szóhoz látszik hasonlónak. EMSzT 916. *Légely*. 1582. *Wettem... harom legelt 18. d. uo. 916. 1638. Vagyon egy hal hordozó legelyecske.*

⁹ EMSzT *Abrons*. Kolozsvár, 1582. *Kadar Gergel keoteozte meg az firdeo kadatt.*

¹⁰ OklSz 437. 1288, *Johannes filius Kadar*. Hazai Okl. 108., 1314. *Filiorum kadar* Anjou Okm. I. 372. Calepinus 1585. 31. *Négely*, *hordo tsináló*, *kádár*. TESZ 2. 300. Szláv eredetű szó szlovén *kádár*.

¹¹ A kádárt a dongás faedénykészítő megnevezésére a történeti és a néprajzi szakirodalom általánosan használja még akkor is, ha az eredeti forrásokban bodnár, vagy pintér önazonosító név szerepel. Ezt a már elterjedt általános gyakorlatot követjük minden esetben, kivéve, ha a bodnár, pintér mesterség megnevezést az eredeti kontextusban, vagy idézetben használjuk.

¹² Vincze 1984: 3–5.

FAABRONCSOS BORTÁROLÓ ÉS SZÁLLÍTÓ HORDÓK

Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* című könyve Régi magyar borkötők fejezetében¹³ sok példát hoz a korabeli borkereskedelemre, hordókészítésre, a faabroncsos hordók őszi, tavaszi pincében való berkelesére, borkötésére. Írja, hogy a jelesebb borvidéken tájilag jellemző, általában kisméretű hordótípusokat használtak. A dunántúli *beczka*¹⁴ hordó mellett *wiader*¹⁵ szolgált szállításra. Az akkori hordók mai szemmel nézve kicsik voltak. A tároló vagy ászokhordók méretét a faabroncsok teherbíró képességein kívül főként a borgazdaság méretei határozták meg.¹⁶ A 16–19. században külön-külön fajtákban szállították a borokat. Tokaj-Hegyalján a 17. században már jól ismert, híres tokaji aszú szőlő borát, mellyel európai hírnevet szerzett, 1570-ben említik először. Fő termőhelyei: Tokaj, Tarcál, Mád, Vécse, Tolcsva.¹⁷ Az itt készült nemes bort *antalekben*, *antalfában*, más néven *antalhordóban*, vagyis átalagban, illetve 1738-tól lengyel-magyar államközi megállapodással egységesített méretű 180 iccés, azaz *három akó bort* tartalmazó *gönci fában*,¹⁸ a nyolc abroncsos *gönci hordóban*¹⁹ négy ló vontatta szekéren 4–6 hordót elhelyezve vitték az értékes portékát a kereskedők a már középkor óta ismert útvonalakon²⁰ Lengyelországba.²¹ E korban elterjedt volt még

¹³ Takáts 1917: 249–265.

¹⁴ Komoróczy 1944: 193. *beczka* = 4 baryla. 1 baryla = 24 garniec, 1 garniec = 4 wart. 1 kwart = 0.96 l. Ebből következik, hogy 1 *beczka* = 368 l. Magyar mérték szerint 1 baryla = 30 icce.

¹⁵ Komoróczy 1944: 193. A Waider mértéke azonos a barylával. Ha 1 baryla = 24 kwarttal és 30 iccével, akkor 1 waider 25 l.

¹⁶ MNL 1979: 577.

¹⁷ Égető 2009: 322.

¹⁸ A gönci hordó – melyet bodnárok, kádárok egyaránt készítenek – elterjedési területe a limitációk (1706–1812) alapján jól körülhatárolható, hat vármegyére: Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Bihar, Borsod terjed ki. H. Csukás 2001: 107., 108., 109., 168. 1706. Nyírtass Szabolcs vm. *Gönczi hordótul 36 d. hasonló átalagtul 24 d.* 1706. Csenger, Szatmár vm. *Egy Gönczi hordó ára 36 d.* 1706 Sasvár, Ugocsa vm. *Új Gönczi vagy Beregszászi hordó 36 d.* 1706. Szentimre, Bihar vm. *Edgy Gönczi hordónak ára 36 d. Fél Gönczi hordó [átalag] 24 d.* 1736. Miskolc, Borsod vm. *Geönczi hordott 1 ft 06 d.* 1812. Beregszász, Bereg vm. *Egy Göntzi hordó 1 ft.* A gönci hordó 1706-ban megállapított ára egyenlő az 1705-ben Abaúj vármegyében limitált új boros, 20 köblös hordó faluhelyen számított 36 dénáros árával. H. Csukás 2001: 104.

¹⁹ Komoróczy 1944: 194. Zsigmond lengyel király 1612-ben elrendelte, hogy senki se merészeljen a magyarok közül kisebb hordóban bort szállítani Lengyelországba, amiben 4 barylánál [100.8 liter] kevesebb van. Hosszú viták után 1712-ben a Szepesi Kamara ígérte, hogy a felvidéki termelők 180 icce nagyságú hordót fognak készíteni Zemplén, Abaúj, Sáros, Borsod, Ung, Gömör, Bereg, Ugocsa, Szabolcs vármegyékben. A végső megállapodás 1738-ban jött létre, mely szerint a *boros hordó, közönségesen gönczifa néven ismerve, három akót, illetve 180 itzét tartalmaz.* A gönci hordó területi népszerűsége az 1706, 1812. évi limitációkból kimutathatók. H. Csukás 2001: 107., 108., 109., 128., 168.

²⁰ Égető 2009: 322. A soproni bort egykor főleg Sziléziába és Pozsonyba, Pozsony környékéről Bécsbe szállították. Komoróczy 1944: 201. Soproni borútnak volt egy másik, Lengyelországba tartó útvonala is: Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Trenčsén, Zsolna, Zywiec, Izdebnik, Krakko. Tokaj-Hegyaljáról: Tokaj, Tarcál, Vizsoly, Vilmány, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lubló, Sancz, Krakko.

²¹ Komoróczy 1944: 193–195.

a tizennégy abroncsos *beregszászi fa, dergenyi fa, karomi fa, karsai, szerednyei, dunántúli, egri, gyöngyösi és az alföldi hordó is*.²²

PARASZTI EDÉNYKÉSZÍTŐK

A Kárpát-medence erdős hegyvidékein a 19. század végén és a huszadik század első évtizedeiben több helyütt – így az *Árva vármegyei Alsó-Lipniczán, a Gömör vármegyei Tiszolczon és Erdélyben Udvarhelyszéken, Kászonban* – számos helyi specialista is foglalkozott a kádársággal, akik portékáikat részben maguk, részben közvetítő kereskedők révén értékesítették, faedényeiket nemcsak környezetükben lévő falvakba, hanem messze földre is szállították.²³ A *Mezőség és Közép-Erdély* faedény szükségletét a székelyek biztosították. A leghíresebb székelyföldi háziiparos falvak voltak *Oroszhegyi, Székelyszentkirály, Székelyvarság, Malomfalva, Magyarhermány – Udvarhelyszék – Haraly, Zágon, Papolc – Háromszék* –. A falusi kádárok elsősorban fenyőfából dolgoztak, kisebb faabroncsos edényeket: kádat, dézsát, csöbröt, vödöröt, puttont, bödönt, kártyust, légelyt²⁴ készítettek elsősorban, melyekhez, mint megannyi borosgazda Magyarországon, maguk készítették abroncsaikat,²⁵ a hozzávalót a közeli erdőkből szerezték be, amit az uradalmak erősen tiltottak. A Somogy vármegyében lévő Csokonya Mezőváros 1767. évi urbáriumának nyolcadik punctuma szerint: *Mivel az Erdőnek gondviselése és nevelése az Uraságot illeti, semmi jobbagynak eleven fákat, sem kertöltni való vesszőket, sem pedig abroncsnak való fa szálakat, vagy szőlőkarókat az Uraság engedelmével nélkül vágni...szabad nem lészen*.²⁶ A falusi kádárok szerszámai nagymértékben hasonlatosak lehettek a céhes mesterek 17–18. századi eszközeihez.²⁷

CÉHEK KORA

A dongás edény készítésének azonban megvoltak a mesterei. Nyugat-európai mintára legkorábban a 15. században Eperjesen 1475-ben alakult céh, a többi három-négy évszázad alatt a bortermő vidékeken jöttek létre.²⁸ A 15–19. században a kádároknak, bodnároknak, pintéreknek együttvéve összesen 109 szervezetük alakult.²⁹

²² Takáts 1917: 249–265., 256. Kecskés 1979: 577.

²³ Juhász 1991: 455–457.

²⁴ Gaul 1909: 6.

²⁵ Seemayer 1935: 92–94.

²⁶ https://archives.hungaricana.hu/en/urberi/somogy_csokonya/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPWNPTU9HWSJ9. (Letöltés 2023. 01. 12.)

²⁷ Kósa 1979: 703–704. Kádár címszó.

²⁸ Domonkos 1991: 137. A 16. században nyolc céh alakult mindösszesen. A Sáros vármegyei (Kis) Szebenben 1526, Sopronban 1565, Nagyselyken 1576, Körmöcbánya 1582, Kőszegen 1586, Nagyszebenben 1587, szász városokban 1588, Besztercén 1589-ben.

²⁹ Domonkos 1991: 136.

A céhek alapításában a királyi városok jártak élen, Eperjes (1475), Kísszeben (1526), Kassa (1641), de feltehetően a zempléni borvidéken is a korai időkben alakultak. A középkor végi borkereskedelem hordószüksége nagy volt, hiszen a bort hordóstól adták el. Erdélyben a szász kádárunió 1614-ben alakult, 14 várost és a helység 26 mesterét foglalta egybe Nagyszebenben.

A Pozsony–Soproni borvidék is igényelt mestereket. Sopronban 1565-ben, Kismarton, Nagymarton, Feketeváros, Sopronnyék, Ruszt, Nezsider céhei pedig mind a 17. században alakultak meg.

Kelet-Magyarországon a debreceni bodnár céh 1716-ban 57 mesterrel bírt. A 18. századi német betelepülőkkel sokan érkeztek Magyarországra, akik elsősorban a mezővárosokban telepedtek le, jórészt szőlőműveléssel foglalkoztak, közöttük sok pintermester is volt. Ezek a kádárdinasztiák Budán, Békásmegyeren, Szentendrén, a budai hegyekben, Dél-Magyarországon, a Mecsekben, Szekszárd, Székesfehérvár környékén működtek.³⁰

A céhbe való felvételtkor mestervizsgát kellett tenni, melyeket elbíráltak. 1619-ben *Az czéhbe állani akaró ifjú mester csináljon mester remeket a czéh fájából; egy szőlő hordó botot [puttonyt], egy liut, egy szőlő sajtárba való kádat, egy hordót.*³¹ A debreceni bodnár céh 1715. évi articulusában a remekállításról a következőket írták elő:

„A próba, vagy remek tsinálás ilyen legyen: Készítsen egy jó forma és alkalmas fürdőkádat, egy tizenkét csebres hordót, és egy husszú lehut, mindeniknek feneke, dereka szépen össze gyalulva legyen, hogy semmi köz ne essék, a feneke minden gyékényezés, vagy egyéb közbentétel nélkül, mind hordó oldalához, mind egymáshoz összeállítva legyen, elkészítve az ilyen munkákat az egész Czéhbeli társaságnak bé mutassa, a Mester Emberek renddel meg vizsgálják, ha minden hiba és fogyatkozás nélkül valónak nem tartatik, adjon a Czéhnek büntetésben három forintot, ha pedig tejjességgel alkalmatlan és illetlen leend, se ki munkálta, se a munka bé ne vétessék.”³²

1772-ben az egri bodnár céh articulusában pedig az alábbiakat találjuk: *A Remek pedig fog állni 9 darabbul, egy 30 akós hordó, 2 egy-egy akós hordó készítéséből mind ezek dib-dáb czifrázása nélkül.*³³

A magyarországi iparosoknak gazdag céhszokásaik voltak. Domonkos Ottó kutatásai alapján képet alkothatunk a mesterlegények közép-európai kapcsolatairól és szokásairól.³⁴ A Kárpát-medencében egyedülálló a *bodnártánc*, mesterség tánc, melyet a tokaj-hegyaljai Erdőbényén újtott fel Gaál Dániel bodnár az 1870-es években. A 16. századból eredeztethető *céhszokást, legényavató szokást* Balogh Ferenc írta le először 1905-ben,³⁵ majd Gönyei Sándor részletezte 1934-ben,³⁶ Seemayer Vilmos 1937-ben

³⁰ Domonkos1991: 131–135. Kádármesterség.

³¹ Katona 1889: 368–369.

³² MNL HBmL VIII. 20 IX. 4. 1. kötet. *Céhartikulus Debrecen, 1715.*

³³ Bakos 1969: 45. Bodnár Céh remek.

³⁴ Domonkos 2002: 7–320.

³⁵ Balogh 1905: 301–305.

³⁶ Gönyei 1934: 74–77.

eredetét is kikutatta,³⁷ Martin György 1977-ben a táncot hűen lejegyezte, elemezte.³⁸ E kutatásokat Domonkos Ottó 2002-ben összegezte, kiegészítette.³⁹ Erdőbényén legkorábban böjtidőben, majd farsangkor, később szüreti mulatság keretén belül mutatták be kádárlegények. A körtáncot öten járják, a hatodik, a legügyesebb a pohárforgató volt.

„Nemzeti színű szalagokba csavart abroncsot hozva kezükbe jöttek a táncterem közepébe, s azzal minden alakot csinálva, szintén egy sajátos dallam kíséretével lejtének egy különös tánckeveréket. Utoljára körbe állnak, magasra tartva összefogózva az abroncsokat. E körbe a legjobb táncos egy kisebb abronccsal a kezébe jelenik meg. Ennek az abroncsnak belső oldalára egy ováldad kicsi deszkalap van erősítve, melyre egy vagy két pohár bort tettek, amelynek sértetlenül kellett maradnia a pohárforgatás alatt.”⁴⁰

Ebben a táncban az eredetileg germán pogány szertartások avató rítusa fedezhető fel, ami középkori céhtáncként élt tovább az új céhtagok felvételénél. *Láncskardtáncnak* is nevezik, mivel az abroncsokkal láncszerűen fonódnak össze a táncosok. Ezt a bodnártáncot régi német szórványokban Szlovákiában is ismerik. Magyarországra feltételezhetően a szepesi német közösség útján került.⁴¹ Német nyelvterületen a müncheni kádárlegények ezt a *Schäfflertanz* nevű táncjátékot eredetileg minden hetedik évben nagyböjt idején mutatták be. A táncor itt is a középen állt a *Reifenschwinger*, aki az abroncsba töltött poharat lendíti körül. Ezt a táncot a 16. századi nürnbergi Schönart-féle könyvek is leírják.⁴² Domonkos Ottó kutatásai során az erfurti városi levéltárban egy olyan kiadványra bukkant, melynek címlapján 1789. évből származó színes akvarellen ez a látványos táncjelenet látható. A kép magyarázó feliratán keresztül jutott el M. Fridericus Frisius Ceremonial Politica-jához, mely 1705–1712 között húsz iparág céhes szokásait, avató szertartásait írta le és adta ki Lipcsében. Ezek között található a bodnárok (Büttger) táncjelenete is 1705-ből. A címoldalán látható metszetes ábrázolás a legkorábbi, amit ismerhetünk.⁴³

A DONGÁS FAEDÉNYKÉSZÍTŐK MEGNEVEZÉSEI BOCSÁR, BODNÁR, KÁDÁR, PINTÉR, BORKÖTŐ, HORDÓVERŐ

Foglalkozásra utaló helynevek 10–13. században keletkeztek. Jelentős részük ipari tevékenységre és termékszolgáltatásra enged következtetni A faipar új termékei közül

³⁷ Seemayer 1937: 86.

³⁸ Martin 1977: 297–298.

³⁹ Domonkos 2002: 191–201.

⁴⁰ Balogh 1905: 304.

⁴¹ Martin 1977: 298.

⁴² Seemayer 1937: 86.

⁴³ Domonkos 2002: 170. oldalán korabeli metszet másolata. M. F. Frisius Böttger szokásleírás címlapján felirat: Ceremoniel der Büttger. Leipzig. 1705. A képmezőben hat kötényes kádárlegény kört formál félabroncsokkal összekapaszkodva. Az abroncsokat váltakozva átlépve körtáncot lejtének. A kép felett céhszimbólumok ábrázolása: fakörző, abroncsvágó kés, abroncsfelverő szerszámok: bunkó és hajtófa.

az épületek, a bútorok mellett a *dongás faedények* voltak a 11–15. század tárgyi környezet legszembetűnőbb csoportjai.⁴⁴ Györffy György véleménye szerint a gyarapodó bortermő helyeken,⁴⁵ a fejedelmi birtokok 10. századi szolgálonépei között már szőlőművelő és bortároló foglalkozásúak is voltak, melyek a *Bocsár(d)* nevű helyekhez köthetők.⁴⁶ Heckenast Gusztáv hét Bocsár helynevet sorolt fel a kora Árpád-korból, ahol a szolgálatonépek falusi háziiparosok voltak.⁴⁷ Ők készíthették a *bocskának* nevezett faedényeket és talán másfajta dongás edényeket is.⁴⁸ Csilléry Klára megfogalmazása szerint Európa nagy részén már teljesen meggyökeresedett technológiai vívmányok a magyar faiparosok [dongás faedénykészítők] körében [is] elsősorban a szláv szolgálonépekkel való szoros együttműködés révén honosodott meg [a honfoglalást követő évszázadokban] – miként ezt a szláv eredetű szavak: *donga* (1233), *abroncs* (1467), *kád* (1392), *köböl* (1067), *cseber* (1395), *rocska* (1395), *veder* (1167), *bocs* (1405), *dézsza* (1515) jelzik.⁴⁹

A dongás edénykészítők legrégebbi elnevezései a latin *viator*, *doleator* mellett a 13–14. századi személynevekben már fellelhetők. *Joannes filius Kadar* 1288, *Nicolas Bodnar* 1388, *Paulus dictus Pyter* 1406,⁵⁰ de a mesterség művelésére vonatkozó adatok bizonyosan csak a 16–17. századtól mutathatók ki. 1582. *Az [Kolozsvár] hidelvei [városrészében lakó] Kador Gergel keoteozte meg az firdeo kadatt, adott abronchokat is hozza.*⁵¹ 1590. Kolozsvár: *Kadar Cristoph ... 26 darab donghat és feneket chynalt hordoba.*⁵² 1588. *Pintér házban zalu, bárd, cerculius, fenek metzeo.*⁵³ 1634. *Bodnár házban Egi hosszú hituan labatlan asztal.*⁵⁴ A bodnár és kádár szláv, míg a pintér német eredetű szó.⁵⁵

⁴⁴ Paládi-Kovács 2009: 188, 197.

⁴⁵ Györffy 1977: 439–440.

⁴⁶ Égető 2009: 72.

⁴⁷ Heckenast 1970: 82–132.

⁴⁸ Égető 2009: 74. *ÚESz* 1211 *Bocsár*: Torontál vármegyében templomos hely megnevezése 1211. *Boltsscar* 1249 helységnév, *Bochor* 1303. ”Kádár”, pincemester. Hordókészítő értelemben szláv, elsődlegesen az orosz nyelvből kimutatható szó. MNySz *Bocsár* faluk Nógrád és Torontál megyében. Balatonfüreden: Bocsári dűlő.

⁴⁹ Csilléry 1982: 208–209.

⁵⁰ *OkISz* 437. *Kádár* Hazai *OkI.* 108. 78. *Bodnár* Hazai *OkI.* 318. 772. *Pintér* Pesty Krassóvármegye tört. III. 259. *TESZ Bodnár* 318. *Kádár* 300. *Pintér* 199. szócikkeiben találjuk.

⁵¹ *EMSzT Abroncs* 61. Kolozsvár; szám 3/VIII. 62.

⁵² *EMSzT Donga.* Kolozsvár; szám 4/XIX. 16.

⁵³ *OkISz* 108. *Pintérházban MNL MOL UC 46/74.*

⁵⁴ *OkISz* 76. *MNL MOL UC 21/3.*

⁵⁵ *TESZ* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/bodnar-F1927/> (Letöltés 2023. 01. 12.) Adatai szerint a *bodnár* a *szlovák*, *cseh*, *szlovén* *bednár*, *bednár*, *bednor* szóból származtató, melynek alapjelentése a szláv *bödön*. A *kádár* szintén szláv eredetű, *szerb–horvát kádár*, *szlovén kádár*, *szlovák kádár* szavakból származik, de a *kád* 1392-ből való származtatása szóképzéstörténeti nehézségek miatt vitatható. Feltűnő, hogy a *kádár* mesterséget jelölő szó csak a magyarság szomszédságában van meg. A *pintér* bajor–osztrák eredetű szó *binden*, *pinter*, *pünter* nyelvi alakban él, mely azonos a német *Faßbinder*rel, melynek jelentése *borkötő*, *hordókötő*.

A dongás edénykészítők önazonosító megnevezései tükröződnek a 15–17. századi céhek irataiban, cégpecsétein, egyéb céhtárgyain, valamint a vármegyék 17–18. századi árszabásaiban is. A pozsonyi pintér cég pecsétjének körirata: 1548. S EINES EHRSAMEN HANDTWERCK D. PINDER IN PRESBURG.⁵⁶ Hasonlóan régi a Szepes vármegyében székelő löcsei bodnár cég pajzs alakú lemezből készült 1599-ből származó behívó jelvénye is.⁵⁷ A céhek alakulásának legkorábbi térképre vetített adatait és a vármegyei limitációk mesterség elnevezéseit együttesen szemlélve a három részre szakadt Magyarország és az önálló Erdély területén három–négy jól körülhatárolható tömböt figyelhetünk meg,⁵⁸ ahol a királyi Magyarország területén jönnek létre a legkorábbi céhek.

A *pintérek* legkorábbi céhei a Dunántúl túlnyomó többségén és a Felvidék ÉNY-i területén Pozsony (1548), Sopron (1565), Kőszeg (1586), Kőrmöcbánya (1589), Kismarton (1606), Feketeváros (1615), Nagyszombat (1620) mutathatók ki, de működésük a 17–18. században kiterjedt még Zala, Somogy, Tolna, Pest–Pilis, Heves és Külső-Szolnok, Esztergom, Fejér, Veszprém, Vas, Győr, Moson, Sopron, Komárom, Pozsony, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Nyitra, Turóc, Liptó vármegyére is.

A *bodnárok* kisebb területen, a királyi Magyarországon a Felvidék ÉK-i területein mutathatók ki. Legkorábbi céhei Sáros és Szepes vármegyében szerveződtek Eperjesen (1475), Sebenben (1526), Bártfán (1637), Késmárkon (1609), Lőcsén (1627), Kassán (1641). A vármegyei limitációk adatai szerint a 17–18. században bodnárok működtek Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Abaúj–Torna, Borsod, Gömör és Kishont vármegyékben is.

A *kádárok* korai céhalakításáról kevés adattal rendelkezünk. Legkorábban a kolozsvári kádár céhről van tudomásunk, melynek alakulási éve 1609. A 17–18. századi vármegyei limitációk szerint Szatmár (1666), Szabolcs (1706), Ugocsa (1706), Bihar (1724), Békés (1724), Bács–Bodrog (1794), Baranya (1793) vármegyékben működtek szervezeteik. Expanziójuk a 19. században jól nyomon követhető. Szatmárban (1812), a Jász-kerületben (1811), Csongrádban (1813), Zalában (1813), Győr–Moson–Sopron vármegyében 1813-ban már kádár mesterek számára írják ki az árszabásokat.

Erdély külön kezelendő, itt nincsenek a 18–19. században árszabások. A céhek a szászok lakta területeken nyilvánvalóan a német mintát követik. Nagyszebenben 1587-ben, a Szász városok és székek 1588-ban, Besztercén 1589-ben, Brassóban 1621-ben, Szászrégenben 1670-ben alapították meg testületeiket.

A *pintérek* túlsúlyának kialakulásához a többszöri és folyamatos német betelepítések kedveztek, így az aroncsváltás korában (1750–1850) meghatározóvá váltak az új német aránymértékű, rövidebb, hasasabb, vasabronccsal ellátott boroshordók és más edények, melyhez a korábbihoz képes megváltozott technológia és korszerűbb szerszámkészlet, specializált, nagyszámú gyalu, a dongafa erőteljes, gőzöléses hajlítása is hozzájárult.

⁵⁶ Ferber 1912: 32. A pecsétnyomó a pozsonyi városi múzeumban található (1912). A körméretű pecsét lapján *hordó*, *kádárbunkó*, és *simító* látható.

⁵⁷ Nagybákay 1981: 30. 15. kép. A behívótábla *fakörzöt*, *kádárbunkót* és *abronchúzó* szerszámozat ábrázol. Őrzési helye: Szepességi Múzeum, Lőcse/Levoča.

⁵⁸ Domonkos 1991:135., 136–137. térkép. 1–109. Önálló kádárcéhek 16–19 század.

A kádárok előretörését elsősorban a 19. század első évtizedében figyelhetjük meg, melyben a vármegyei adminisztráció is közrejátszhatott. A mind gyakrabban nyomtatott formában körözött limitációkban egyre gyakrabban tűntek fel a *pintér vagy kádár* kettős megjelölések olyan területeken is – Győr 1744, Veszprém 1794, 1813, Veszprém 1794, Sopron 1813, Moson 1812. – amelyek egyébként biztosan e korban is a pintérmesterek fennhatósága alá tartoztak.

A limitációk termékszerkezetének, a különböző területeken fellelt uradalmi leltárak szerszámkészletének ismeretében állíthatjuk, hogy a 16–18. században a lakosság dongás faedény szükségletét *tölgy-, bükk-, fenyőfából*, azonos módon állították elő. Az ekkori munkatechnika: a faabroncsos edények készítésének akkor ismert általános szabályai szerint azonos eszközökkel készültek akár pintérnek, akár bodnárnak, akár kádárnak nevezték őket. A hazai dongás edénykészítés korai évszázadaiból alig régészeti tárgyi anyaggal és történeti adatokkal, így nem tudjuk, hogy az erre szakosodott kézművesek a céhalakulást megelőző évszázadokban – a később ismert kádárok, pintérek, bodnárok – milyen termékeket állítottak elő.

A kecskeméti török adóösszeírásokban, így az 1546, 1559. évi defterekben ismételt említett *Dézsarakó Zsigmond* olyan specialista megnevezése lehetett, aki elsősorban dézsaféle, felül nyitott edényeket készíthetett.⁵⁹

A 15–16. században (1434, 1487, 1495, 1525) Blasio, Lucas, Paula, Andreas *Hordowereo* személynevek is feltűnnek,⁶⁰ melyek rokoníthatók a későbbi *borkötő*, *hordókötő* elnevezésekkel, mely utóbbiak a *Faßbinder* tükörfordításai.

A hordó *felberkőzését*, szükséges újrakötését a tavaszi rügyfakadás és az őszi szüret előtt szigorúan megkövetelték a céhtagoktól. A nagybányai kádár céh 1619. évben előírta, hogy *Ha valakit bort kötni hívnak a kádárok közül, minden maga mentsege nélkül – akár ki kötötte legyen szüretkor a hordót – tartozzék elmenni a czéh büntetése alatt*.⁶¹ Az Alsó–Fejér vármegyei Borberek 1658-ban írják, hogy *egy kadarnak fizettem, hogy Boros hordokat giakorta kellett köttetnem 80 dénárt*.⁶² 1704-ben Heves és Külső–Szolnok vármegyei árszabás szerint *A pintérnek egy abroncsnak tele hordora való fel veresetül 3 dénár a fizetsége*.⁶³

EGYÉB DONGÁS FAEDÉNYEK A 14–18. SZÁZADBAN

Az 1395 körüli időből származó egyik legkorábbi magyar nyelvemlékünk, a Besztercei Szójegyzék, melynek másolója Szlavóniai György volt. E forrásban 21 szócsoporthoz 1316 latin szó fölé magyar megfelelője van bejegyezve. Ezt a 10 levél terjedelmű kéziratot 1891-ben fedezte fel Breger Albert tanár a Beszterce-Naszód megyei levéltár rendezésekor, majd azt 1895-ben a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának

⁵⁹ Molnár 2020: 425.

⁶⁰ OklSz -ből idézett személynevek a Diplomatikai Levéltárban találhatók MNL MOL D 12645, D 32000

⁶¹ Katona 1889: 368–369. Nagybányai céh Articulusa 1619.

⁶² EMSzT VI.1. 110. Borberek 1658. AF, Wass Lt. Vs 71. 52. sz.

⁶³ MNL HmLt IV-1b 18. Heves vármegye nemesi közgyűlési iratai 1704. 1–24.

ajándékozta.⁶⁴ Benne *nyolc dongás faedény*,⁶⁵ a feltehetően nagyobb ürméretű, bor mérésére használt *akón*⁶⁶ kívül két kis mérőedény, a *mérce* és az *ice*, valamint egy tömítőanyag a *sás* és *nyolc edénykészítéshez alkalmas, e korban használt szerszám* egykorú elnevezését ismerhettük meg.⁶⁷ A Schlägli nevű felső-ausztriai falucska premonstrei rendházában 1840-ben felfedezett latin-magyar szójegyzék az 1400–1410 közötti időkből származik.⁶⁸ Ebben a tételek növekvő sorrendjében a következő mérő és tároló edényeket találjuk, melyek nagyobb hányada dongás faedény lehetett: *zapu* (mérce), *vyca* (véka),⁶⁹ *ako* (akó), *merche*

1. kép. Légely ábrázolás 1436. körül a Képes Krónikában. László 1979. 120. Nagy Zoltán repro felvétele, 2022.

⁶⁴ MTA Könyvtár Kézirattára K 31.

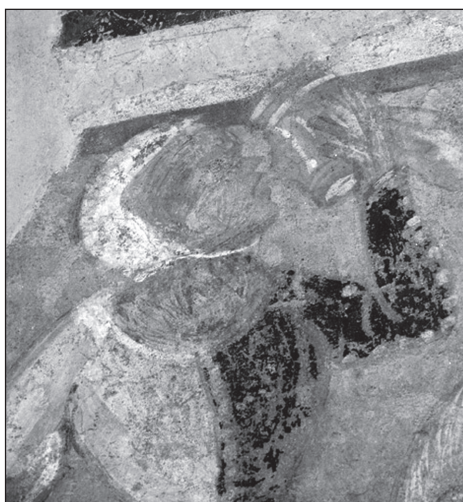
⁶⁵ A Besztercei szójegyzékben 1395. k. található a *szapu*, szemestermény mérésére való edény jelentésben. TESZ 3. 676. A szapusajtár, párlósajtár, mosódézsza értelmű szót attól függetlenül, hogy a Schlägli magyar szójegyzékben nem található, a 16–18. században nyomunkkövethetjük. TESZ 3. 1575. Szennyes ruhát vízben áztat. *Mosdásodban, fonásodban, szapullásodban temeny ezer babonat es bübayt erthet az hitellenekntül*. Born. Evang. 3. 15. NySz. OklSz 130. 1634. *Egy szapulló kád*. MNL MOL UC 21/3.

⁶⁶ OklSz 11–12. 1350. *Item akones trium vinearum*.

⁶⁷ Finály 1892: 35., 36., 43., 44., 48., 486. sz. Sapho, zapu: 'szapu', 489. sz. Modius, aku, 'akó'. 551. sz. Urna – rachka: 'rocska', 552. sz. Doleum: 'kád', 553. sz. Tina – cheber: 'cseber', 554. sz. Tunella – hordou: 'hordó' 555. sz. Althalagh: 'átalag', 560. sz. Iusca – yechye: 'itze', 566. sz. Cuppa – cuppál: 'kupa', 832. sz. Symhoneum – sahtar: 'Sajtár', 1024. sz. Amieltrale – feye eden: 'fejőedény', 579. sz. Matta – gyekeny: 'gyékény', 721. sz. Cos – fen: 'fenőkö', 722. sz. Metcus – veru: 'verő' [kalapács], 750. sz. Securickla – kis feyze: 'kisfejsze', 751. sz. Dolabrun – bard: 'bárd', 752. sz. Trellbellum – furo: 'fűrő' 755. sz. Ascia – zalu: 'gyalu', 757. sz. Capatorium – horlow: 'hornyoló' [amivel az edények csínját, ontráját kimetszik], 758. sz. Celtis – vezew: 'véső'. TESZ 2. 148. 1549. *hornyoló* MNL MOL UC 7546. Bizonytalan eredetű szócsalád, a horony alapszava ősi örökség lehet a finnugor korból.

⁶⁸ Szamota 1894: 1021. canistrum, 1025. cubulus, 1047. doleum, 1111. tunella, 1112. vegeticum, 1113. tina, 1114. idra, 1110. tucia, 1505. sermisorium, 1923. situla.

⁶⁹ Bogdán 1991: 574., 1391. *Véka*. Német neve Schellel, Viertel. H. Csukás 2001: 120., 121. Gyula 1724. *Öreg véka*.

(mérce), *kwbel* (köböl),⁷⁰ *cad* (kád),⁷¹ *hordo* (hordó),⁷² *atalag* (átalag),⁷³ *ice* (itze), *cheber* (csöbör),⁷⁴ *veder* (vödör), *boch* (bocsk),⁷⁵ *saphel* (safel), *sajtar* (sajtár),⁷⁶ *kwpwlw* (köpülő), *roka* (rocska),⁷⁷ *choban* (csobán)⁷⁸ edény szavainkat, melyeket az 1570-ből származó Beregi Regestrumból is ismerhetünk, *ahol sok bodnyárt, köblöst, csobolyóst, vedrest sorolnak fel*.⁷⁹

Itt kell megemlítenünk, hogy míg a német eredetű *puttonyt*⁸⁰ (1414) az Oklevél

2. kép. 14. századi dongás faedény ábrázolása a veleméri templomban. Nagy Zoltán felvétele, 2009.

⁷⁰ Bogdán 1991: 574., 1067. *Köböl*. Latin neve cubulus, köböl déli szláv átvétel. TESZ 601. 1560. *Köböl*. H. Csukás 2001: 102. Abaúj vm. 1695. *Köböl*, uo. 102. 1696. Abaúj vm. *Fél köböl*, *Egész köböl* uo. 104, 1705. Abaúj vm. 20 köblös hordó. A köböl gabona és földterület mérték volt, de egyúttal bormérték is, hiszen a hordókban tárolt bor mennyiségét a 16. század óta kimutathatóan köblöszám mérték. TESZ. 1. 546. 1557. *Két köblös csobolyó*. A vármegyei limitációk tanúsága szerint 1705. után elvetették a köblöt és egységesen áttértek az akó számításra.

⁷¹ OklSz Kád 436. 1392, 1520: *Doleum vulgo kád* MNL OL D 28769, uo. 1587. *Peoreos ala walo kád*. H. Csukás 200: 95. Kassa 1626. *Kád*. uo. 1706. Nyírtass Szabolcs vm. *Egy szőlőbe való Örógh kadtul*. Déli szláv eredetű szó szerb-horvát kada, szlovén kad.

⁷² Bogdán 1991: 573. *Hordó*. 1316. Latin tunella, 15. századtól németül Vas, Vasa, Fass. A hordó belső magyar nyelvfejlődés eredménye.

⁷³ TESZ 1. 192. Az átalag bizonytalan eredetű szó, a korai időkben jelenthetett „átlagos méretű hordót” is. A Besztercei Szójegyzékben fordul először elő 1395-ben, ürmértéket is jelölhetett. 1635: 506. Bogdán 1991: 572. *Átalag*, *Antal*. EMSZT 278. 1585. 4 *vedres átalagban vitt bort a kovács*. OklSz: 38. 1544. *Vöttem ket atalagot*. MNL MOL Nádasdy 41 *Antalaghban*. MNy.79. ÉrtSZ Az egy akósnál kisebb, 25–30 liter ürtartalmú magyar hordó típusa. A tokaji átalag 75 literes.

⁷⁴ TESZ 1. 488. *Cseber* 1395. Régi folyadék, egyúttal bormérték is. Latinul cibrio. Déli, vagy nyugati szláv eredetű szó, 1588-ban nagyobb favödört jelent. H. Csukás 2001: 95. Kassa 1626. *Szölő szedő cseber*.

⁷⁵ TESZ 1. 316. *Bocsk*, *cadus*. 1587. *Öreg bochka*: hordó jelentésű déli szláv jövevényszó, rocska. ÉrtSZ Csöbörhöz, vödörhöz hasonló víztartó edény, Balaton mellett 3–4 akós kád, Erdélyben bormérő kis hordó. H. Csukás 2001: 165. Szombathely 1812. *Botskás két akós*.

⁷⁶ EtSz 825. *Sajtár*: A német Sechter szóból származik, tej tárolására szolgáló edény. 1557. *Feyni walo setereketh* MNL MOL Nádasdy 49.

⁷⁷ TESZ 3. 428. *Rocska*. 1395. Besztercei Szójegyzék 551. urna: *rochka*. Szláv átvétel, a közép palócban egyfűlű fejedény. H. Csukás 2001: 101. Miskolc 1684. *Rocska*. uo. 1706. Nyírtass. *Rocska kának jutalma kilenc pénz*.

⁷⁸ TESZ 1. 545. 1405. Finiorian [us] *Choban* a Schlägli magyar szójegyzékben egyfajta faedény, cseber. Szláv eredetű nyelvjárási szó.

⁷⁹ Takáts 1917: 249. nyomán: Beregi Regestrum 1570. MNL MOL Köz pénz. Lt. 14358. f. Hung.

⁸⁰ OklSz 319. 1414.

Szótárból, addig a *légelyt*⁸¹ (1360, 1464) a 14. század közepén készített Képes Krónikából ismerhettük meg. A honfoglalás területszerzéséről szóló *Fehérlő monda ábrázolásában* egyik főember kezében légelyt tart, abból töltik a Duna vizét az ivókürtbe.⁸² (1. kép) Készítése és elterjedési területe a mai napig a szászokhoz köthetően a történeti Erdélyre korlátozódik, melyről egy térkép is készült.⁸³ Az első magyarországi *kishordócska* képét a veleméri Árpád-kori templom 1377–1378-ban készített freskóin tanulmányozhatjuk a Királyok imádása jelenetsor részeként.⁸⁴ (2. kép) A kis vízhordó edények közül a dob alakú *csobolyó*⁸⁵ képét pedig Dózsa György kivégzésekor egy háttal álló katona derékszíjára fűzve láthatjuk egy korabeli 16. század elején készült fametszeten.⁸⁶ A kisebb, szüreteléssel kapcsolatos dongás edényeket, borászati eszközöket pedig a nyugati mintára készült 16. századi kalendáriumok fametszeteiből jól ismerjük, de lokális meghatározásra óvatosan kezelendők annak ellenére, hogy az egyes edénytípusok formai hasonlósága a múzeumokban őrzött, de már vasabronccsal pántolt darabokkal összevetve szembeötlő.⁸⁷ Olykor a korai céhiratok is tartalmaznak termékleírásokat. Így az 1619. évi nagybányai kádár céh irataiban *vedres négelyt, szőlő hordó puttonyt, livót, kármentőt, vedres csebert, szedő csebert, öreg rücsőjt, vedres csobolyót* említene.

A dongás faedények készítésében a szláv és német hatás egyaránt érzékelhető, a történeti forrásokban a 13–16. századig visszakövethetők, az egyes faedények névadásaiban is tetten érhetők. Korai szláv közvetítéssel került nyelvünkbe az *akó*,⁸⁸ a

⁸¹ Házi 1967: 114–122. A Képes Krónika miniátora, *Hertul fia Miklós* Nagy Lajos király címerfestője volt. Itáliában képezte magát, de egy téves címerábrázolása nyomán bizonyossá vált német nyelvismerete. A Fertő-tó mellett lévő, a németek által lakott, apja után örökölt *Fertőmeggyes* birtoka után *Meggyesi Miklós* néven ismerhetjük, aki az 1358-as kódexírást követően, vagy azzal egyidőben készítette az ott látható 147 képet, beleértve a *Fehérlő monda* ábrázolását is a víztartó légellyel. Bogdán 1991: 574. *Légely*, 1464. *Négely*; Latinul *dolium*, németül *Vas*. MNySz Székelyudvarhelyen kis vízhordó bödön, csobolyóféle edényt a bodnárók készítek. *Mondják négelnek* is.

⁸² Nagy 2009: 79–94.

⁸³ Paládi-Kovács 1981: 322. 3. térkép. A korszó kendő és a légely hordó bot elterjedése, 321. 9–10. kép: a légely hordás módja.

⁸⁴ A freskót Johannes Aquila készítette a veleméri Szentháromság titulusú templomban. A szentély falán megfestett önarcképe alatti címerábrázolás a festők céhére utal.

⁸⁵ TESZ 1. 546. *Csobolyó*. Hangutánzó magyar szó, eredete vitatott, feltételezhetően zürjén, vagy obi-ugor alapszóra megy vissza. 1557. *Két köblös csobolyot*. Kis víztartó edény. H. Csukás 2001: 95. Kassa 1626. *Egy öreg Csobolot*.

⁸⁶ OSZK RNYT App. M. 16. Wien Johann Singriener d. A. 1519. fametszete.

⁸⁷ OSZK RNYT RML I. 159. A nagyszombati kalendáriumban október hó ábrázolása.

⁸⁸ Bogdán 1991: 572. 1226. k. *akó*. OklSz 11–12. 1350. *Item akones trium vinearum* MNL MOL D 4135. uo. 1520 *Akolia vina* MNL MOL D 26221. TESZ 118. 1226 k. 1395. Besztercei Szójegyzék. 489. sz. *aku*. Űrmérték. 1606. *Akós*. 1703. Hordó mérésére való edény, vagy rovátkás bot. Szláv eredetű szó. Szlovén okóv. A magyar nyelvben az ószlovák vasalt faedény szóból kerülhetett át. Az *akó* a hordóban tárolt bor mérésének egységesítése nyomán került be a limitációkba. H. Csukás 2001: 102. 1704. Heves és Külső Szolnok vm. *Töld fábul való hordónak akóia*.

bocska, a cseber, a dézsa,⁸⁹ a kila,⁹⁰ a kád, a köböl, a léhó, vagy liu,⁹¹ a rocska, a veder,⁹² míg németből való átvétel az *ejtél*⁹³ (1550), *kanna*⁹⁴ (1509), *kárt*⁹⁵ (1535), *légely* (1464), *lajt*⁹⁶ (1449), *puttony*⁹⁷ (1414), *sáf*⁹⁸ (1526), *sajtár* (1395), *séfel*⁹⁹ (1557), *vanna*¹⁰⁰ (1548), *vendely*¹⁰¹ (1560), *meszely*¹⁰² (1495). A *Schlägli* magyar szójegyzékben hét mérő, folyadék tároló fa, – többségében dongás – edény nevét tartalmazza a

⁸⁹ TESZ 1. 626. 1515. *Edgyik bor volt 9 defa*. RMNY 212. 12. 1590. *Deesa* Sziksz. F. 253. 1575. Fejőedény. Nyitott, kétfülű faedény, régen mértékegység is. Szláv eredetű szó. Szerb-horvát déza zsíros, vagy vajas edény. H. Csukás 2001: 95. Kassa. *egy eöreg Désat*, uo. 104. 1705. Abaúj vm. *Vízhordó dézsa*. uo. 103. 1705. Nagy–Tapolcsány, Bars vm. *akós déza vagy csöbör*.

⁹⁰ *Pozsonyi Kila*, dongás gabonamérő edény, a pozsonyi mérő elődje. OklSz 1173. 1573. *Singula kyla triciti*. MNL MOL UC 37/12 TESZ 488. 1573. Vidékenként és koronként változó nagyságú általában két vékányi régi gabonamérték, ennek megfelelő súlymérték. Szláv eredetű szó. Szerb-horvát *Kila*. H. Csukás 2001: 127. 1737. Marcali, Somogy vm. *Egy Pozsonyi kila*.

⁹¹ *Lého* TESZ 2. 745. 1226., 1271. *Lehun*, 1576. *Lého*. *Egy hordó töltő liu*. OklSz 210. 1638. *Teölteögető liu vagy fa teölcer*. Szláv eredetű szó. Szerb-horvát lijen tölsér. H. Csukás 2001: 95. 1626. Kassa. *Léhott*.

⁹² OklSz 1073. 1597. *Vainak való kis vödröczke*. MNL MOL UC 101/3. 1597. *Vödör vasalástol az kankalékon az kut végén vas horog van*. MNL MOL UC 101/3 TESZ 1176. 1405. *Idria*: vödör *Schlägli* magyar szójegyzék 1176. Főleg bormérték. Szláv eredetű szó, szerb-horvát vidar (*voda*, víz szó származéka). H. Csukás 2001: 98. 1666. Eperjes. *Egy Tölgy fa vedret*.

⁹³ OklSz 172. 1550. *ejtele a bornak* MNL MOL Kolozsvári 50. 1587-ben egy ejtel azonos a kupával, 1.4 liter. Az erdélyi akó pedig azonos a vederrel, annak 1/16-od része az ejtel. TESZ 731. 1621. *Eytely* MA Cotula a. Az ejtel egyfajta folyadékmérő. Erdélyi szász eredetű, székely nyelvjárási szó. A limitációkban nem található.

⁹⁴ OklSz 446. 1509. *kanna*, 1557. Michael Kanna (kannagyártó) MNL MOL UC 1/3. TESZ 348. 1707. vízöntő *kanna*. MNY 8:127. H. Csukás 2001: 103. Bars vm. 1705. *Egy kanna*. uo. 1706. Kis-Tapolcsány Bars vm. *Egy öregh fenyő kanna*. 119. Csátár, Bihar vm. *Öntöző kanta*. 126. Székesfehérvár, Fejér vm. 1735. *Egy bór töltő kanna*.

⁹⁵ TESZ 2. 351. 390. *Kárt, kártos, kártyus*. Különféle fajtájú és nagyságú általában kisebb ivóedény, mely lehet fedeles is. H. Csukás 2001: 108. Csenger, Szatmár vm. 1706. *Kárt*. Dézsa, kanna. 1535, 1549. *Kart*. Német eredetű szó Kart: Quarte.

⁹⁶ TESZ 2. 708. 1379. 1449. *Benedict Lahtos*. Eredetileg élőhal szállítására használt lapos hordó, bajor-osztrák eredetű szó. OklSz 568. 1597. *Eoreg bor valu laith alá*. MNL MOL UC 101/3. H. Csukás 2001: 111. Eger, Pintérék. 1716. *Laitnak akója*.

⁹⁷ TESZ 3. 319. 1414. *Cum Pottinis seu Sportis*. Háton hordható edény, bajor-osztrák eredetű szó: Butten. H. Csukás 2001: 97. Eperjes 1666. *Puttony*.

⁹⁸ OklSz 823. *Sáf* 1544. *Bor hidegíteni vettem egy Sáfot*. MNL MOL Nadasdy 41. TESZ 468. 1526. Sáf. Fából készült dézsa, sajtár. Német eredetű szó. Schaf: dézsa, sajtár.

⁹⁹ OklSz 825. *Sefély*. 1557. *Kilencz seffével turot*. MNL MOL L. III. 16., 17. Kis edény. Német eredetű szó. Limitációkban nem szerepel.

¹⁰⁰ OklSz 1056. *Vanna*. Faedény, melyben túrót, vaját tartottak. 1596. *Wreos Wanna*. 1619. *Bronza egy korcos vannával* MNL MOL UC 4/24. TESZ 1. 1087. 1548. *fürdő vanna*. Német szó, Wanne: kád, tojásdad alakú kád. Magyarország északi nyelvjárásában használatos.

¹⁰¹ TESZ 3. 1114. *Vendel* 1560. Calepinus 1585. *Vendel*. Német eredetű szó, bajor-osztrák Wanal. H. Csukás 2001: 95. Kassa 1626., uo. Zemplén vm. 1666., Zala vm. 1723. *Véndely, vajas, zsíros vindöl*.

¹⁰² OklSz 210. *Fa mezzel* MNL MOL Nád. 40. uo. 649. 1558. *Pintes on kanna, Icches on kanna, Meszeles on kanna*. TESZ 2. 907. 1495. *But hirim mezel unom* MNL MOL D 26082. 1524. *Mezel*. Helyenként változó nagyságú ürmérték, mérőedény. Bor, apróhal, gabona kimérésére szolgált, ami nemcsak fából (1549), hanem ónból (1558) is készülhetett. Bajor-osztrák eredetű szó, *Messel*.

céhek megalakulása előtti időkből, mely a Besztercei Szójegyzékben található tizenkét edénnyel összevetve tizenegy azonos elnevezésűt tartalmaz.

A 15. század fordulóján a két forrásból tizenhét dongás faedényt ismertünk meg összesen, melyek közül tizenegy szláv jövevényszó (61%), míg a német sajtár, sáfel szavak mindössze 11%-ot tesznek ki, ami a 15. századi légely, meszely, puttöny szavakkal együtt sem haladja meg a 24-re nőtt kölcsönszavak 20%-át.

A számba vett 16. századi kádár, bodnár mesterség késztermékeit dokumentáló levéltári forrásadatok azt bizonyítják, hogy a szőlészetben, borászatban, valamint a jobbágygazdaságokban használt edények elnevezései túlnyomó többségükben közvetlen szláv nyelvekből való 13–15. századi, vagy még korábbi átvétel, míg a német edénynevek jórészt későbbi, 15–16. századból kerültek kölcsönzött szavakként nyelvünkbe. Közülük a negyedüket kitevő *ejtel*, *légely*, *kárt* német jövevényszavak kizárólag Erdély területére lokalizálhatók,¹⁰³ a *vanna* pedig Heves, Abaúj, Zemplén, Szatmár vármegyékben mutathatók ki a limitációk adatsoraiból.¹⁰⁴

A Besztercei (1395) és Schlägli (1400–1410) magyar szójegyzékek összevont elemzéséből kitűnik, hogy a már említett tizenhét dongás edény közül a történeti forrásokban ezek közül hét, szláv jövevényszó: a *köböl* (1067), a *vödör* (1167), a *kila* (1173), az *akó* (1226), a *léhó* (1226), a *véka* (1332), a *kád* (1392), már korábban, a 11–14. században is fellelhető gabona, folyadékmérő, tároló, fából készült, *jórészt dongás edény*. A *szapu* (1395), az *átalag* (1395), az *icce* (1410), a későbbi forrásokban talált *vataléval*¹⁰⁵ (1416), a *csobolyóval* (1557) együtt bizonytalan eredetű szó, míg a *köpi*, *köpiöl*¹⁰⁶ (1405/1559) ótörök, a *hordó* (1316, 1395) pedig magyar belső fejlődésű szó. A 17. századi forrásokban a *hordónak* gyakori megnevezése a *fa*, *kari-kafa*, *göncifa*, *karomifa*. A *sajtár* (1395) és a *sáfel* (1410) német nyelvből kölcsönzött

¹⁰³TSz 104. *Ejtel*, *kupa*, *pint*, Székely szó (1838), uo. 194. *Kárt*: *kanna*, *tőti*ke. *Kártos*, *kártya*, *dobonkó*, *légely*. (1838) uo. 236. *Légely*: *Négely*, *Fa csobán*. Egy vízihordó edény, mely a palaczkától abban különbözik, hogy a palaczk eszergába van vágva, a légelyt pedig a kádár csinálja és abronccsal köti egybe. Székely szó. (1838) MTSZ 1. 472. *Ejtel*, *kupa*, *pint*, *icce*. Székelyföld, Máramaros, Háromszék, Udvarhely, Brassó, Csík, Kolozs vm. uo. 1319. *Légely*: Mezei munkások és pásztorok kulacsforma lapos vízihordó hordócskája. Székelyföld, Kolozs, Háromszék, Brassó, Csík, Szolnok-Doboka vm. uo. 1060. *Kárt*, *kártyus*, *kártika*, Moldva, Kolozs, Háromszék, Szilágy, Szatmár vm.

¹⁰⁴MTSZ 2. 917. *Vanna*: faedény, amiben túrot, vaját, zsírt, lisztet, korpát tartanak. Heves (1840), Abaúj, Zemplén, Szatmár vm.

¹⁰⁵TESZ 3. 1100. 1416/1450. *vatale bort* Bécsi k. 289., 1587. *watoleit* OklSz 1708. *vatalér*. MA. 1708: NSz. 1416: Fából készült folyadéktartó edény, palack, csobolyó.

¹⁰⁶Csupor–Rékai 2003: 16. A vajkészítés korai meglétét, eszközeit feltételezett adat. Kisbán 1997: 490. A 16–17. századi urbáriumok tanúsága szerint csekély mennyiségű vaj országszerte előfordult a jobbágyszolgáltatások között. A köpiölök Ny-dunántúli megnevezése: Nagy 2017: 202. Csörörtnek 1786. köpiöl. Keszthely 1817. *Köpiölő séfel*, Vonyarc 1817. *hajtott* [hordó alakú] *köpiölő*. Nagy 2017: 202. 15. ábra. Rezi 1826. *Fedeles köpiölő kanna*. A vajköpiölőket viszonylag ritkán inventálták, mely adatokból kitetszik, hogy a gazdaságok egyéb dongás faedényeinek mindössze 1.5%-át tették ki. Barabás 1989: 351. Kisbán-Hegyi által szerkesztett térképlapon a Kárpát-medencében használatos köpiölők 5 típusát különböztették meg, ami rávilágít az azonos nevű és funkciójú edényváltozatok táji különbségeire is. H. Csukás 2004: 103. Nagy-Tapolcsány, Bars vm. 1705. *Köpiöllő* 15 d.

szavak. A történeti forrásadatokat szerint a szláv edénynevekre rétegződő német eredetű dongás edényeket jelölő szavak csak egy évszázaddal később jelentkeznek a városi céhek – 1457 Eperjes, 1526 Szeben, 1565 Sopron, 1582 Körmöcbánya, 1586 Kőszeg, 1588 Szász városok, 1589 Beszterce – alakulásával, 15–16. századi megjelenésével párhuzamosan. E korból mutatható ki a *sajttárral* együtt (1395), tizenkét dongás edény német neve: a *puttony* (1414), a *légely* (1464), a *lajt* (1449), a *meszely* (1495), a *kanna* (1509), a *sáf* (1526), a *kárt* (1535), a *vanna* (1548), az *ejtel* (1550), a *séfel* (1557), és a *vendely* (1560).

A szótárirodalomból származtatott történeti források – az első említéseket figyelembe véve – a 17. században új edénynevet már nem tartalmaznak, ami azt jelenti, hogy a 17–18. századi limitációk előtt már több évszázaddal korábban, de legkésőbb a 15–16. században állandósult az alapvető dongás faedények struktúrája. A teljes edénysorozathoz még hozzátartozik a talán finnugor korból származtatható, hangutánzó eredetű *csobolyó* (1557), az ótörök eredetű *köpü*¹⁰⁷ (1405) *köpylő*, (1559) is.

A 17–18. századi magyar nyelven írt vármegyei árszabások a már megismert *huszonnégy* féle edény kereskedelmi árát limitálják 1626–1818 között. Ezen belül 1706–1794 -ig terjedő időszakban *újabb tizenegy, többnyire jelzős szerkezetű, részben már ismert edénynév jelenik meg a limitációkban*, valamint a 19. századi paraszti gazdaságok hagyatéki leltáraiban.

Új magyar jelzőszerkezetű edénynév a hordók felöntéséhez használt kerek vagy háromszög alakú *bortölcsér*; *tőtike*¹⁰⁸ (1723), a *kád alá való kármentő*¹⁰⁹ (1724), a *malombéli fertály*¹¹⁰ (1723), a *pozsonyi kila*¹¹¹ (1737), a *pozsonyi mérő*¹¹² (1794), a *káposztás vagy mézes tung*¹¹³ (1724), [egyfenekű hordó] az *öntöző kanna*¹¹⁴ (1724), a *víz hordani való nagy kupa* (1706.)¹¹⁵ a *mosogató dézsa*¹¹⁶ (1724.) a *fürdőkád*¹¹⁷ (1706) és a *háromlábú, kétfenékre készült csapszék*¹¹⁸ (1723) is. A hordókat egyéb áruk szállítá-

¹⁰⁷TESZ 2. 617. *Köpü* 1405.1559. *Dolia lignea köpü*. Vajköpülő faedény. Ótörök eredetű szó. Baskír *köbo*. Vajkészítő edény, fa kád. H. Csukás 2001: 103. *Köpyllő*. uo. 108. Szabolcs vm. 1706. *Vaj köpylő*. uo. 126. Székesfehérvár 1735. *Hordo köpyllő, amit hajtani kell*.

¹⁰⁸H. Csukás 2001: 113. Zala vm. 1723. *Tőtike vagy töcsér*.

¹⁰⁹H. Csukás 2001: 120. Csatár, Bihar vm. 1724. *Kármentő*.

¹¹⁰H. Csukás 2001: 114. Zala vm. 1723. *Malombeli fertály két fogóval*. uo. 149. Esztergom 1777. *Molnárvéka*.

¹¹¹H. Csukás 2001: 127. Marcali, 1737. *Egy pozsonyi kila*.

¹¹²H. Csukás 2001: 131. Székesfehérvár, 1743. *Pozsonyi mérő, pozsonyi félmérő*. uo. 173. Veszprém, 1813. *Egy és fél fertály pozsonyi mérő együtt*.

¹¹³H. Csukás 2001: 117. Pápa, 1724. *1 akós tung*. uo. *Egy káposztás, mézes tungért 40 xr*. uo. 160. Rozsnyó, 1810. *Mézes Tonna, fél gönczi hordó forma nagy Desa*.

¹¹⁴H. Csukás 2001: 120. Csatár, Bihar vm. 1724. *Öntöző kanta*.

¹¹⁵H. Csukás 2001: 106. Beszterce, 1706. *Víz hordani való nagy kupa*.

¹¹⁶H. Csukás 2001: 118. Eger, 1724. *Mosogató dézsa*.

¹¹⁷H. Csukás 2001: 106. Besztercebánya, Zólyom vm. 1706. *Pintérek. Fürdő öregh kád Tölgy fábul két Emberre 1 f 80 d, Fenyő fábul városi helyeken 1 Emberre 1 ft, Falukon olcsóbbak*.

¹¹⁸Domonkos 2003: 65–68. Csapszék. H. Csukás 2001: 113. Zalaegerszeg, Pintérek. 1723. *Három lábú csapszék*.

sára is használták, melyre jó példa a besztercebányai pintérek által 1706-ban készített kétszáz sövegre való hordó, aminek árát a hatóságok 72 dénárban határozták meg.¹¹⁹

A nagy mennyiségű 19. századi hagyatéki leltárak feltárása eddig ismeretlen edényféléseket is felszínre hozott, újabb adalékot szolgáltatva a kutatás számára. Példaként említhetjük a 18. század második felében a Mária Terézia által rendszeresített dongás gabonamérő faedényt a *pozsonyi mérőt*, mely a *köbölt* váltotta fel 1772-ben.¹²⁰

Kizárólag az újabb, 19. századi hagyatéki leltárakból ismert a falvakban elszállásolt német katonaságot kiszolgáló zabmérő *Mászli* nevű dongás kis edény, melynek űrtartalma két iccével egyezett. A *Finak* a már 1587-től ismert szó, *egy füles, dongás kis edény, a malmokban gabona meregetésére szolgált*. Legkorábbi képi ábrázolása 1810-ből való, a Rába alsó folyásán működő molnár céh felszabadítólevelén látható.¹²¹

Vizsgált edényeink köre a limitációkban és hagyatéki leltárakban talált dongás edényekkel csekély mértékben növekedett, melyek közül a 18–19. századi paraszti gazdálkodáshoz, szőlőműveléshez számos edény nélkülözhetetlen volt.¹²²

Az 1625–1818 közötti magyarországi vármegyei limitációkból az azonos funkciójú, de eltérő megnevezésű edényeket is ideértve, összesen *negyvenöt* félélt ismerhetünk meg, melyeket kádár, pintér, bodnár mesterek készítettek, ellátva az akkori Magyarország paraszti gazdaságainak, városi lakosoknak és iparosoknak teljes dongás faedény szükségletét. A különféle méretű boros hordókon, boros kádakon kívül, általában többféle méretben, sokféle edényt készítettek. A 18–19. századi hagyatéki leltárakban összeírt dongás edények – noha csupán az összeírt teljes vagy 6–7% tették ki – mégis jelentős a számuk a régebbi időkre visszatekintő kéregedények, vesszőből, sásból, gyékényből kötött tároló, szállító edények mellett.

A keszthelyi és szentgotthárdi uradalmi leltárakból *húsz önálló dongás faedénytípus harmincnégyféle edényét lehetett beazonosítani*, múzeumban őrzött darabjaival együtt olyanokat is, melyeket a limitációk nem részleteznek: *gabonás hordót, tötélkes hordót, gabona szállító hordót, azaz östöbényt, lisztes hordót (puhafából), ecetes hordót, uborkás hordót, répáshordót, pálinkás bucskát*.¹²³

A hagyatéki leltárakban, de az árszabásokban is számos olyan edény található, melyek alakra megegyezők, de elnevezésükben tájnyelvi különbségeket mutató darabok vannak. Néhány példa közülük: a Dunántúl jórészen ismert *sajtár* Fejér, Moson, Esztergom, Somogy vármegyében *víz hordó dézsa*. Nyugat-Magyarországon a *víz hordó vödör* közönséges elnevezése Kelet-Magyarországon *kártyus*. A borászati edények

¹¹⁹H. Csukás 2001: 106.

¹²⁰Nagy 2015: 260. 1772-ben Mária Terézia elrendelte a pozsonyi mérő bevezetését. Űrtartalma: 1 köböl=2 pozsonyi mérő. Fél pozsonyi mérő=1 kila-nak ¼ része, mely egy vékával egyenlő. A szentgotthárdi uradalom területén a hagyatéki leltárakban 1783–1786 között gyakran találkozni *mérő* vagy *köböl*, *mérőköböl* kifejezésekkel. H. Csukás 2001: 106. Beszterce, Zólyom vm. 1706. *Fördös öreg kád tölgy fábul két Emberre 1 f 80 d. uo. Víz hordására való. nagy kupa 5 d.* 116. 1723. Zala vm. *Tőtike, vagy töcsér három szegletes 30 d, kerekes pedig 25. d. uo.* 113. *Egy három Lábu Tsap Szék 2 fenékre 50 d. uo.* 114. *Malombeli fertály két fogással 25 d.* 156. 1794. Veszprém, *Egy egész Posonyi mérő 75 d, Egy fertál Posonyi mérő 45 d. Fél fertál mérő 30 d.*

¹²¹Nagy 2015: 262. 28. ábra.

¹²²Nagy 2015: 211–290., 2017: 177–283.

¹²³Nagy 2013: 27–319. uő. 2015: 211–290. uő. 2017: 177–238., uő. 2018: 195–245.

között ismert *tőtika* Veszprém vármegyében 1793-ban, míg Esztergom vármegyében 1777-ben ugyanez *livóka* néven ismeretes. Győrben 1825-ben összeírt must eresztő *kád* ugyanott 1840-ben *must eresztő bocska*. A vállon átalvetővel, vagy kézben hordott csobolyó neve Dunántúlon Veszprém vármegyében 1755-ben *csobolyó*, de Zalában *vatalé*, kivéve Nagykanizsa környékét, ahol *bucska*, a Felföldön és az Alföldön pedig *csobán*. Vas–Zala vármegyei limitációkban a *csöbör* nemcsak szüretelő, vízszállító edény, hanem 1813-ban *Itató csöbör sajtár*, később *lőitató pitli*¹²⁴ néven ismeretes, mely elnevezések már magukban foglalják az azonos funkciójú, marha- és lőitató edények formai változatait is.

A FAABRONCSOS HORDÓ ALAKJA

A középkori hordó megnevezése bizonytalan, de a 14–16. században a hordókészítő mesterség elnevezései csupán személynevekhez köthetők, az edények hazai formájára pedig jórészt külföldi példák alapján következtethetünk. Német és szláv nyelvterületen végzett ásatások bizonyítják, hogy a 11–13. században mindazon edények léteztek, melyekről mi csupán a 15–16. századi nyelvemlékeinkből tudunk. A lengyel ásató régészek a dongás faedények középkori formáit tárták fel és közölték Opole¹²⁵ vidékéről, valamint Wrocławból.¹²⁶ A határainkon túli Feddersen–Wierde 2. századi leletei között különféle méretű dongás edényeket – vödröket, hordókat – találtak, de Svájc-tól Normandiáig sok lelőhelyen tárták fel dongás edények maradványait.¹²⁷ Németországban Elmendorfban 13. századi faabroncsos vödört tártak fel, Lübeckben dongás tálak, hordóaljak, kishordócska és veder, Petersberg, Würzburg. Strasbourg óváros, Solothurn, Sindelfingen régi kútjaiból 10–12. és 11–16. századi dongás edények, köztük vödrök, csöbrök, kisebb rocskák darabjai kerültek elő.¹²⁸ Ezek nem sokban térnek el a ma is használatosoktól, csupán vasabroncs helyett faabronccsal voltak elkészítve.

A római korból közismert a Kr. u. 112–113-ban állított Traianus császár diadaloszlopa Rómában, melynek legalsó reliefsorán kikötőben tárolt, csónakokra rakott *borszállító faabroncsos hordók* tucatjai hívják fel magukra a figyelmet.¹²⁹ E nyújtott formájú dongás edényeknek hasonmása a priscillai ókeresztény katakombáknak a Kr. u. 2–4. század között készült freskóin is tanulmányozhatók, ahol hét római polgár előtt két faabroncsos hordó oldalnézetben látható. (3. kép) Már az ókori szőlőtermesztés-
borászati adatok is a hordó használatát jelzik Pannóniában. Ezt Magyarországon e hordótípusok ásatási leletei is bizonyítják, melyeket a bor fogyasztása után másod-

¹²⁴TESZ 3. 217. *Pitli* 1833. Nyíri I. Mesterszók 9: NSz. Kis egyfülű vizesedény. Ausztriai német Büttel kicsinyítő képzős változata.

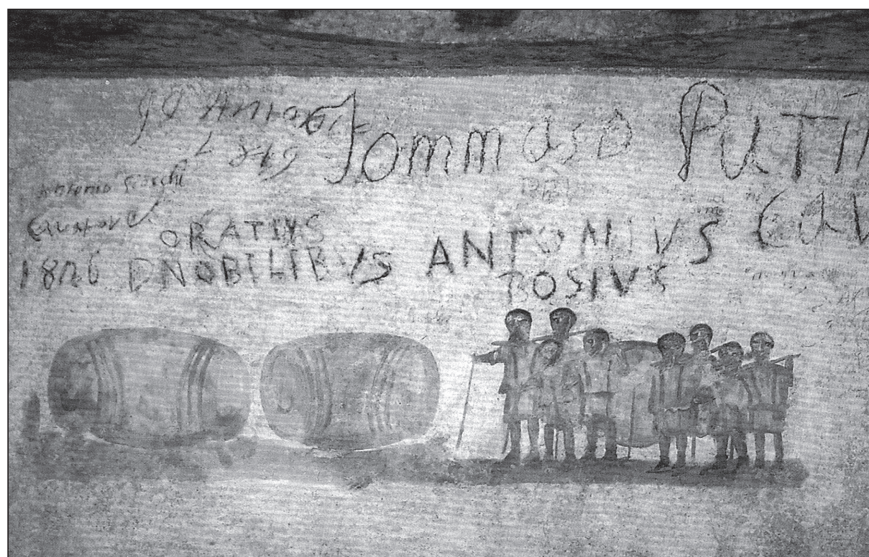
¹²⁵Paládi-Kovács: 2009: 198. Józef Kazmierczyk 1965: 469–498.

¹²⁶Małgorzata Rakoczy 2016: 153. 1. képtábla, 156. 2. képtábla.

¹²⁷Hoffmann 2001: 440.

¹²⁸Hoffmann 2001: 392. 382. kép. 441. 471. kép. 442. táblázatban.

¹²⁹Traianus oszlopának részlete: https://www.google.com/search?rlz=1C1GCEA_enHU994HU994&sxsrf=AJOqlzUJhviVX95Zg6yBN21Tm315ZmFog:1673531033550&q=TRAJANUSZ+OSZL+OPA&tbm=isch&source=univ&fir=od (Letöltés 2023. 01. 12.)

3. kép. Kr. u. 2–4. századi hordó ábrázolás a Priscilla katakombában. Bálintffy Péter felvétele, 2006.

lagos funkciót kapva feneküket eltávolítva *kútbélésre* használták Aquincumban és Gorsiumban egyaránt. Ezek a hordók azonban nem helyben készültek, hanem importból, a Rajna mellékéről származtak. A hordó felső peremének átmérője 60 cm, dongájuk mérete 150 cm, szélességük 9–11 cm, anyaguk jegenyefenyő, az abroncs pedig gyertyán. A dongákban több helyen a római vámbérlők beégetett bélyegei láthatók.¹³⁰ A Kr. u. 2. századtól már a Dunától jobbra a villa rustica-k közelében virágzó szőlőskertek alakultak ki. A Mosel, Saar folyók és a Ruwer vidéken talált római hordóábrázolások is az aquincumi hordóval analóg bortároló eszközről adnak hírt.

A pannóniai, majd magyar hordókészítésre utaló közvetett adatokat egészen a 14. századig nem találunk.¹³¹ A kalandozó magyarok hordóismeretére vet fényt a Kr. u. 926. május 2-án történt Sankt Gallen-i bencés kolostor megszállásának eseménysora, mely közszájon forgó történetet. 1040-ben IV. Ekkehard e rendbéli szerzetes jegyezte le Heribald barát emlékezetét alapul véve.¹³² A magyarok mulatozásáról, borivásával kapcsolatban említésre kerül az a helyszín, ahol a barátok a borokat tárolták. *A barátok közös pincéjében pedig volt két színültig tele boroshordó. Amidőn az egyik vitéz meglóbálta bárdját átvágván egy abroncsot – Heribald kérte, ne tegyék tönkre a hordókat, mert a visszatérőknek nem lesz majd mit innia.*¹³³ E jelenetsorból kitűnik, hogy a bort föld alatti pincében tárolták jó erős faabroncsos hordókban, melynek átvágása éles

¹³⁰ Pető 1976: 201–207.

¹³¹ Csoma 1999: 205–206.

¹³² Pauer, Szilágyi 1900: 299–300. Szt. Galleni kézirat 487. sz.

¹³³ László 1983: 129.

4. kép. A Baranya megyei Cserkút Árpád-kori templomának 14. századi falképén, hordókészítés ábrázolása. Nagy-Pölös Andrea felvétele, 2008.

szerszámot és nagy erőt igényelt. Talán, nem véletlen, hogy a 11. századi magyar források szintén szerzetesi környezetbe helyezik a bortárolást.

*Amikor Szent István 1015-ben megalapította a pécsváradi apátságot, az ide telepített szerzetesekkel több iparos közt 6 kádárt is letelepült és szolgálta a szerzetet. A tihanyi apátság alapításakor szintén találkozunk 2 kádárral. Az Anjou-házbéli királyok idejében a kádárok már szervezetbe tömörültek, az első bizonyító okmány 1376-ból származik és élénk kádáriparról tanúskodik.*¹³⁴

Az idézett szövegrésszel kapcsolatban megjegyzendő, hogy pontos forrásmegjelölést nem tartalmaz, a hordókészítők akkori megnevezését csak személynévi alakban ismerjük, a királyi szolgálonépek felsorolásaiban *kádár*, *pintér* vagy *bodnár* mesterség nem szerepel, tény azonban, hogy e korban is készítettek hordókat, a kolostorok szőlőgazdasága és hordóban történő bortárolása már általános lehetett.

A korabeli hordó formájáról és készítésének módjáról a Baranya vármegyei Árpád-kori Cserkút templomának 14. század utolsó harmadában festett falképe tanúskodik. Magyarországon egyedüli példa szakrális térben, a diadalív béléteiben a 13. századi Franciaországban, Olaszországban már korábban elterjedt faragott, majd festett kapubélletekben ábrázolt világi, mindennapi életet ábrázoló kalendárium, melynek szeptember hónapja itt a szüretre felkészülve *hordókészítést ábrázol*.¹³⁵ Az ismeretlen, feltételezhetően szerzetes festő által készített freskón a *fején sapkát viselő, kötényes mester jól felismerhető, aki mögött két, előtte is két faabroncsos hordó látható, az ötödiken pedig kezében abroncsfelverő szerszámokat tartva éppen lendületesen dolgozik*. (4. kép) A freskón látható hordók formája teljes mértékben megegyezik a korábban említett itáliaiak alakjával és abroncsozásával. A hónapok eseményeit tartalmazó kalendáriumok már a 14. században divatosak voltak Nyugat-Európában. Magyarországon elsőként a 16. században a *nagyszombati nyomtatott, fametszetes kalendárium* vált közkedveltté, ahol *Mind Szent hava* felirat alatt balra a leszüretelt szőlő faabroncsos puttonyban hordása, faabroncsos kádba történő taposása, jobbra pedig a must befogadására csappal ellátott, a feneket keresztfával erősített faabroncsos *ászhordók*

¹³⁴Klinger – Erdős 1938: 9. forrásmegjelölés nélkül.

¹³⁵Hokkyné 1983: 229–235.

Mind Szent hua.

5. kép. Szüret és taposás a 16. századi nagyszombati kalendárium október ábrázolásán. Csoma 1999. Nagy Zoltán reprot felvétele, 2022.

6. kép. Johannes Amos Comenius: Orbis Sensualium Pictus 1658. (első, latin-német kiadás) Szüret. Magyar Helikon 1958. 174. Nagy Zoltán reprot felvétele, 2022.

7. kép. Fríztöredék 15. század 2. feléből ászokhordó ábrázolásával. Balla: Beatrix hozománya. 2008. 20. 10. kép. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

és egyéb borászati eszközök láthatók.¹³⁶ (5. kép) E témával megegyező Comenius Nürnbergben 1669-ban kiadott, már magyar nyelvű magyarázatokkal is ellátott Orbis Pictusának szüretábrázolása puttonnyal, káddal, ászokhordóval.¹³⁷ (6. kép)

Ezek a hordók pont olyanok, amelyeket olasz mesterek faragtak kőbe a 15. század első felében Mátyás király *nyéki nyaralóépületének frízen*, ahol a király öt emblémája közül a rendezett államot szimbolizáló méhkas és az összetartozást jelképező hordó látható.¹³⁸ (7. kép) Mátyás 1487–1490 között Firenzében készített Philostratos Corvina díszes címlapjára ki-

8. kép. Hordóábrázolás (1487-1490) Mátyás Corvinájának címlapján. Balla: Beatrix hozománya 2008. 19. 9. kép. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

¹³⁶ OSZK RNYT RML I. 159.

¹³⁷ Comenius 1669: Orbis Pictus magyar nyelvű magyarázó szövegekkel is ellátott kiadása, Nürnberg.

¹³⁸ Balla 2008: 20. 10. kép. Mátyás nyéki nyaralójának fríztöredéke. 15. század első fele.

9. kép. Soproni pintérmester 1682-ben állított sírköve faabroncsos hordóábrázolással. Nagy Zoltán felvétele, 2011.

10. kép. A fehérvári Pintér Céh ládája faabroncsos hordó plasztikus ábrázolásával. 1722. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár. Gerencsér Ferenc felvétele, 2022.

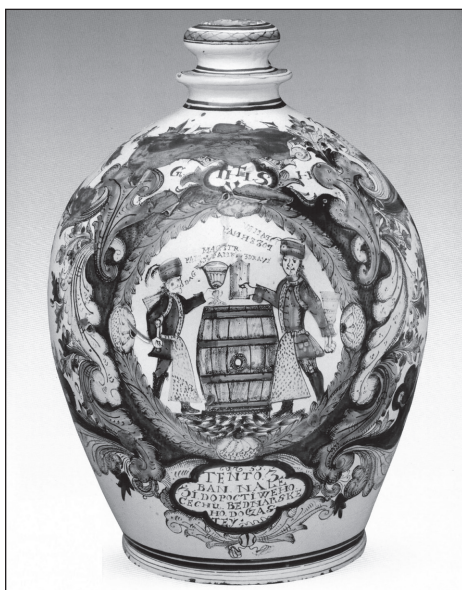
11. kép. Johannes Amos Comenius: Orbis Sensualium Pictus 1658. Hordót készítő kádárok. Magyar Helikon 1958. 174. oldal. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

12. kép. Stószpangon dongát gyaluló kádár. 1568. Der Bütter. Jost Amman fametszete. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

13. kép. Abronsfelverés, háttérben a hordó kitüzelése. 1698. Christoph Weigel rézmetszete. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2023.

14. kép. Csesztei bodnár cég korsója, üdvözlés jelenetével 1753. Pastieriková – Kalinová 2016. 117. 126. kép. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

15. kép. Ferenczi Antal kádár cégére Magyarország, 19. század. Gráfik 2008. Céhemlékek 181. NM. 96502. Nagy Zoltán reпрó felvétele, 2022.

sebb bortároló és egyben szállítóhordó képe került.¹³⁹ (8. kép) Magyarországon készült faabroncsos hordóábrázolást láthatunk Cirak M. András kádármester és a *Vörös Ökör* fogadó tulajdonosa halálfejes kartusának 1682-ben készült soproni sírkőfaragványán egy hatalmas fa kádárkörző nyitott szára között.¹⁴⁰ (9. kép) A 17. századi hordóábrázolás egy különleges ötvösművön is tanulmányozható.¹⁴¹ A korabeli hordó formájára ugyancsak meggyőző látvány a pintérlegények 1722-ben készített céhládáján *natúrális reliefként ábrázolt faabroncsos hordó félmeztete*.¹⁴² (10. kép) A cserkúti templom 14. századi freskóábrázolásával megegyező munkaműveletet láthatunk Comenius Orbis Pictus képes olvasókönyvében (1669) rövid magyarázó szöveggel ellátva: *Faragószeiken kétnyelvű késsel abroncsot csinál. Megköti abroncsokkal, megszorítja fűzfavesszőkkel, ráveri bunkóval és trébelyel*.¹⁴³ (11. kép) Egy évszázaddal korábbi Jost

¹³⁹ Balla 2008: 19. 9. kép. Mátyás emblémái között faabroncsos hordó képe a Philostratus Corvina címlapján.

¹⁴⁰ A Soproni Városi Múzeum kertjében létesített szabadtéri kiállításon a kerítés tövében sorakozó síremlékek egyike.

¹⁴¹ Szilágyi 2006–2007: 175. 105. kép. Bacchus diadala. Abraham I. Drentwett, Ausburg 1660–1665. között. Hinton hosszúkás alakú, csappal ellátott négy gúzsabronccsal ellátott aranyozott ezüst hordó.

¹⁴² Varró 2007: 177–199. A székesfehérvári pintér cég ládája 1722. Előlapján faabroncsos hordó felett a felverésre szolgáló *trébely* és *fabunkó*.

¹⁴³ Comenius J. A: Orbis Pictus. Nürnberg 1669. Hordókészítés, fametszet.

Amman 1568-ban készült *Der Bütter* című fametszetén az öreggyalun, stößpangon tolt dongafa gyalulása mögött hordófenék beillesztése, faabroncs berkelese is tanulmányozható.¹⁴⁴ (12. kép) A hordó abroncsainak felverésének ábrázolásával találkozunk az idősebb Christoph Weigel (1654–1725) 1698-ban Regensburgban megjelent, 200 rézmetszetet tartalmazó könyvének 139. képén annyi különbséggel, hogy a hordó abroncsát a műhely udvarán felverő kádár mögötti térben egy felül nyitott, még fenék nélküli, de már felállított faabroncsos hordó kitüzelésével foglalatосkodó kádár alakja is látható.¹⁴⁵ (13. kép)

A mestereket ünnepi öltözetében ábrázolja a hordót faabroncsa felverésekor a nagymartoni pintérek 1738-ban készült festett *herbergjelvénye*, ahol még a régi, középkori formáját megőrző abroncsozást láthatjuk.¹⁴⁶ A boroshordó újabb, négy vasabronccsal pántolt formáját a csesztei bodnárok 1753-ban készült poszthabán céhkorsóján tanulmányozhatjuk, ahol a mesterek díszes öltözékben, bőrkötényben, boros kupával, pincetokba való üvegpalackkal koccintva köszöntik egymást.¹⁴⁷ (14. kép)

A 18. század közepétől elterjedt, német hordóarányokkal készült hasas, vasabroncsos ászokhordó ábrázolását pedig egy 19. századi magyarországi cégéren¹⁴⁸ ismerhetjük meg.¹⁴⁹ (15. kép)

Nagy Zoltán

néprajzkutató

E-mail: nagy.zoltan52@gmail.com

¹⁴⁴The Coopers Company and Craft. 1558. fametszet. London 1938. 245.

¹⁴⁵[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Abbildung_Der_Gemein-N%C3%BCtzlichen_Haupt-St%C3%A4nde_\(1698\)?uselang=de](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Abbildung_Der_Gemein-N%C3%BCtzlichen_Haupt-St%C3%A4nde_(1698)?uselang=de) Christoph Weigel: The coopers Regensburg, 1698. 445. 139. kép. (Letöltés 2023. 02. 26.)

¹⁴⁶Krajasich – Gürtler, Domonkos – Szabó: 1983. *Der Butter Herberg 1738*.

¹⁴⁷Pastieriková – Kalinová 2016: 107. 126. kép.

¹⁴⁸Gráfik 2008: 181. Ferenczi Antal kádár cégére, 19. század.

¹⁴⁹A tanulmány folytatását, 2. részét az Ethnographia következő, 2023. évi 3. számában olvashatják. (szerk.)

A juh Nagykőrösön és vidékén a 17-19. században

A történeti források a vizsgált időszakban legrészletesebb tájékoztatást a *juhokról, juhászatról* adnak. Ennek oka az, hogy a város gazdaságában alapvető szerepe volt a juhoknak, s azok tartásával, gazdasági jelentőségével kapcsolatban a város hivatali iratai adnak eligazítást. A lakosság juhtenyésztésre csupán szórványos adatok találhatók. Szerencsés módon, a város gazdaságában tenyésztett juhállomány és a lakosság juhtartása között különösebb eltérés nem adódhatott.¹

LEGELŐ, LEGELTETÉS

A város határa és a bérelt puszták biztosították a legeltetést a város és a lakosság cívis gazdái juhállománya számára.² A juhokat is – a söre, hízó marhához hasonlóan –, azokon a bérelt pusztákon is legeltették. Kecskemét városa is a Duna-Tisza között legeltette juhait a közeli-távoli pusztákon. 1672-ben például a „*Szeghedi Föld berben az Juhaszok 'k'*” adtak fizetésképpen 2 tallért.³

A juhokat Szent György nap táján hajtották ki a legelőre, majd ősszel, Szent Demeter napkor terelték vissza és a város majorjában, akolkertjében, aklokon teletették. Ezzel kapcsolatban említhető meg a kőrösi tanács vásárlása 1756-ban, „*Ősszel mikor a' Juhokat el szaggattak, akkor hamarjában kellett venni Pap Istvántól egy darab szénát*” 3 forint értékben.⁴

JUHÁLLOMÁNY: DÉZSMA, KÁROK

A történeti források a juhok fajtájára vonatkozóan nem adnak tájékoztatást. Csupán *juhokról* történik említés. Ez a fajta valójában az ősi, keletről a honfoglaló magyarokkal érkező csavartszarvú, fehérgyapjas juh lehetett.⁵ Rendszerint *juh, toklyó, ürü, jerke, bárány, kos* nevek fordulnak elő. Változás a 18. század második felében következett,

¹ A juhászat gazdag szakirodalommal rendelkezik. A juhtartással kapcsolatban természetes, hogy a recens adatok bőségesen szólnak, kiegészítik a korai történeti ismereteket (pl. az ürü esetében a foggal történő herélést nem említik a történeti források). Novák 2015.

² Kőrös bérleménye többek között Kara, Törtel, Besnyő, Vátya, Pótharasz, Csév, Lajos, Mizse, Kocsér, Füzesmegye puszták. Novák 2015a.

³ MNL BKML KkV SzK 162/73. 233. pag.

⁴ MNL PML NkV SzK 1756/58. 1757. febr. 27.

⁵ A későbbi évszázadban, a 19. századi nemesítések, fajtakereszteзések következményeként ragadt erre a magyar juhra a racka név. A kiváló néprajzkutató, Borzsák Endre az 1930-as években végzett tudományos kutatómunkát a Hortobágyon és ott szembesülhetett azzal, hogy a 'racka' név nem juh-fajtára vonatkozik, hanem minőségjelző: a selejt juhot nevezték a pásztorok rackának. Borzsák 2009.

amikor megjelent a spanyol merinói gyapjas juh, amit már nem juhnak, hanem *birká*-nak neveztek. Ettől kezdve a régi fajtát *magyar juh* névvel illették (a *racka* név ismeretlen). Általában az uradalmak, kisebb urasági és városi majorságok kezdték tartásukat, tenyésztésüket. Például Nagykőrös Pótharaszti pusztáján a söre marhához hasonlóan, birkákat is tartottak bérelt legelőn a szomszédos helységek uradalmi gazdaságai, mint történt 1775-ben, amikor a számadóbíró elkönyvelte a bérleti díjakat: „*Tucsánszky Mátyás Pótharasztyán Birke járásért*” 310, „*Venczell Jóseftül a' Pótharasztyi Birke járásért*” 300 forintot fizetett.⁶ A város újságban is hirdette a pótharaszti birkalegelítés lehetőségét.⁷ 1811. április 27-én, amikor „*Tttes Irsai Szabo János Ur özvegyétől a' Potharaszti bürge [birka] járás Árendáját fél Esztdőre 1100 fkat*” vételezett be a város második bírāja.⁸

Nagykőrös városa a csavartszarvú, gyapjas magyar juh mellett fokozatosan átállt a spanyol merino birka tartására, s a régi juhállományt igyekeztek értékesíteni. Például a gazdaság ügyeit intéző második bíró 1785. október 28-án jegyezte fel, hogy a „*Város 500 darab Magyar juhait Váci Mészáros Kópi Jánosnak*” adta el 750 forintért.⁹ Ugyancsak ebben az esztendőben uradalmi tenyészetből vásárolt a város birkát: 1786-ban: „*Vasadon T. Darvas Fer 174 dar Birgejéért á f. 1.,75 dn mellyeket a' Városnak vettem fizettem*” 304 forint 50 krajcárt – könyvelte el a perceptor.¹⁰

A század végén tovább növekedett a birkák száma. A város bevételei között szerepel 1791. május 30-án, hogy a város birkaállománya 338 darabból állt, s annak gyapját eladták, majd június 20-án „*Cseheknek Varosnak 25 Bürge ürüjét*” értékesítették 80 forint áron.¹¹

Az 1895-ös állatösszeírás a juh fajták között említi a cigáját. Az Anatóliából származó, Balkán felől érkező juh is a 18. század végén jelent meg Magyarországon, ám elterjedése nem vált széleskörűvé az Alföldön. Húsa és teje mellett finom gyapja tette értékessé.¹²

Nagykőrös város a határ Hangács részén és Nyársapát pusztán építette ki gazdasági központját, majorságát.¹³ A bárányokat itt külön falkában tartották, s részükre szint építettek.¹⁴ A birkákat itt is árendás pásztorra bízva tartották. A város bevételei között jegyezte fel a számadó bíró 1802. október 19-én, hogy „*Szivós András Hangátsi Áren-*

⁶ MNL PML NkV SzK 1775/76. 1775. ápr. 18.

⁷ „*Potharaszti Birge járás Licitaltatásának az ujságba leendő ki hirdetéséért való Taxát egy Sumába való Husz fkat 30 xrt ki fizettem*” – jegyezték fel a város kiadásai között. MNL PML NkV 1812/13. 1812. márc. 29.

⁸ MNL PML NkV SzK 1811/12.

⁹ MNL PML NkV SzK 1785/86.

¹⁰ MNL PML NkV SzK 1785/86. 1786. jan. 26.

¹¹ MNL PML NkV SzK 1791/92. Perceptiones ex Comunibus.

¹² Paládi-Kovács 1993.; Tözsér-Bedő (szerk.) 2003.

¹³ Például 1800. augusztus 18-án jegyezte fel a bíró, hogy „*Az Hangátsi Bürge Majornál levő Pincze teteire már egy ízben verettem 3500 Vályogot, és azt most fel rakatván, minthogy kevés lett ismét verettem a' minap vályog vetővel Sókival Két ezret*”. MNL PML NkV SzK 1800/01.

¹⁴ Például 1803. május 1-jén „*Molnár András Farago Mesterrel meg alkudtam a' Nemes Tanács jelenlétében a' Bárány Szék tetejinek ujjonnan Szarufákra, és Zsindellel való meg tsinálására*” 35 forintot fizetett Nemzetes Patonay Gergely második számadóbíró. MNL PML NkV SzK 1803/04.

dás a 'keze alatt lévő Bürgék, 's Bürge Járástól [...] fél Esztenig járó Arendát [...] megfizette 224.,30.". Nagykőrös Nyársapát pusztáján is tartottak birkát, mint kiderül 1819-ben, amikor „Máté Istvány a 'mult négy Esztendőkre a 'Város Nyársapáthi Majorjától és Birkeitől fizetetlen lévő Árendát” fizetett december 3-án, 2900 forintot váltócéddulában, a város pénztárába.¹⁵

A legelőterület csökkenése, s a merino fajta térhódítása a külterjes juhászatnak szabott gátat. Szükségszerűen csökkent a jószágállomány, amit azt az 1895. évi országos összeírás adatai kellően igazolják:¹⁶

	Merinó		Magyar és cigája		Angol		összes	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Kecskemét	?	12195	?	471	?	?	12666	17665
Szentlőrinc	?	751	?	44	?	8	316	803
Vacs	?	7070	-	-	-	-	5267	7070
Nagykőrös	?	1035	?	73	-	-	1481	1108
Cegléd	?	648	?	145	-	-	1743	793

A 19. század végére a magyarjuh fajta háttérbe szorult a merino birkával szemben,¹⁷ ugyanakkor a jószágállomány is leapadt, különösen a 20. század elejére. Cegléd példája, ahol az uradalmi gazdálkodás is történt, kellően mutat rá erre. A merino mellett angol fajtákkal is próbálkoztak, de kevés eredménnyel. Az 1911-es kimutatás szerint csupán Koháry-Szentlőrincen volt belőlük 8 darab.

Galgóczy Károly a juhállomány drasztikus csökkenésével kapcsolatban írja:

„Főképp a juhászatot apasztotta el teljesen a legelő felosztás. Volt idő, a mikor 25-30,000 juh s több is legelt a nagy-kőrösi határon. Mi ehhez képest a most összeirt 1443 szám? Az 1895-ik évi állatösszeírásnál 30 összeiró kerületre volt osztva a határ. Felesleges volna feltüntetni, hogy melyik kerületben hány juh iratott össze. Legyen elég mondanom, hogy 422 volt egy kerületben összeirt legtöbb szám. Régen több gazda volt, a kinek egymagának is volt annyi, mint most az összes ...”¹⁸

A város juhállománya különböző nagyságú volt a 17-18. században, 500-tól 2500 darab között ingadozott a száma. Kritikus helyzet állott be a háborús időszakban, mint például a törökök kiűzése idején 1686 után, vagy a Rákóczi-szabadságharc éveiben.

¹⁵ MNL PML NkV SzK 1802/03.; SzK 1817/18.

¹⁶ Mg-i Stat-i Adatgyűjt. 1870-1970. III. 4. Juhállomány. KSH, Budapest. 1972: 75, 78, 214, 217, 221.

¹⁷ A magyarfajta a tulajdonképpeni csavartszarvú gyapjas juh, amit tévesen „rackának” mondanak napjainkban. Racka juhról, mint ősi fajtáról nem szólnak a történeti források, az 1895-ös összeírás is csak magyar juhról (és cigájáról) tesz említést. Borzsák Endre etnográfusnak az 1930-as években végzett hortobágyi kutatásai igazolják azt, hogy a racka népi szóhasználatban a „selejtet” jelentette. Minden bizonnyal a fajtakisérletek, keresztezés során alakult ki a „racka” név, amely nem azonosítható az ősinek tartható csavartszarvú, gyapjas magyar juhval. Borzsák 1937., 2008: 64–65.

¹⁸ Galgóczy 1896: 515–516.

A városi tanács és a gazdák nagyszámú juhállománnyal rendelkeztek. A városi törzsállomány számát a gazdáktól beszédett dézsmabarányok is gyarapították. A juhállomány meghaladta az ezres számot, különböző okokból kifolyólag azonban annak nagyságrendje változott.

A városi tanács tisztviselői – például főbíró, második bíró, nótárius, szenátorok –, református egyház lelképásztorai, oskolamester, kántor, tanítók is gazdálkodtak, juhot is tartva, s azokat a város juhait között legeltethették. A városi tanács számadása például 1723. október 21-én erről ad bizonyosságot. „Pesti Mihály Nyáj Juhász eliben ment ki Varase Nro 1459

T. Helmeczi Istv Ure	4
T Öri Pál Uram'k	10
T. Felvinczi Ur	14
T. Kantor Debreczeni Ur	85
Margitai Istváné	66
N. Csikvári Ádám Ur	31”. ¹⁹

A juhalkák nagyságára, illetve az egyes gazdák állományára a dézsmabarányok beszolgáltatása is adhat eligazítást. A mezővárosi lakosoknak minden haszonvélteltől tized dézsmát kellett beszolgáltatnia.²⁰ Ennek megfelelően a város törzsállományát a dézsmabarányok is gyarapították.²¹ Példaként említjük az 1668-as esztendő Kecskeméten, amikor „*Deák Pál Uram Birosagaban*” összesen 37 gazda szolgáltatott be dézsmabarányt, köztük Császár István 16, Sárközi István 11, Csaba János 10, Szentkirályi Pál 6 darabot. Az említett legvagyonosabb cívis gazdák 600-1600 darabos juhalkát birtokolhattak, de akadt közöttük jóval nagyobb állományú is: „*Kalocsa Janostul 50 eset volna de el fogvan az tavaji penzéjért mellyek voltak az nyomason, Pusor Andrass el fogott 44 azon dologra*” – jegyezték fel az adókönyvben.²² Az 1671. esztendőben, ugyancsak Kecskeméten, „*Kalocza Janos Uram Feo Birosagaban*” írták össze a dézsmabarányt adó gazdákat. Az „*Ado Szedő biro Toót György*” írónka készítette a „*Dezma baranyokrol valo Ratio*” kimutatást: Összesen 81 gazda 509 dézsmabarányt adott a városnak. A számadatok a juhtartókra vonatkozóan is értékes történeti forrásnak bizonyulnak. Megállapítható, hogy Kecskemét legvagyonosabb cívis gazdái, Kamarás Ambrus, Patay András, Deák Pál rendelkeztek a legnagyobb juhállománnyal.²³ Az 1677-es adóesztendőben történt dézsmáláskor, szeptember 26-án

¹⁹ MNL PML NkV SzK 1723/24.

²⁰ A tized az Árpád-korban az egyházat illette meg, akárcsak a későbbiek során. Tekintettel arra, hogy a török hódoltság korában a mezővárosi magisztrátus a földesurak reprezentánsa volt, így annak beszédésére jogosult lehetett. A török hódoltság korában a váci püspökség is menekülésre kényszerült, Pozsony környékére, Nagyszombatba. A tizedet valóságosan bérelték a hódoltsági mezővárosok, Kecskemét és Nagykőrös rendszerességgel megfizette részükre az árendáját.

²¹ Ha valaki nem adott bárányt, akkor pénzbeli váltságot kellett fizetni érte, mint történt 1766. június 10-én: „*Juhos Gazdák Bárány váltságban Dezmáláskor*” fizettek 4 forint és 4 krajcárt a város kasszájába. MNL PML NkV SzK 1765/66.

²² MNL BKML KkV SzK 1668/69. 136. pag.; Az 1668-as adóösszeírás szerint Kalocsa István 622, Császár István 265, Sárközi István 116,5, Csaba János 98, Szentkirályi Pál 90 marhaszám alapján fizetett adót.

²³ MNL BKML KkV szK 1671/72. 8-11. pag.

104 gazda 849 bárányt adott, köztük a legvagyonosabb cívis gazdák: Patai András 68, Kalocsa János 56, Deák Pál 39, Kőrösi János 36, Sárközi István 28, Bede Lukács 26, Hegedűs János 26, Pulyai István 22, Molnár Mihály 20, Magho Mihály 18, Sárközi Pál 18, Császár Gergely 15, Szentkirályi Pál 15, Hajgató János 12, Barkó Bendek 11 báránnyal adózott.²⁴

A báránydézsmá mellett a cívisek juhval is adóztak. Kecskeméten ismeretes 1667-ben, hogy Cseh István bírósága idején „*Fias juhokat*” adott összesen 32 gazda, köztük Kalocsa János 10, Kamarás Ambrus 10, Deák Pál 8, Sz. Királyi Pál 2, Csaba Mihály 3, Hegedűs János 3 juhot. Összesen 88 juhot adóztak a gazdák, melynek értéke 88 tallerra rúgott.²⁵

A pásztort ősszel fogadták fel, mint például Kőrösön 1736-ban, Dömötör nap táján, október 20-án. Lénárt István nyáj juhász adott számot a juhokról, mivel meg voltak vele elégedve, továbbra is megfogadta a magisztrátus. A városé mellett a juhos „gazdaságok” jószágát is gondjára bízták: „*Ment ki eleiben Város Juha No 900*”

A juhtartó gazdaságoké:

„Barna György Uré	118
Boros István	49
Pataki Jánosé	131
Antal Mihályé	110
Barta János Uré	54
Nagy János néje	48
Toth Istváné	22
Fekete Andrásé	15
K. Sándor Istváné	59
Szőke Andrásé	126
Kovács János Uré	66
Győri Dávidé	75
Makai Pál Uré	35
Barát János Uré	109”.

Összesen 1018 juh, a város nyilvántartása szerint.²⁶ Példaként említve az 1740-es esztendő is, amikor a kihajtás alkalmával, május 9-én „*Kajla Juhász eleiben ment ki Város Juha No 492*”, a városi előljáróknak pedig a városéval együtt: „*N. Farkas János Uré No 410. If Beretvás István Uré No 353. Karai Gergely Uré No 289. Szász Jánosé.*

²⁴ MNL BKML KkV SzK 1677/78. 270-277. pag.

²⁵ MNL BKML KkV SzK 1667/68. 274-275. pag.

²⁶ „*Lénárt István elmúlt esztendőbeli Nyáj Juhász Pásztorságáról számot adván újonnan megfogadott*

Fizetése leszen Kész Pénz f. 12. Mellyet mindgyárt le is fizettünk a Gazdasággal edgyütt. Satis. Bárány lesz 30. Búza Véka No 10.” MNL PML NkV 1736/37. 1736. okt. 20.

No 38. Laskai János Uré No. 46. Som Gergelyé N° 73. ”Összesen 1701 juh.²⁷ A juhfal-kákat tartó gazdák külön pásztort fogadtak fel,²⁸

A lakosok juhait falkába verték és azt egy-egy juhosa gazda pásztor felelőségére bízták. Hogy a lakosok számos falkában tartották juhaikat, bizonyítják a városi kihágások nyilvántartása. Amennyiben a juhász vétett a rend ellen, abban az esetben a tanácsi hatóság bírságot rótt ki rá, szigorúan büntetett.

A legelőn lévő juhok száma rendszerint csökkent: a város levágatott belőlük, törökök, végváriak zsákmányoltak belőle, betegségben elpusztulhatott vagy a farkas ölte meg őket. A pásztornak az elhullott állat bőrével, fülével, olykor szarvával kellett elszámolnia.

A város mellett tehát az egyes gazdák is tartottak juhot, alkalmasint gazdaságot alkotva. A 18. században már arra is fény derül, hogy a juhállományhoz fogadott pásztort a városi tanács és a gazdák „hetesszámra” fizették. A juhalka nagyságának megfelelően hetesekre osztva kellett gondoskodni a juhász ellátásáról. Például 1731. május 25-én, a juhok nyírásakor „a város juha 328 darabból ál, ehhez csatlakoztak a gazdák juhái, akik – a várossal közösen - hétszámra fizették a juhászt.”²⁹

A cívisgazdák juhtartására értékes adatok szolgálnak a korabeli dokumentumokban. A legelőre hajtott juhokat esténként *esztrengába* zárták. Ennek helyét is bérelniük kellett a városi tanácstól. Például Kecskeméten erről készült kimutatás az 1660-as és 1670-es évekből maradt fenn. A legelőt járásokra osztották fel, azért felelőst bíztak meg, aki beszédte az 1 tallér bérleti díjat: 1667-ben 18 gazda, köztük a legvagyonosabb Szentkirályi Pál, Csaba János, Csaba Mihály, Deák Pál egy-egy esztrengától, „Biro Uram kettőtől” fizetett. Hegedűs János pedig nem pénzt, hanem 2 gömölye sajtot adott. Az 1677-es kimutatásban szerepel Illyés István járása, ahol 43 gazda adott „Esztrenga penzt”, „Biro János Ur Kis Biro a maga Járásából Esztrenga penzt hozot” 12 gazda tallért, egyik gazda fél tallért, a másik pedig 8 timont, „Czirkator Marton Jarasabol valo isztronga pinz” volt 17 gazdától 16 tallér és 9 timon.³⁰

²⁷ MNL PML NkV SzK 1740/41. A kimutatás csupán a vagyonos közemberek adatait tartalmazhatja, az egész lakosságot nem. A teljes állatszám ennél jóval nagyobb lehetett, amelyet csupán – a népesség arányában – lehet megbecsülni.

²⁸ Érdekességként említhető meg, hogy 1724-ben „Karai Gergely Juhásza Palyinka All Korcsmaért” büntetett meg. A juhász a város rendszabása ellen vétve, kurtakocsmát tartott és mérte a pálinkáját. 1764. február 28-án „Ugró János Juhásztul vettem az Urak számára 5. pár foglyot”, melyekért 1 forint 50 dénárt fizetett a második bíró. MNL PML NkV SzK 1734/25-I.; SzK 1763/64.

²⁹ MNL PML NkV SzK 1731/32.

³⁰ MNL BKML KKkV SzK 1677/78-II. 278-281. pag.

PÁSZTOROK:
NYÁJJUHÁSZ, MEDDŐJUHÁSZ, ELLETŐJUHÁSZ,
FEJŐS-SAJTOS, ESZTRENGÁS

A városi számadásokból értékes adatok találhatók a pásztorokra is. Közöttük a legnagyobb felelősség a nyáj- vagy meddő juhászra nehezedett.³¹ A második bíró fogadta fel és fizette ki járandóságát. Például 1698-ban „A^o 1698 Die 30 Octobr Fogadtuk meg ujjobban Kis Nős Istvant az Varas Juhai mellé ez jelen valo Demeter Napjatul fogva jövendő Demeter Napig huszonnyolcz dezmálaskori bárányban, az mellyet jövendő dezmálaskor adunk meg ezen kívül 1. Dolmány 1 Szűr 1 Nadrág Két Ümeg Labra valo Bőr Kapcza 1 Süveg. Ugyan ezen Demeter napjan olvastunk eleiben szam szerent 1302 Juhot.”; 1701-ben „Miklos Meddő Juhasznak az berire adtunk 19 barant, Szűriert 2 barant, Két Ümögöt és labra valot megh adtuk”; 1711-ben „Miklos Nyáj Juhász beri Barány 24, Szűr Dolmány, Nadrág, bőr kapcza, Ket ing labra való Csizma” volt, ugyanakkor a „Fejős Juhász Rais Miklos Bere Masodik Vasarnapi tej, Tall 8, Fel kö so”.³²

A legelőre kihajtott juhokat éjszakára, alkalmasint fejéskor a kerített esztrengába zárták. A juhok terelésére külön, rendszerint gyermek esztrengahajtót fogadtak fel. Például 1655-ben „Esztrengha hayto gyermek fő mosatassara dn. 2.”, 1657-ben „Esztrenga hayto gyermeknek Czipő Janostul Egy Kődment wöttem f. 2. dn” – jegyezte föl a számadóbíró.³³ 1698-ban „Gyurka nevű Isztronga hajto Varas Szolgajanak szegődség szerint valo béri: „1 Egész gúnya”, „3 Bárányok”, 1 süveg. 1701-ben „Miklos Deák Esztrenga hajto bére dezmálaskori bárány 4, Egész gunya, Bőr kapcza 1”. „Dosa Istók masodik Esztrenga hajto bere Dolmány, Szűr, 2 ing labra valo, Nadrág, bőr kapcza 1, Dézmálaskori barány 2.”³⁴

A tanács a gyermek esztrengahajtókra különös gondot fordított, mint történt 1726-ban, amikor „Esztrenga hajto Gyermek 'k beretválkozni” adott 5 dénárt.³⁵ Hogy milyen nagy szükség lehetett a munkájára, egy 1726-os adat is bizonyítja, miszerint valahonnan idevetődött, „Egy szököt esztrenga hajtonak egy Sarut f. 1, 11 ½” adott a bíró március 9-én.³⁶

A magisztrátus *ellető* pásztort is felfogadott. Idénymunkának számított az elletés lebonyolítása, mert viszonylag szerény bérezésben részesítették a pásztort: „Az ellető Juhasz Berý f 2/II dn. Az Kússebbik ellető Juhasznak Attunk 1 Taller” – , jegyezték fel 1638-ban.³⁷ A város – bizonyára a gazdák is – fejős juhászt is foglalkoztatott, akinek feladata volt a juhok fejése. A városi számadásokból számos adat található rájuk

³¹ Tekintve, hogy a juhászok a határban legeltették állataikat, alkalom adódott arra, hogy vadmadarat fogjanak és el is adják. A városi tanács megbízottja is vásárolt tőlük, mint kiderül 1764. február 28-án: „Ugró János Juhásztól vettem az Urak számára 5. pár foglyot” 1 forint 50 dénárért. MNL PML NkV SzK 1763/64.

³² MNL PML NkV SzK 1698/99. 45. pag.; SzK 1701/02. 15, 18. pag.; SzK 1711/12. 10. pag.; SzK

³³ MNL PML NkV SzK 1655/56. 172. pag.; SzK 1657/58. 90. pag.

³⁴ MNL PML NkV SzK 1698/99. 16. pag.; SzK 1701/02. 15. pag., SzK

³⁵ MNL PML NkV SzK 1726/27. Expensa Variae.

³⁶ MNL PML NkV SzK 1725/26.

³⁷ MNL PML NkV SzK 1639/40. 27. pag.

vonatkozóan. Például 1639-ben Halasy János volt a fejősjuhász, 20 forint fizetéssel és „Egez ruha [dolmány, nadrág, szűr, süveg] 2 ümög[h] [ing] ket labra walo, 2 negied buza” természetbeni járandósággal.³⁸ 1663-ban „Fejős Istokott feini fogattuk megh fn 10. fel ruha. Fejős András Juhász bére fn 9 fel ruha absq Nadrág”. A fejős juhász mellett tehát fogadtak fel külön fejő embert is.³⁹ 1698-ban „Ember György Fejős Juhász bére” volt „Vasárnapi Tey [a vasárnap kifejt tej a pásztort illette meg] Egy dolmány cum omnibus apper. Egy Nadrág Aba Fel Kő Só”. 1701-ben „Ember György Fejős Juhasz bere Vasárnapi Tej [a vasárnap kifejt tej a pásztort illette meg] Aba dolmány 1, ad appert. Nadragh 1, Kő Soó 1, Egy bör kapcza, Ing labra valo”.⁴⁰

A város idegen pásztorokat is alkalmazott, mint történt 1682-ben: „Nagy Janos Tur Keviből jött F Juhasznak beri f 14 Egy Dolmány Egy Nadrágh Egy Ingh Gatyá”, „Kereszt urrul jüt Juhasz Benke Fejős beri fn 11. Kocza bárány Egesz Ruha.”⁴¹

A fejős juhász mellett foglalkoztatták a sajtosokat. Az ő feladatuk volt a juhtej feldolgozása sajtnak, gomolyának, túrónak, vajnak. A sajt nagy értéket képviselt, mert nem csak a városi tanács alkalmazottainak bérezésébe adták, de a törökök megkövetelték, a magyar urak is kaptak belőle ajándékba. A sajtos bére például 1639-ben: „Sajt nyomo berý f 25 dn Egez ruha, 4 fertaly buza. Attunk elsőben neký buzara dn 95. Az Szegedý wasarkor Attunkf 2 dn 60. Kett Tehenet wettünk neký f 20 dn. Eget bort eggý Pintót attunk dn 60. Attunk isment f 1 dn 60. Az Dolmannýa Föll minden kez szeriwel eggiütt f 3 dn 30. Az Nadraghia dn 8. Inge labra waloja f 2 dn 86. Az szürje f 1 dn 60.”⁴²

A „Fejős Juhász Csóka István” 1753-ban került munkába 12 forint fizetéssel. Felesége volt a sajtos, aki május végétől „A Fejéstül fogvást Demeterig a’ Sajtos Aszszony tartozik intenteiálni [szolgálni] mind Bujtárjával együtt a’ Sajtos Aszsz Conventiojaban.” Az „Ádám Péterné Sajtos Asz. Esztendeig való bére Kész Pénz f. 16, Kék Gyólts Kötő Ujj Csisma Pár 1. Fejér Keszkenő 1. Fejelés Csisma Pár 1. Ingval’k való Gyólts 1. Intententiojara pedig egész Esztend. Valóra hogy a’ Fejős Juhászt, és a’ Bujtárt abbúl Demeterig tartsa, ezek specificaltatnak

Lisztbül véka Búza	24	Borsó Véka	1
Font Hús	100	Köles Kása véka	2
Fontó Só	50	Jó Bors font	½
Font Szalonna	50	Paprika Font	½
Véka Lentse	1	Két hétre Demeterig sajt	1

Solutio 13^a Julý Adtam 8. Lat jó fële Borsot, és egy garas ára Paprikát item 4 font Szalonnat” kapott a sajtosné.⁴³

³⁸ MNL PML NkV SzK 1639/40. 27. pag.

³⁹ A fejős juhász bérén kívül gyógyítását is vállalta a tanács, mint kiderül „Adtunk neki isme’tt dn 50. mikor magát köppölyöztette volna” MNL PML NkV SzK 1663/64. 138. pag.

⁴⁰ MNL PML NkV 1698/99. 17. pag.; SzK 1701/02.

⁴¹ MNL PML NkV SzK 1682/83. 43, 45. pag.; SzK 1701/02. 16. pag.

⁴² MNL PML NkV SzK 1639/40. 27. pag.

⁴³ MNL PML NkV 1753/54. Szükséges megjegyezni, hogy a városi iratokban ekkor tájt bukkann fel a paprika, amelyet örölt alakban szereztek be. A borssal együtt fűszerként is használhatták, de csupán a sajtos esetében van róla említés, ami azt valószínűsíti, hogy a tejfeldolgozás alkalmával az edényeket tisztíthatták, fertőtleníthették vele.

A városi tanács a 18. század utolján már a fejős juhászt bérlőként alkalmazta. Például a pásztort, amikor 1780-ban megfogadták, járandóságait is megállapították: „Nagy István Fejős Conventioja kéz pénz f. 4.,- Barány 14, 2. pár bakkancs 1 pár bocskor 7. véka Búza. Minthogy pedig a' Város fejős Juhai nalla Conventiora vagynak tartozik egy egy Juhtól adni 6 font sajtot és 1 1/2 Icze vaját. A Város ellemben ad neki Sz. György naptól fogva Demeter Napig Hetenként

Kenyér	10.	Kása Véka 2.	Sajt ruha	4.
Lencse Icze	15.	Soó Juhok'k és ménesben font	300	
Borso Icze	15.	Oltasos Tarisznya	6.	
Liszt Véka	4.	Te'jhez meg kívántató minden edények, mellyekről		
Hús font	150	a Juhász Demeterkor számolni tartozik.” ⁴⁴		

A sajtos nem csak tejfeldolgozással foglalkozott, hanem rábízták az égettbor főzést is. A város jelentős borászattal rendelkezett. A vásárolt és a beszolgáltatott dézsma-bor tisztulása, *fejtése* során keletkezett viszonylag jelentős szeszartalmú üledékéből, a *seprőből* vagy *söprőből* főzette ki a tömény szeszestalt.⁴⁵

Az égettbor készítés nagy szakértelmet nem kívánhatott, mert gyermek is foglalkozott vele. Például a magisztrátus a juhászbojtár gyermekekre is rábíztá, mint történt 1663-ban is: „Buitár vagy Eghet bor főző Jancsi beri fn 12. Egy ruha. Szolgálván fél esztendeigh [...] fn 9. dn 20. Fejős Istokot fogadtuk helyette fn 5.”, aki a bérét nem vehette fel, mert „megh itta egheszlen”, 1667. március 9-én a sajtos mellett dolgozó „Sajt Gyermek'k egy Ködment Eget bor főzéssel edgyút” adtak bérébe 2 forint értékű ködmönt, amit egy Bakó nevű szücsstől vásárolták meg részére.⁴⁶

A legelőn lévő juhállomány jelentős kárt szenvedett azáltal, hogy elhullott, vadak ölték meg, vagy jobb esetben, levágásra került, illetve elajándékozták. Az elhullott állat bőrével, fülével, esetleg szarvával kellett a pásztornak elszámolnia. A magisztrátus számon tartotta a veszteségeket, rendszerint feljegyezték az állomány apadását. Például 1639-ben: „Barányokban az Kik megh holtak es el Estenek Halasý [pásztor] elle'ben [...]

Elsőben az Farkas witt el eggy Barant	Isment hozot Giórúsý Gergely 4 Bört
Az utannis hozott Giúrúsý 3 Bört	Item hoztak 2 Santa Baranyt
Az utannis hoztak haza santakat 3	Az utannis hozot Giúrúsý 5 Bört
Az Farkas wit el 1 Barant	Az Katonak is egjiet Barant
Az Varkonýiak is 1 Barant	Item halt meg 4 Barany
Halasý hozot eggy Fül Jegiut	Istok is hozot eggy Barani Bört
[...]	Olah Mihály Niaraloja wezet 2 Barany
Meczný hoszot Istok 1 Barant	Budara wit Biro Ura' 12 Barant
Szolnakba wit Biro Ura' 2 Barant	Az fejős Juhaz hozot haza 3 B:2 fül jegiet”
Az utra metzettünk meg Akkor 1 Bar	
Összesen 95 bárány veszteséget könyveltek el.	

⁴⁴ MNL PML NkV SzK 1780/81. 1780. április.

⁴⁵ Novák 2012-2013: 41-80.

⁴⁶ MNL PML NkV SzK 1663/64.14 2. pag.; SzK 1668/69.

A nyilvántartás során kiderült, hogy törökök, végvári katonák, török fogságból szabadulni vágyó rabok kaptak juhokat,⁴⁷ s az elhullott jószág fülével is elszámolt a pásztor.

JUHÁSZAT

A falkában tartott juhállomány vegyes összetételű volt. Külön legeltették a kosokat és ürüket pásztorra bízva, csak párzás idején engedték az anyajuhok közé. A magánfalkában a kosok együtt legeltek a többiekkel. A nyájban meddő juhok, anyajuhok, fias juhok, fiatal nőtényi toklyók, jerkék, bárányok legeltek.

A juhász holmiját rendszerint a számár hátára kötve vitte magával. Személyes holmija közé tartozott a juhászbót. A későbbi időben ismeretes díszes sárgarézből készült kampós botról ugyan nem történik említés, bár meglehetősen, mert a falkából jószérivel csak azzal voltak képesek kiszedni a juhot körmölés vagy levágás céljából.⁴⁸ Az egyszerű botnak szerepe volt a juhok terelésében. Erre vonatkozóan 1828. január 2-án bukkan fel adat, amikor feljegyezték az „*Elegyes Be-vételek*” között, hogy „*Vágó Pál Juhász az Erdőn egy Bunkós botnak való szilfa le vágásáért büntetődven*” meg 12 forint és 20 krajcár.⁴⁹

A legelőre hajtott nyájban a vezérállat („vezérkos”, „vezérürü”, vagy tekintélyes méretű meddő juh) nyakába kisebb kolompot, *pergőt* akasztottak, hogy jelezze, merre tart a falka, s követi a vezért az állomány. A tanács ezeket a hangjelző eszközöket is beszerezte, mint történt 1644-ben: „*Expensae Variae Negy kis Kolompot*” vettek, majd később is, mint például 1724-ben, amikor „*Juhokra való kolompokért*” fizettek 1 forintot.⁵⁰ Az 1762. évi számadásban feljegyezte a számadó, hogy „*4. Csákvári, és 2. Vas. Harangot vettem a' Juhokra*” 5 forint és 50 dénár értékben.⁵¹ A juhok tartása a legelő kútjánál vályúból történt. A vályút is a város szerezte be, mint történt 1764. május 6-án „*Sziget Sz. Miklósi ember a' melly Vályút meg vett Pásztóhán [Ipolypásztó] lakó Maksa Mihálytól [...] Ugyan azon Vályút, mivel a' Gazdája ele nem vitte itt nállunk hagyván fizettem érte f. 6., 15.*”⁵² A juhok itatására való edényt is vásárolt a tanács, mint például 1655-ben: „*Egy Fel fülöt [födőt] Juhok itatni walot*” 10 dénárért.⁵³

⁴⁷ A török rabok is megszabadulásuk érdekében kényszerültek az ahhoz szükséges pénzt előteremteni, könyöradományokat gyűjteni. Gyermek is lehetett rab. Például 1638-ban „*Ket Szalontaj [Nagyszalonta] Rabnak attu'k dn 40.*” alamizsnát. MNL PML NkV SzK 1638/39. 132. pag.; „*Egy kiczin Rab Gyermök[ne]kis attunk f 1.*” SzK 1644/45. 168. pag.

⁴⁸ A „*körmölés*” tulajdonképpen a juh *büdössántaságának* gyógyítása. A juhász éles bicskájával vágta ki az elgennyesedett bőrt a juh körmei közül. Novák 2003.

⁴⁹ MNL PML NkV SzK 1827/28.

⁵⁰ MNL PML NkV 1644/45. SzK 17224/25-I. Expensa Variac.

⁵¹ MNL PML NkV SzK 1761/62. 1762. jún. 14.; A beszerzés érdekessége, hogy a híres cserépedény készítő központból származó – kiváló minőségű – csákvári cserép mellett fémből készült kolompot vagy harangot is vásároltak a juhok számára.

⁵² MNL PML NkV SzK 1763/64. 1764. máj. 6. Az ügy érdekessége, hogy a tölgyfa itató eszközt a Hont vármegyei Pásztóhárol (Ipolypásztó) hozták a kőrösi vásárba.

⁵³ MNL PML NkV SzK 1655/56. 172. pag.

A tekintélyes nagyságú juhállomány anyajuhainak ellése nagy odafigyelést, szakértelmet is kívánt. ezért is alkalmazott a városi tanács elletőpásztort. Az ő segítségére is volt az esztrengahajtó gyermek.

Az elletés elkülönített helyen történt. A városi tanács számadásából is kitűnik, mint 1644-ben, hogy „*Az ellető Nadert atunk f 2*”, majd 1681-ben „*Elletőnek vettünk Nádat Szi Janostul f 3 dn 60. Szi Paltul f 2 dn 50.*”⁵⁴ Tehát a tiszakécskei Szij testvérektől vásárolták meg a Tisza partján termett, kiváló minőségű nádat, amelyből az akolszerű enyhelyet építették, hogy az anyajuhok és bányáik védve legyenek.

Az elletés nagy eseménynek számíthatott. A városi tanács meg is becsülte a pásztort, mint történt 1700-ban: amikor „*22 Aprill Ellető bort adtam ember György'k*”, s ezért 2 forint 55 dénárt fizetett a bíró. Az ellető pásztor az öreg fias juhokra is vigyázott, mint kiderül 1716-ban, „*Ember Györgynek öreg fias Pásztorságára*” fizettek 1 forint és 98 ½ dénárt.⁵⁵

A juhállományra nagy veszélyt jelentettek a farkasok. A vizenyős rétek ragadozó vadja volt vidékünkön a réti farkas, amely megtámadta a juhalkát is. A pásztorok ezért kutyát tartottak. A történeti forrásokban kevés adat bukkan fel rájuk vonatkozóan, azonban amikor a nyáj veszteségét vették számba, akkor említés történik arról, hogy a pásztorkutyák élelmére is vágtak le juhot az „*ebeknek*”.⁵⁶

Kőrösön ugyan több esetben említik az agár kutyát, melyet azonban nem a jószágok őrzésére tartották. A kecses testalkatú, fürgé vadászkutya értékes állatnak számíthatott, mert a rangos török főembereknek, de még az Erdélyből átutazó követeknek is ajándékozták, a későbbi évszázadokban pedig a nemesek, rangos katonatisztek tartották, nyúlra vadásztak vele, agarásztak.⁵⁷ A juhállomány őrzésére alkalmatlannak bizonyult a vadászkutya, ezért az erős testalkatú, nagytestű pásztorkutyát tartották a juhászok. Rávonatkozóan értékes adat bukkan fel Kecskeméten 1670-ben: „*Anno 1670 seprő es hordó arulat [beveteléből] Ket Komondort wewen a Juhok mellé egy Fertal búzan, fizettem azon kívül f. 1. dn. 10*” – jegyezte fel a kiadások között a második bíró.⁵⁸ A komondor megbirkózott a farkasokkal, védve a juhokat. Hogy biztonságban legyen, a nyakába cigánykovácsok által készített vasszőges örvet csatoltak, nehogy a farkas elharapja a kutya torkát.⁵⁹

⁵⁴ MNL PML NkV SzK 1644/45. 165. pag., SzK 1681/82. 217. pag.

⁵⁵ MNL PML NkV 1700/01 47. pag., SzK 1716/17. 44. pag. Szükséges azt is megemlíteni, hogy erre a fontos munkára gyermeket is alkalmaztak, mint történt 1679-ben: „*Ellyető Pasztor Tot Jancsinak ber 1 Tal dn 19*”. MNL PML NkV SzK 1679/80. 23. pag.

⁵⁶ 1638-ban „*Isment az ebek'k meczet meg eggy' rühes kost*” a pásztor. MNL PML NkV SzK 1638/39. 16. pag.

⁵⁷ Például 1647-ben „*Godan Dömötör Uramtul a' Wezer szamara wettünk egi Agarát, f 2 dn 20*” MNL PML NkV SzK 1647/48. 196. pag.; 1655. március 27-én „*Erdős Janostul wöttem 1. Agharat Erdeli követnek 1. Aranyon*” – jegyezte fel a számadó. SzK 1654/55. pag. A későbbi évszázadokban is tekintélyes emberek tartották, rendszerint agarásztak, agárral vadászták a vadnyulat. NOVÁK 2016.

⁵⁸ MNL BKML KkV SzK 1670/71. 202. pag. A másik jellegzetes pásztorkutyáról, a kuvaszról, de a kisebb pumiról sem történik említés.

⁵⁹ 1702-ben „*A ciganyoknak örv csinalasert Pol 3*” – fizetett a kőrösi tanács. MNL PML kV SzK 1702/03. 45. pag.

A juhállomány nyilvántartásakor a juhok megjegyzésére is sorkerült. Erre a célra vették a kátrányt a pesti vásárokon. 1639-ben a számadó bíró ment ki a legelőre a juhokhoz, mint írták: „Az Baraniok Jeczeseke [jegyzése] hozot Biro Uram 5 Bört. Eggiet az farkas meg ett”⁶⁰ Tehát a bárányok megjegyzésekor az elhullot juhok bőrét is haza hozta a város embere. Rendszerint a kosokat megjelölték, hogy könnyen megkülönböztethetők legyenek az anyajuhoktól. Például a 1668-ban: „Kátránt a' Varas Kossainak Kenésire” vásároltak december 20-án.⁶¹ A számadó bíró elkönyvelte 1781. június 7-én, hogy a medárdi esedékes, „Pesten Vásárban Város szükségére vettem 7. Icze kátránt -,46 ½” dénárért.⁶²

HASZONVÉTELEK

A város tekintélyes nagyságú juhállománya jelentős haszonforrás volt. Elsőként említhető meg az élőállat értékesítése. A magisztrátus jószerivel csak a kosokat és ürüket adta el, vagy az öreg juhoktól szabadult meg.⁶³ Például 1668-ban „Szolnoki Muszi Aghának attunk Eötven Urütt flr. 125. dn 6. Adot megh flr. 99. dn. 84. Restál flr. 2. dn. 16. Varos Ürüt attá el Biro Ura' Budán flr. 2. dn. 16.”⁶⁴ 1752-ben is: augusztus 14-én „Győrben lakó Pingetber Pál Juhokkal Kereskedő Embernek 20. Kost és 20. Ürüt el adván” augusztus 14-én 60 forintért, majd 1758. augusztus 28-án „El adt. a' Győri Kereskedők'k Kost és Ürüt mind ösze 46 [...] f. 78.,20”, 1766. július 22-én feljegyezte a számadásért felelős bíró, hogy „A Városnak el adván 60 Pár Kossát” 221 forint és 1 ½ krajcáron, 1768. július 20-án pedig „A Város Juhai közzül” eladtak „Száz két Ürüt és Kost [...] f. 197.,05.”⁶⁵

A már említettek szerint 1785-ben a város 500 „magyar juhát” adták el egy váci hentesnek.

A juh ajándékozás tárgyát is képezte. A hódoltság korában a városi tanácsnak rendre juhokat kellett adnia, felhajtani a törököknek Pestre és Budára. A történeti forrás érdekessége, arról is szólnak, hogy a város még kölcsönbe is adott juhokat.⁶⁶

A kecskeméti magisztrátust is súlyosan érintette az ajándékozás kötelessége. A számadó bíró feljegyezte például 1662-ben, hogy „Patai András főbíróságában Pesten attúk Nazur Urunk'k egy juhót egy barant, Tyukot, Tikmonyat kalacsot 20.”⁶⁷

⁶⁰ MNLPML NkV SzK 1639/40. 17. pag.

⁶¹ MNL PML NkV SzK 1668/69. 140. pag.

⁶² MNL PML NkV SzK 1668/69. 140. pag.; MNL PML NkV SzK 1781/82.

⁶³ Az 1771. október 21-i könyvelés szerint „Város vén Juhaiért, mely volt 23 pár kongo fizetett f. 33.,15.” A „kongo” valójában az egyik pásztor ragadványneve volt, mint kiderül 1773-ban: „Kongo Mátyás'k ellető Bért fizettem 1.,50.” – tehát ellető pásztornak fogadta fel a városi tanács. MNL PML NkV SzK 1771/72.; SzK 1773/74. 1773. máj. 8.

⁶⁴ MNL PML NkV SzK 1668/69. 185. pag.

⁶⁵ MNL PML NkV SzK 1668/69.; SzK 1752/53.; SzK 1757/58-II.; SzK 1765/66.; SzK 1767/68.

⁶⁶ MNL PML NkV SzK 1682/83.

⁶⁷ MNL BKML KkV SzK 1662/63. 7-8. pag.

Kecskemét magisztrátusa a város földesurainak is küldött ajándékba juhot. Például: „Anno 1668 Deak Pal Uram feő Birosagaban az mely fias juhokatt haitottuk Rakoczi Ferencz Urunk szamara”, összesen 28 gazdától vették meg 44 tallér értékben. Legtöbbet, hatot az egyik legvagyonosabb cívistől, Kamarás Ambrustól, Patai Andrástól ötöt, Császár Istvántól kettőt, Szentkirályi Páltól egyet.⁶⁸

Juhokat a vármegye urainak is kellett adni, mint tették a körösiek 1653-ban is: „Anno 1653. Ultima May Ez idei Ado Pénzböll Kohari Istwa' Szeczeni fő Kapitány és Rádai András Vice Ispan Uraimek'k fizetem Juhok Arott it walo embereknek Benke Pall fizettesse miatt f 222.”⁶⁹

Az ajándékozás kapcsán kell említését tenni arról, hogy a körösi tanács jótékonyági okokból támogatta a helyi iskolát élelemszerzés tekintetében is. Szent Dömötör napkor, amikor a juhalkákat szétverték, behajtották a legelőről, akkor juhokat adtak a kollektáló deákoknak, mint történt 1781. október 23-án: „Demeterkor kéregető'k Iffjak'k bárány helyett adtam 1" forintot” – jegyezte fel a számadásért felelős bírő.⁷⁰

A városi hatóságoknak különösen nagy szüksége volt a tejhaszonra. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a tejfeldolgozásra külön embert fogadott fel a városi tanács. Rendszerint a fejősjuhász felesége foglalkozott vele, azonban férfit is alkalmaztak erre a munkára.⁷¹ Az ezres nagyságrendű juhállomány biztosított tejet, a nagy mennyiségben szükséges sajt, gomolya előállítására, valamint a juhtúró, tarhó és vaj készítésére.

A legelőn az esztrengánál történt a fejés és tejfeldolgozás. Ismeretes 1636-ban, hogy „Az Sajt Niomo hazhoz egy kerek desat” vásároltak a rimaszombati Bárdos Imre kereskedőtől. A tejfeldolgozáshoz szükséges eszközöket a tanács szerezte be: ugyancsak 1636-ban „Wasznat wöttünk egy singöt tej szürni az Sajt niomo hazhoz” 14 dénárért. A tarhó készítéséhez szükséges üstről is gondoskodtak, „Sawo forralo üsttot fodoztattunk a' kompotallal [kolompár cigánnyal]” – jegyezték fel a kiadások között. 1663-ban vásárolt a tanács a helybeli szatócstól: „Egy Vajas Athalagot vettünk Szarkanetul 2 Tall. Adaiara haiol.”, azaz az adófizetésében könyvelték el a fahordó vételárát, 1721-ben említik, hogy „Két Fejő vedret” vásároltak 1 forintért. Az 1766. esztendőben is történt vásárlás, a „László Király Napi Vásárban [...] Tizennyólt Rőf vásznat Szűrő Zsakcsónak, Esztrenga hajtó Lábrabvalójának és a Sajtossnénakis.”⁷²

⁶⁸ MNL BKML KkV SzK 1668/69. 208-209. pag.

⁶⁹ MNL PML NkV SzK 1652/54. 271. pag.

⁷⁰ MNL PML NkV SzK 1781/82. okt. 23.

⁷¹ Például 1681-ben „Sajtos Thot Andras bere Egetbor főzessel edgyütt Esztendeigh Kesz penz f 18. Egesz ruha 2 Sajt 1 Czisma” MNL PML NkV SzK 1681/82. 6. pag.; 1721-ben „Sajtos Kováts Pál Konventioja Kesz Penz fn 18r. d 33 Egesz ruha 3 pár csizma 1. Napi tej 2 fertály búza. Tejét el vitte...” SzK 1721/22. 13. pag.

⁷² MNL PML NkV SzK 1636/37. 108-109. pag.; SzK 1663/64. 156. pag.; SzK 1721/22. 32. pag.; Szükséges említést tenni arról, hogy a sajtához később felügyelőt is kirendelt a tanács. Erre a munkára is alkalmaztak embert. Ismeretes, hogy 1750-ben „Borsodi [nevű] Sajtház gondviselőjének” fizettek bért. MNL PML NkV SzK 1750/51.; SzK 1766/67. 1767. június 27.

Az oltóval megalvadt tejet a sajtszűrőn át szikkasztották, hogy a savó kicsöpögjön belőle.⁷³ Bár jóllehet a sajtos pásztor kötelességei között nem határozták meg a túró előállítását, azonban az természetes volt, mivel belőle készítették a többi tejterméket. A városi tanács rendre vásárolt edényeket a túró számára, mint történt 1650-ben is: „4 Wödröt wöttem Turonak walot dn 28”, majd „2. Desat wöttem Turonak walot dn 28.” – jegyezte fel a számadást végző előljáró. 1657-ben pedig „Egy felfülött Nazur Tiatoya Turoyanak wöttem dn 10.”⁷⁴

Az elkészített túróból csinálták a sajtot, sajtszékbe rakták, préselték, hogy kemény legyen. Valószínű a sajt kerek alakú lehetett, mint ismeretes a későbbi évszázadokban. Megemlíthető, hogy a tanács ezt az eszközt is csináltatta, mint történt 1638-ban, amikor az asztalos mesterrel, „Himös Jánossal csináltattunk egygy Sajt nyomó szeket”, s egy forintot fizettek érte.⁷⁵ A sajtnyomószék határozhatta meg a sajt kerek alakját. Érdekes viszont, hogy egy esetben a törököknek ajándékozott – ismeretlen alakú – „6 Kávás Sait” is megnevezésre kerül 1678-ban Kecskeméten.⁷⁶

A gomolya is a juhtejből készült. Valójában édessajtnak minősül. A juhtúró sajtruhába tették és kicsöpögtették belőle a savót. A kerek, cipóalakú gomolyát nem tették sajtnyomóba, nem sózták, hanem száraz helyre téve szikkasztották, állni hagyták.

A beoltott tejből kifolyó savó felforralása, kicsapódás során keletkezik a tarhó, vagy édestúró. Ezt a történeti adatok szerint juhtejből csinálták, de tehéntejből is készíthették. A város, mivel kevés tehenet tartott, ennek előállításával külön nem foglalkozott. Inkább szükség esetén piacon vásárolták meg. Például ismeretes 1643-ban, „Kis Gjörgi hogi az Tarhot fel witte az Wezer szama' költsegh dn 20. [...] Hogy az Szubassak it woltak Tarhot wetunk Nekiök Niasapati Azontul dn 9. Tarhot wettünk az Egri Passa Postajanak [levélhordójának] dn 5.” – jegyezték fel a költségeket.⁷⁷

A juhtejből vaj is készült, jóllehet a fejősjuhász, sajtos kötelessége között rendszerint nem történt róla említés, azonban az idézett 1780-as szerződés is bizonyítja, hogy a fejős pásztor foglalkozott vajkészítéssel is. A városi tanács számadásaiban található tekintélyes nagyságrendű vaj is ennek bizonyosságául szolgál. Hogy a tetemes mennyiségű juhtejből vaj is készült igazolja a város számadása 1769-ből, amikor nagy mennyiséget adott el a város számadó másodbírája október 30-án: „Két Mása és negyven hét Font [kb. 147 kg] Juh-Vajért a' d 20 és 4 Mása [kb. 280 kg] Turoért a d 8 vettem fel Priba Antal pesti Kereskedőtől” 81 forint és 40 dénár összeget. 1775. március 16-án ugyancsak a „Pesti Vásárban el adtam 305 font [kb 150 kg] Vajat a dn 22 ½

⁷³ A tejtöltő neve „ortó”, amit szintén a tanács szerzett be. Például 1678-ban jegyezték fel, hogy amikor „2 May Sz. Mihályi Pusztá berré Kecskemethiek'k fizettünk 10 Tall. egy ortot dn 40. [is] attunk”. MNL PML NkV SzK 1678/79. 193. pag.; A juhtej szűrésére ritkaszővésű vásznat vásárolt a városi tanács. Például 1758-ban „Egy rőff Szőr vásznat, és annyi mosott Vásznat, az Esztrenghához -,36 ½” vásároltak. MNL PML NkV SzK 1757/58-I. 1758. ápr. 29.; A tejfeldolgozáshoz teknő is szükségeltetett. Ezt a tanács embere vásárolta meg, mint például 1760-ban: többek között a „László Napi Vásárban vettem Egy Tekenőt a Juhásznak” 40 dénár áron. SzK 1759/60. 1760. jún. 26.

⁷⁴ MNL PML NkV SzK 1650/51. 181, 183. pag.; SzK 1657/58. 77. pag.

⁷⁵ MNL PML NkV SzK 1638/39. 374. pag.

⁷⁶ MNL BKML KkV SzK 1678/79. A sajt a sajtnyomó alakjáról vagy a tartójáról kaphatta 'kávás' jelzőjét.

⁷⁷ MNL PML NkV SzK 1643/44. 187, 191. pag.

Másálásért kifogott 20 Pénzen kívül esett érte 66.,90.” – jegyezte fel., majd 1783. március 12-én „260 font Turót a dn 10 el adt. 26.,- 309 font Vajért 61.,80.” könyvelt el.⁷⁸

Hogy valójában mennyi sajtra, vajra is volt szüksége a törököknek, bőséges adatok szolgálnak annak dokumentálására. Budáról minden év elején jött a felügyelő kincstartó nazúr bég, népes – köztük a rendőri feladatokat ellátó szubasák – kíséretével. A városi tanácsnak ki kellett fizetnie a nazúrt illető pénzt és ajándékokkal is el kellett halmoznia kíséretével együtt. A sajt is az ajándékok sorában volt.⁷⁹

Kecskeméten, amikor 1678-ban jöttek a törökök, akkor is a magisztrátusnak ki kellett elégítenie a járandóságukat, s felírták a kiadásokat: Például „Nazur Bek ajandekja 12 Róka bőr 1 farkas, 12 Pár Gyöngyházás kés, 12 pint Vajért flo 12, 12 Sait, 4 Szál Daru Tall, Köz kés 1 Tehely nro 10.”⁸⁰

A juhállomány gyapja is komoly értéket képezett. Szükséges említést tenni arról, hogy a törökök a gyapjút is megadóztatták, s a beszolgáltatott mennyiség igazolására még cédulát is kellett váltani a törököktől, amiért ugyancsak fizetni kellett. Kecskemét főbírája például 1676. július 3-án utazott Budára, s az adópénz mellett ajándékot és külön pénzeket is adnia kellett: „Feő Biro Urunk Budara menven hoztunk el Vörös Petertől 2 Tábla Szappant fm 2. Uy Kajmekánnak ezen utban Gyapjú pénzt fizettem fn 74. [...] Tized Pinzt (a'ki soha nem volt) vont f 7 dn 54. Gyapju Czedulajert fn 2. dn 40. Saletrom Czedulajert dn 12.”⁸¹

Tekintettel arra, hogy a város gazdasági életében kiemelkedő helye volt a juhászatnak, a magisztrátus nagy gondot fordított annak felügyeletére is. Nagy eseménynek számított a juhok nyírása. A juhokat behajtották a külső legelőről a város majorjába, mint történt például 1741 május végén: „Nyirésre a Város Juhai be hajtván Kajla István előtt találtattak No 436” – jegyezték fel a számadásban.⁸² Az 1789. esztendő tavaszán történt munka alkalmával május 18-án a „Város 338 Juhainak nyiréséért” és a május 29-én a „Város 116 Baránya nyíretéséért” fizettek munkabért. 1792-ben május 12-én „A' Város 337 darab Bürgeiről nyirett 480 font Gyapjuért” 144 forintot, június 12-én a pesti vásárban „A' Város 133 Bárányának 2 Zsákban levő 50 font gyapjáért” 20, majd október 14-én „A Város 390 Majorság Juhainak 410 font Gyapjáért” könyvelték el 132 forintot és 20 krajcárt.⁸³

A tanács szükség szerint megvette és megélesíttette az erre szolgáló ollókat.⁸⁴ A juhok nyírására rendszerint ahhoz értéket fogadott fel a tanács, mint például 1763. május

⁷⁸ MNL PML NkV SzK 1769/70.; SzK 1774/75.; SzK 1782/83. „Perceptiones ex Communibus Oppidi”

⁷⁹ MNL PML NkV SzK 1648/49. 207-209. pag.

⁸⁰ MNL BKML KkV szK 1677/78. 5-6. pag.

⁸¹ MNL BKML KkV SzK 1676/77. 136, 155. pag.

⁸² MNLPML NkV SzK 1741/42. 1741. máj. 31.

⁸³ MNL PML NkV SzK 1789/90.; 1792/93.

⁸⁴ Például 1641-ben „Farago Benedek'k az Niro ollók közörelesetül Attunk dn 42.” MNL PML NkV 1641/42. 197. pag.; 1714-ben „Negy Nyiró ollókat fn 7/92.” vásároltak MNL PML NkV SzK 1715/16. 39. pag.; 1641-ben „Farago Benedek'k az Niro ollók közörelesetül Attunk dn 42.81.”; 1748. május 20-án „Nyireskor fe'n [fenő] követ és kik [kék] követ vettem „26 ½” SzK 1748/49.; 1757. április 2-án „Két olló köszörülésért a'köszörűsnek” fizettek 11 ½ krajcárt. MNL PML NkV SzK 1641/42. 197. pag.; SzK 1757/58/II.

17-én „A' Juh Nyíróknek, és akik a Gyapjút kötözték” kaptak fizettségül 1 forint és 15 dénárt. Az 1783. évben május 20-án kerül sor a nyírásra: „Erogationes pro Intrinsicis Oppidi [...] Város Juhait nyíró 20 emberek'k a' dn 20 fizettem 4,- Gyapju Kötöző 7. Aszsz'k a 7 x fiz. [...] Juh hordó Gyermekek'k mind össze -,13 ½” krajcárt számolt el a második bírós.⁸⁵

A juhnyírás valóságos ünnepnek számított, mert az iskola diákjai énekszóval köszöntötték ez alkalommal is a főbíró és a tanácsot, mint történt az 1672-ben: „Nyireskor Kantalo Deak'k adt dn 30. Mendicansok'k [koldusok] is adtunk dn 8.” ajándékot, alamizsnát – jegyezték fel a város kiadásai között.⁸⁶

A nyírást követően kerül sor a juhok fürdetésére, hogy fertőtlenítsék az állatokat rühtől, egyéb betegségektől.⁸⁷ A fürdetés már abban az időben is rézgálicos vízben történt. A tanács ezért beszerezte a szükséges vegyi anyagot. Például 1655-ben „Kek köwet wette' Juhok gyógyítására”, majd 1661-ben „Kék Követ nyireskor hozatta' dn 10. Galicz Követ Mehesnetül dn 3.”. 1698-ban „6. Augusti a Juhászok'k Kék Kőre poltr. 11. den 1.” – jegyezte fel a másodbíró.⁸⁸

A bálába kötött gyapjút értékesítette a városi tanács. Helyiek mellett rendszerint idegen kereskedők, rimaszombatiak, pápai csapó mesterek, de a 18. századtól zsidók vásárolták meg. Számos adat szól az eladásról. Például 1634-ben „Ó Kőr Agy [Okorág] Sipos Janosnak Attunk Giapiút f 51” értékben, majd 1660-ban „Gyapiubul valo Jüvedele'm Ezer Tiz gyapiut meg szamlalva' attunk el Egy Debreczeni Legenynek; az Ketskei Thott Istva' soghoranak az Szüle' Miklos nevűnek Tizen edgy Penzevel facit az summa' f. 100 dn. Ittem f 11. dn 5”. 1681-ben „Város Juha Gyapja 8 hjan 1100” került értékesítésre; 1752. május 23-án „Lévén Város Juhainak 269 Gyapja Pápai Sós Imre Uram [...] meg vévén fizetett f. 32,,28.

1782. június 1-jén „Pápai Csapó'k el adván 591 Juh Gyapjut [...] 77,,14.”. 1788. október 6-án „Bobel Zsidótul Városnak 440 font őszi Juh Gyapjuért” fizetést könyvelték el.⁸⁹ Az 1789. évi számadás szerint május 30-án a „Város 338 Bürgéjének

⁸⁵ Továbbá a városi tanács számadó bírójá 1780.május 15-én „Juhoknak nyiresekor munkálkodok'k Bért” fizetett, 6 forint és 10 krajcárt. 1788. szeptember 25-én 375 nyírásért 4 forint 25 krajcár bért fizettek, 1791. május 18-án „Város 338 Juhainak nyíréséért”, május 29-én pedig „Város 116 Baránya nyíretéséért” fizetett a tanács. Érdekességgé említhető meg, hogy a város határán falkaszámra keresztülhajtott juhok nyírására is sor kerülhetett, mint például ugyanebben az esztendőben, szeptember 5-én: „A Banáti Bárányoknak nyíresiért” a városi tanács fizetett 43 ½ krajcárt. Minden bizonnyal a Bánáttól felhajtott juhokat vásárolta és nyíratta meg a körösi tanács. MNL PML NkV SzK 1780/81.; 1788/89.; SzK 1791/92.

⁸⁶ MNL PML NkV SzK 1672/73. 88. pag.; Megemlítendő, hogy a diákság és a szegények minden jeles ünnepnapon, alkalommal köszöntette a magisztrátust (Karácsony, Húsvét, Pünkösöd, Vízkereszt, Szent György és Mindszent napján bíróválasztás alkalmával).

⁸⁷ Feljegyezték 1655-ben, hogy „Kek köwet wette' Juhok gyógyítására dn. 4. [...] Egy Fel fülőt Juhok itatni walot dn. 10.” MNL PML NkV SzK 1655/56. 171-172. pag.

⁸⁸ MNL PML NkV SzK 1655/56. 171. pag.; SzK 1661/62. 174. pag.; SzK 1698/99. 59. pag.

⁸⁹ MNL PML NkV SzK 1634/35. 194. pag.. SzK 1752/53.; Itt jegyezzük meg, hogy Nagykőrös városa tekintélyes mennyiségű bort vásárolt Baranyából, Szerémségből, többek között a baranyai okorágiak is szállítottak ide bort. SzK 1660/61. 151. pag.; SzK 1681/82.; SzK 1782/83. SzK 1788/89.

489 fontbul álló gyapját” 156 forint és 18 krajcárért értékesítették, ugyanakkor a „Város 116 Bárányanak 32 font gyapjáért” 10 forint 24 krajcárt könyveltek el.⁹⁰

Kecskeméten 1680-ban vidékiek jöttek vásárolni: „1680 die 12 Juny Gyapjú 1182 juh gyapja Szegedi Embereknek Szabo György’ es Gyapias Albertnek In Tall 50 dn 182” forintért, 1681-ben egy helyi mesterember vette meg a gyapjút: „Anno 1681 Apr Barna Istvannak adtuk az Város Juhai Gyapiait 1370 In den 9.” – jegyezték fel a város bevételi között.⁹¹

A magyarjuh gyapjának eladása a fajtaváltás idején is megőrizze jelentőségét, jól lehet a spanyol merino birka gyapjúhozama mindegyre hátérbe szorította. A 18. század végén már adatok szolgálnak a magyar juh és spanyol birka gyapjának eladására. Például 1784. május 23-án, a nyírást követően „Város Juhainak 1058 2/4 font magyar gyapját, másáját á f. 8., 75 dn Ó Budai Sidónak el adván [...] 92., 97 1/2”, majd június 8-án „O Budai Sidónak Város magyar Juhainak tisztátalan gyapját meg mosatván” adták el. 6 forint 66 krajcárért.⁹²

A városnak a juhbőr eladásából is jelentős haszna származott. A legelőn elpusztul juhot a juhász nyúzta meg, s a bőrével kellett elszámolnia.⁹³ Rendszeren történt vágás („metszés”), hogy hús legyen a város konyhájára. A juhbőrt helyben a Szűcs Céh anyagszükségletét biztosították,⁹⁴ de idegeneknek is adtak el, sőt a 18. században már zsidó kereskedők is felvásárolták a juhbőröket. Számos értékes dokumentum idézhető fel erre vonatkozóan.⁹⁵ Kecskeméten 1662-ben jegyezték fel, hogy „Az döggel erős télben megholt juhok bőrét attuk f. 8.”⁹⁶

A zsidóság megtúrt állapotban lehetett csupán a 18. században. A mezővárosi tanács Kőrösön és Kecskeméten is – a görögökkel ellentétben –, tilalmazta letelepedésüket, csak ideiglenes tartózkodásukat engedélyezte. Attól a gazdasági érdektől vezéreltetve, hogy a zsidó kereskedő vásárolta fel a lakosság gyapjú készletét, de a juhbőrt is megvette.⁹⁷

A juh húsa kedvelt élelmiszer napjainkban is⁹⁸. Mivel a sertéshúst nem fogyasztották a mohamedán törökök, jószerivel a marha mellett a juhhúst ették, nemkülönben a

⁹⁰ MNL PML NkV SzK 1789/90.

⁹¹ MNL BKML KkV SzK 1680/81. 261. pag., SzK 1681/82. 231. pag.

⁹² MNL PML NkV SzK 1784/85. Perceptions Communibus Oppidi Beneficis.

⁹³ A juh nyúzását a sajtos pásztorra is bízták. Erről ad számot a város kiadása 1727-ben: „A Sajtosnak egy Pár nyuzó Kést” vásároltak 40 dénárért. MNL PML NkV SzK 1627/28. 1727. jún. 28.

⁹⁴ A juh bőre és gyapja nélkülözhetetlen volt a suba, ködmön, szűr készítésére. A szűrszabók varrták a díszes, kivarrott szűröket, a szűcsök pedig a rangot reprezentáló himzett és rátétes subákat. A suba nagy értéket képviselt. A legtekintélyesebb gazdáknak 12 juh hosszűszőrű bőrét dolgozták fel subának, s gallérjának pedig a meg nem született vagy kisbárány fekete göndörszőrű bőrét („purzsa”). A kos heréből készült a *kostök zacskó*, amely díszesen kivarrva dohány tartására szolgált. A magyar juh tenyésztésének hanyatlása a 19. század végétől a szűr, a subakészítés megszűnését is eredményezte. A vastagbundájú birka nem volt alkalmas cifraszűr, díszes ködmön, suba varrására, bőrből csupán bundát, kucsmát varrtak a szűcsök. Novák 1982.

⁹⁵ MNL PML NkV SzK 1668/69. 184-185. pag.

⁹⁶ MNL BKML KkV SzK 1662/63. 222. pag.

⁹⁷ Novák 2000.

⁹⁸ Lásd Borzsák 1937.

baromfit.⁹⁹ A magisztrátus rendszeresen vágatott, „meczczettetett” juhokat, ha török „vendég látogatott” a városba, vagy egyéb szükségletek úgy kívánták, vagy eladni kívánták a húst. Például 1681-ben az értékesített élőállat, a bőr és húsállat haszna könyvelésében írták: „Kecskemeti Nemet Benedeknek attunk 50 Ürüt Bárant Tiz Leperen [török pénz, kb. 16 tallér] Item 4 Juhot 16 Lepere’ Facit 40 Tall” – jegyezték fel.¹⁰⁰ 1701-ben regisztrálták „Die 3 Julij a Kecskai Földről el hajtván a juhok közzül vagtak le Pecsényének egy örütt. Die 20 Juli. Hozták haza edgy Juh bőrt es edgy Juhnak a husát.”¹⁰¹ 1757-ben augusztus 30-án „Hentes Székben le vagdalt 40 Dézma Bárányok Husából a melly volt 399 [...] esett f. 10, 76 ½” – könyvelték el a bevételek között. Amennyiben a szükség úgy hozta, a tanács a lakosoktól is vásárolt húst, mint történt például 1635-ben is: „Adam Istvantul Juh hust wettünk” 16 dénárért.¹⁰²

ÖSSZEGZÉS

Összegzésként hangsúlyozni szükséges, hogy a korai évszázadokban szerencsés módon a városi iratokból, számadásokból szerezhettünk ismereteket a juhokra, juhászatra vonatkozóan a 17. század elejétől a 19. század közepéig terjedő időszakban. A mezőváros jelentős juhállománnyal rendelkezett, a saját állományt a lakosság báránydézsma beszolgáltatása gyarapította. A lakosság juhtartása csupán közvetett módon válik ismertté, amely azonos volt a városi juhtenyésztéssel. A legeltetésre, juhászatra, a haszonvételekre bőséges történeti adatok szolgálnak bizonyossággal. A kérdéses időszakban különösen nagy jelentősége volt a tejhaszonnak (pl. sajt, gomolya), de nagyon érdekes, hogy a városi tanács a borseprőből a sajtos pásttorral főzette, „égette ki” a tömény szeszes italt, az égettort is.

A város gazdálkodása a 19. század második felében megszűnt. A lakosság juhállománya nagy mértékben lecsökkent. A legelő felosztására Nagykőrösön 1875-ben került sor, ami a belterjes állattenyésztés irányába hatott. A csökkenés okai között említhető a gyapjú haszonvétel hanyatlása is. A fajtaváltás következményeként a század végére már döntően a merinó birka tartása, tenyésztése jellemzi a juhállományt.

⁹⁹ Tekintettel arra, hogy a törökök, tatárok szinte mértéktelenül itták a bort és az égettort, nem lehet kizárni, hogy fogyasztották a sertéshúst is. Erre lehet következtetni abból is, hogy igen szerették a hideghúst és a kocsonyát, amely sertés húsából készült.

¹⁰⁰ MNL PML NkV SzK 1681/82. 229. pag.

¹⁰¹ MNL PML NkV SzK 1701/02. 69. pag.

¹⁰² MNL PML NkV SzK 1635/36. 139. pag.; Az 1645. évi adóösszeírás szerint „f 3 dn 50 Adam Istwan m 30/II f3 dn”, azaz viszonylag jelentős, tekintélyes gazdának számított, aki középpátlagú jószágvagyonnal (30,5 „marhaszám”) rendelkezett. A magisztrátus a város ügyeinek intézésével is megbízta 1647-ben: „Adam Istvant hogi Patak [Sárospatak] Waraba kültük a’ Praefectushoz Halwagone welünk walo törwenkezese wegett, kültünk a’ Fejedelem [I. Rákóczi György Erdély fejedelme] Tiztartojanak Onadba’ egi Karmasin kapczat dn 75. Magara walo költsége wolt f 1 dn 50.” Jógazda módjára vagyonosodott: 1660-ban már 10-10 forint császár és városi adót fizetett, valamint 75 marhaszám után adózott. MNL PML NkV SzK 1645/46. Adóösszeírás.; SzK 1647/48. 183. pag.; SzK 1660/61. Adóösszeírás.

Irodalom

BORZSÁK Endre

- 1937 Juhhús a népi táplálkozásban (Gomba, Monor. Pest m.). *Ethnographia XLVIII.* 199–202.
 2009 A juhhús feldolgozása. In: Laza István-Horváth Mária-Kiss Attila (szerk.) *Juhászok, betyárok, garabonciások. Válogatás a 100 éve született monori néprajzkutató írásaiból, gyűjtéseiből, megmaradt kézírataiból.* Monor: Borzsák Endre Hagymányörző Egyesület – Monorért Baráti Kör.

GALGÓCZY Károly

- 1896 *Nagy-Kőrös város Monographiája.* Budapest.

NOVÁK László Ferenc

- 1982 *Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd.* Nagykőrös: Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 2. Nagykőrös: Arany János Múzeum.
 2000 *A zsidóság Nagykőrösön (XVII-XX. század).* Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 11. Első kiadás. Nagykőrös. Arany János Múzeum.
 2003 *Hódmezővásárhely településnéprajza és hagyományos gazdálkodása.* Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 15. Nagykőrös: Arany János Múzeum.
 2012-2013 Szőlészet és borászat, borforgalom Nagykőrösön a 17-18. században. *Agrártörténeti Szemle* LIII-LIV. 2012-2013. 41–80.
 2015a *A Három Város néprajza.* Studia Ethnographica et Folkloristica 60. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék.
 2015b Táj, település, hagyományos gazdálkodás. In (főszerk.), – (szerk.): *Hódmezővásárhely néprajza* I. Hódmezővásárhely: Németh László Városi Könyvtár és Pósa Lajos Gyermekkönyvtár.
 2016 Vadállomány, vadászat, vadfogás a Három Városban és Gömörben, Hontban. *Agrártörténeti Szemle* LVII. 49–106.
 2020 Zöltség és gyümölcs a Duna-Tisza közti Homokhátság középső vidékén a XVII-XVIII. században. In: Ember és természet. *Forrás* 52. évfolyam 7-8. szám. 39–63.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Kapcsolatok, változások és történeti rétegek a 19. század közepéig.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.

TÖZSÉR János-BEDŐ Sándor (szerk.)

- 2003 *Történelmi állatfajtáink enciklopédiája.* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML) Kecskemét Város (KkV) Számadáskönyvek (SzK)

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Pest Megyei Levéltár (PML) Nagykőrös Város (NkV) Számadáskönyvek (SzK)

Novák László Ferenc

MTA doktora, néprajzkutató, történész, geográfus

e-mail: novaklf74@gmail.com

Ferenc László Novák

The sheep in Nagykőrös and in its vicinity in the 17th-19th centuries

Since sheep farming was an important economic activity, detailed data about it were included in the accounts of the town council. Not only the town council, but also the inhabitants hired shepherds and herded their grazing livestock into flocks. The available historical records do not mention the breed of sheep; sheep was referred to in general. This breed may have been the same as the bolt-horned, woolly sheep that the Hungarians brought to the Carpathian Basin from Central Asia during their migration. In the second half of the 18th century, the Spanish merino sheep appeared at the instigation of Queen Maria Theresa. It was bred on the larger farms and estates, but it also appeared in Nagykőrös and in the surrounding area at the end of the 18th century and became widespread in the second half of the 19th century. At that time, unlike the (merino) sheep, the woolly sheep with the screw horn was already called the *Hungarian sheep*.

The sheep is a valuable livestock. In the 17th and 18th centuries, milk production was particularly important. During the Turkish invasion, the town magistrates presented the Turks with gifts of cheese and butter, among other things. A cheese-maker was employed to make large quantities of cheese, *gomolya*, butter and cottage cheese. Even in the first half of the 19th century, people from the higher authorities were expected to donate cheese. The meat of sheep and castrated rams was an important source of food, and in the 17th century the Turks and the Hungarian soldiers demanded meat from the town council. In Nagykőrös and in Kecskemét (in east-central Hungary), cheese and *gomolya* were also included in the annual salaries and allowances of the magistrates' officials in the 17th and 18th centuries.

Sheep skins were also sold in the town, bought by foreigners as well as local shearers. The shearers used the sheepskin to sew *suba*, fur coats and mantle. Sheep's wool was also essential for the craftsmen. In Nagykőrös and in Kecskemét sheep farming declined in the second half of the 19th century. The pastures on the outskirts of the town were subdivided, and livestock farming in the puszta also declined. The meat of sheep was not really liked by the people, but sheepskin and wool remained important.

Péntek János

A néprajz szakos képzés újraindítása és kiépülésének első időszaka a kolozsvári egyetemen (1990–2002)

BEVEZETÉS

A kolozsvári egyetem Magyar Néprajz és Antropológiai Intézete 2020. szeptember 1-jén ünnepelhette volna a néprajz szakos egyetemi képzés újra indításának harmincéves évfordulóját. Indokolt lett volna az ünneplés, a visszatekintés a három évtized ma már történetinek tekinthető időszakára. Meg is történt az előkészület egy ilyen ünnepi konferencia megtartására, de a járvány miatt elmaradt, és a változó helyzet miatt csak jóval később és a tervezettnél szerényebb körülmények között került rá sor 2021. június 28-án az egyetem központi épületének dísztermében a magyar rektorhelyettes, Soós Anna, és a bölcsészkar dékán, Rareș Moldovan, részvételével. Mivel a konferencia anyagának publikálása is elmaradt, indokoltnak vélem – immár a 30+2-es évforduló múltán – saját bevezető előadásom szövegének közreadását.

A SZEMÉLYES ÉRINTETTSÉG

Az elmúlt években imponáló életpályák évfordulóit ünnepelhettük a Babeș–Bolyai Tudományegyetem központi épületének dísztermében, a Magyar Néprajz és Antropológiai Intézet három professzoráét, a Pozsony Ferencét, a Keszeg Vilmosét és a Tanczos Vilmosét. Ezek az életpályák ugyanabban az intézményben találkoztak és íveltek magasra: a magyar néprajzi képzést ellátó egyetemi tanszéken. A mostani alkalommal maga az intézmény, a szak és a tanszék kerül reflektorfénybe ugyanabban a teremben, indulásának 30+1 éves évfordulója alkalmából, még mindig a járványveszély árnyékában, érthetően kevésbé ünnepélyes keretek között. Ez az emlékezés – némelyek számára esetleg gyanúsán – az én személyemre irányítja a figyelmet. Ez most azért is valószínű, mert az én életemnek is kerek évfordulója van.¹

Több mint három évtized elmúltával az utánam következő nemzedéknek, különösen a legfiatalabbaknak, már egészen természetes, magától értetődő, hogy van az egyetemen Magyar Néprajz és Antropológiai intézet, hogy ennek az intézetnek vannak kiváló tanárai és végzősei, a szakmai teljesítménye pedig vetekszik minden más hasonló intézettel. Ők még nem érzékelhetik ennek a ténynek a tudománytörténeti távlatát. Joggal kérdezhetik: mi ebben a rendkívüli? Erre a választ nem föltétlenül nekem kell megadnom, hanem a szak ma is aktív tanárainak és a 25 évfolyam végzőseinek. Ehhez pedig nem kell mást tenniük, minthogy elképzeljék saját életpályájukat, szak-

¹ A 80. évemet töltöttem 2021-ben.

mai pályájukat a néprajz szak és az egyetemi intézeti háttér nélkül. És képzeljék el az azóta megszerzett hiteles közös tudás hiányát saját közösségünk hagyományairól, élő kultúrájáról. Ezt nem is olyan nehéz megtenni, mert jól ismerjük a szakma helyzetét a hiány időszakában, az 1990 előtti négy évtizedben.

Ha saját pályámra tekintek vissza, azt is mondhatnám némi cinizmussal, hogy én személyesen meglettem volna a szak nélkül, ugyanis az én egyetemi pályám éppen 1990-ben teljesedett ki a professzori kinevezéssel és a rám háruló egyéb feladatokkal. Ami azután következett, az én pályámat már nem módosította. Akik ismernek, tudják, mert sohasem rejtettem véka alá, hogy személyes ambícióm is volt a szak elindítása és a további sikeres menedzselése a kegyelminek tekinthető első évtizedben, és hogy büszke is vagyok rá, hogy ebben a sikertörténetben személyes szerepet vállalhattam. Tisztában voltam azzal, hogy az egyetemi szintű képzés további hiányában a hagyományok és az élő népi kultúra vizsgálata amatőr szinten marad, hiányozni fog belőle a hitelességet biztosító szakszerűség, professzionalitás.

Azok, akik menet közben, később kerültek kapcsolatba a szakkal, azt sem érthetik, miért tekintem *kegyelminek* ezt az első évtizedet. Az én helyzetem és perspektívám más: amikor a történelmi változás esélyt adott a cselekvésre, nekem már huszonhatéves tanári múltam volt a régi rendszerben. Ezt követően pedig még három évtizeden át taníthattam az újban (az utóbbi 12 évben külső óraadóként), tizenhat és fél évig voltam tanszékvezető, öt évig a doktori iskola vezetője. Közvetlenül élhettem meg az erős kontrasztot az 1990-t megelőző időszak korlátjai és az azt követő „szabadság” anomáliái között. *Kegyelmi* azért volt az átmenet időszaka, mert a munkánkat olyan légkörben végezhetjük, amelyre a szabadság, a lehetőség, a felelősség és a bizalom volt jellemző, nem a mai egyetemi életet egyre inkább megbénító, a bizalmat kizáró túlszabályozás. *Kegyelmi* volt, mert nem ismertünk elháríthatatlan akadályt. *Kegyelmi* volt, mert jóval többen voltak a támogatóink, mint az akadémikusok, és az intézményépítésben emberileg, szakmailag kiváló munkatársak találtak egymásra. Olyan időszakban lehettem tizenhat és fél éven át tanszékvezető, amikor az általam vezetett tanszék(ek)en – legalábbis az én megítélésem szerint – minden tanárkolléga elnyerhette azt az egyetemi fokozatot és tudományos minősítést, amelyet munkájával kiérdemelt. Ennek fontos része volt a néprajzos munkacsoport tanárainak gyors felfutása is.²

A BÖLCSESZKAR, A „FILOLÓGIA” FORRADALMI METAMORFÓZISA

A Bölcsészkar különböző tanszékein viszonylag sokan voltunk az 1964-ben végzett évjáratából, de az 1960-as évek végétől a további fiatalítás teljesen elakadt, így 26 éven át mi voltunk a tanszékek „fiatal” tanárai. Ez azt jelentette, hogy – tanszéki titkárságok hiányában – végeztük az adminisztrációs munkát, készítettük az órarendeket, a magyar tanszéken, ahol könyvtár is van, a könyvtári ügyeletet is el kellett látni. Az kétségtelen, hogy ebben a korban egyetemi állásunkkal másokhoz viszonyítva szerencsésnek érez-

² Ennek az első évtizednek a kutatásait, kutatási eredményeit Keszeg Vilmos foglalta össze, kellő utalásokkal az egyetemi képzés indulására és a kutatásokban játszott szerepére. Keszeg 2002.

hettük magunkat, de a negyedszázados hibernálás idején közülünk senki nem érhetett el adjunktusnál magasabb fokozatot. Doktori minősítésünk már mindannyiunknak volt, szakmai eredményeink is voltak, így az 1990-ben beállott új helyzetben mi is joggal vártuk el a gyors jóvátételt. Ez meg is történt, miközben mindnyájan az új feladatokat és a velük járó felelősséget is vállaltuk. Így lett a kar dékánja a kiváló Liviu Petrescu,³ vezető lett a román irodalom tanszéken Ion Pop, az angolon Virgil Stanciu, a francián Ioan Baciú, a román nyelvészeti tanszéken Mircea Borcilă. A legnagyobb ugrást teljesen megérdemelten a nálunk valamivel fiatalabb Marian Papahagi tette meg, aki az ország legjobb olaszosaként tanársegédből lett professzor és miniszterhelyettes. 1990 őszére megtörtént és le is zárult a pályáztatásunk a professzori posztokra és doktori témavezetőként is akkreditáltak bennünket. A Magyar Filológiai Tanszéken Cs. Gyimesi Évát és engem.⁴ Gyorsan végbement a nemzedékváltás és vele együtt a gyökeres ideológiaváltás. Különösebb retorzió nélkül hátra léphettek azok a főként idősebb kollégák, akik ideológiai buzgalommal és magyarellenességükkel korábban kompromittálták magukat. Mellettünk állt a korábban nyíltan ellenzéki, országosan ismert Doina Cornea a francia tanszékről és karizmatikus kollégánk, Cs. Gyimesi Éva, aki a továbbiakban tanári munkája mellett politikai szerepet is vállalt. Az egyetemet szenátus helyett ideiglenesen egy húsz tagú grémium vezette, élén a megválasztott új rektorral, a vegyészprofesszor akadémikussal, Ionel Haiduc-kal. Ennek a grémiumnak én is tagja lettem, egyetlen magyar nemzetiségűként.

Ebben a helyzetben a korábbi oktatási törvény érvényét veszítette, és mi ezt az *ex lex* állapotot az oktatás, a hallgatók és az egyetem javára használtuk ki. Visszaállítottuk az ötéves képzést kétszakos rendszerben, jelentős számban vettünk fel olyan hallgatókat, akik az előző évek szűk keretei miatt nem juthattak be az egyetemre, átmenetileg levelező képzést is bevezettünk. A tanszékek maguk állíthatták össze tanterveiket, és maguknak kellett gondoskodniuk az új oktatási feladatok ellátásáról, új, jórészt fiatal oktatók bevonásáról. Ebben már az országhatár sem jelenthetett akadályt. Később fokozatosan megtörtént a „szabályozás”, vége lett az *ex lex* állapotnak: 1995-ben jelent meg oktatási törvény, amely ismét 4 évre csökkentette, és 5. tanévként bevezette a posztgraduális és/vagy magiszteri képzést. 2004-ben az uniós csatlakozás feltételeként gyorsan elfogadott bolognai rendszer aztán 3 évre csökkentette az alapképzést a ma is érvényes háromlépcsős egyetemi képzés keretében.

1990-ben új szakok indítása is lehetővé vált. Ezt használtam én ki a néprajz szak indítására.⁵ A kétszakos rendszerben a néprajz „mellékszakként” indult, a magyar nyelv és irodalom főszakkal lehetett társítani.⁶ Az indulásnak az sem volt akadálya, hogy

³ Vele vállalt fontos szerepet a már abban az évben elhunyt felesége, a szintén ragyogó intellektusú Ioana Popovici.

⁴ Antal Árpád és Szabó Zoltán professzoroknak már korábban is megvolt ez a jogosítványuk.

⁵ Két évvel később a finn B szakot is bevezettük.

⁶ Utólag úgy ítélem meg, hogy a fokozatosság elvére gondolva ebben túlságosan óvatos voltam, valószínűleg el lehetett volna érni a többi bölcsészkar, román és idegen nyelv főszakokkal való párosítást is. Az egyetem sajátos struktúrája miatt arra viszont gondolni sem lehetett, hogy a néprajz szak kapcsolási lehetőségét kiterjesszük pl. a történelemre vagy a szociológiára, ezek ugyanis más karokhoz tartoznak, a velük való kapcsolódás emiatt ma sem lehetséges.

a román felsőoktatás rendszerében a néprajz szak „rendszeridegen”, különösen bölcsészkarri keretben: ehhez hasonló szak nem volt a román egyetemeken. Visszagondolva arra, hogy 1948-ban éppen az egyetemek szovjet mintájú átszervezésekor hasonló okok miatt szűnt meg a szak, tartottam tőle, hogy emiatt nehézségeink lesznek, de abban is bíztam, hogy máshol is létrejönnek ilyen szakok. Ez nem történt meg, így ebben az értelemben a néprajz szak és tanszék ma is kakukktojás nemcsak a kolozsvári bölcsészkaron, hanem az egész román felsőoktatásban. Ebből adódtak ugyan adminisztratív nehézségeink, de soha nem vált áthidalhatatlan akadállyá.

SAJÁT TANSZÉKVEZETŐI FELADATAIM

A korábbi negyedszázadban a nyugdíjazásokkal, elhalálozásokkal és eltávozásokkal a Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék nyolc oktatóra szűkült: ketten (Cs. Gyimesi Éva és Kozma Dezső) maradtak az irodalomtörténeti és -elméleti tárgyak oktatására és hatan (Szabó Zoltán, Balogh Dezső, J. Nagy Mária, Kósa Ferenc, Péntek János, Vő István és Zsemlyei János) a nyelvészetiekre. Éppen a nagy váltás időszakában távozott Magyarországra Rohonyi Zoltán a pécsi egyetemre és B. Gergely Piroska Miskolcra, Mitruly Miklós pedig, aki az előző évtizedekben a népköltészet oktatója volt, nyugdíjba vonult. Kitartott viszont mellettünk a finn vendégtanár Eira Penttinen,⁷ és mellettünk állt az akkor már nyugalmazott Antal Árpád, az irodalomtörténet professzora.

Ebből a helyzetből adódott a tanszéképítés háromirányú feladata: meg kellett erősíteni a nyelvészeti munkacsoportot, amelynek vezetője Szabó Zoltán professzor lett. Működőképpessé kellett tenni az irodalmi, amelynek Cs. Gyimesi Éva volt a vezetője, és meg kellett teremteni a néprajz szak indításának feltételeit. Erre alapján két lehetőségem volt: (1) hosszabb távon is jórészt vendégtanárokkal, külső óraadókkal biztosítani az oktatási feladatok ellátását, (2) kellő bizalommal, gyorsan, de nem elhamarkodva, fiatal, új tanárokat juttatni státusba, lehetőleg elkerülve az Erdélyben különösen kísértő belterjességet. Az idő engem igazolt, amikor a második megoldást választottam. Ennek az volt az alapja, hogy negyedszázados tanári múltammal jól ismertem a korábbi évfolyamok végzőseit, néhányukkal, a legjobbakkal, végig kapcsolatban álltam. 1975-től taníthattam is az etnológiát és ennek szemináriumai óráin a magyar néprajzot, az 1980-as években néprajzos tudományos diákkört szerveztem. Ez különösen fontosnak bizonyult a néprajz szak indításában. Az elsöre, állandó vendég-tanárok meghívására is meg lett volna a lehetőség, de így elmaradt volna vagy késett volna az igazi tanszéképítés.

Rólunk, a kolozsvári magyar tanszékről, Magyarországon is tudtak. A tanszék állapotát, helyzetét is ismerték, és ezen nagyon sokan kívántak segíteni. Közel száz-an voltak azon a listán, amelyre az irodalomtudománynak és a nyelvészetnek azok a kiválóságai iratkoztak föl, akik készen álltak arra, hogy Kolozsvárra jöjjenek tanítani. Erre a lelkesedésre azonban hosszabb távon nem lehetett építeni. 1990 előtt magyarországi vendég-tanári státusa – kormányközi egyezmény keretében, kölcsönösség

⁷ 1975-től volt ilyen státus a tanszéken.

alapján – csak a bukaresti egyetem magyar tanszékének volt, de az új helyzetben egy ilyen státust a mi tanszékünkre is sikerült biztosítanom.⁸ Szívesen emlékszem a ma már anekdotikus epizódra, hogy amikor 1991-ben hivatalos meghívottként Budapesten voltam, szálláshelyemen, az Ajtósi Düreren, véletlenül futottam össze Andrásfalvy Bertalan professzorral, akit már korábban ismertem, és aki azzal fogadta gratulációm a miniszteri megbízatásához, hogy legszívesebben hozzánk jönne el tanítani. Egy év múlva, amikor a kolozsvári színház bicentenáriumi ünnepségére miniszterként jött el Kolozsvárra, a tanszéken is fogadhattuk.

RÖVID ELŐKÉSZÍTÉS ÉS INDULÁS

Ahogy annak idején vállaltam a szak indításával járó feladatokat, döntéseket és felelősséget, három évtized távlatából tudománytörténeti tényként is rögzítenem kell, hogy nem csupán kezdeményezője voltam a néprajz szaknak, hanem rövid előkészítés után el is indítottam és a következő években tanszékvezetőként, doktori irányítóként mindent megtettem, hogy magas szinten legyen működőképes. Kezdeményezés sok volt a romániai magyar felsőoktatásban, ehhez hasonló, sikeresnek bizonyuló vállalkozás viszont – ha egyáltalán volt – csak nagyon kevés. És ez nem küzdelem, nem harc volt, hanem folyamatos munka. Hogyan volt ez lehetséges? A legfontosabb a történelmi, a kegyelmi pillanat volt, ha úgy tetszik, a konjunktúra. Aztán a kollégáim bizalma, amellyel 1990. január 18-án tanszékvezetői pozícióba választottak; a szintén vezetői pozícióba került román kollégáim és az új egyetemi vezetés bizalma; az egyetemi adminisztrációra is kiterjedő tapasztalataim; saját néprajzos múltam és szakmai kapcsolataim itthon és Magyarországon. Mindezek alapján a felismerése annak, hogy most lehet cselekedni és cselekedni is kell.

A 2000 utáni tanszéki konferenciák és kiadványok, amelyek szinte kizárólag a tudománytörténetre irányultak, sok mindent feltártak a kolozsvári néprajzi képzés korábbi két időszakáról, az elsőről, amelyet Herrmann Antal neve fémjelez, és a másodikról, amelyet a Gunda Béláé.⁹ A kettő közötti két évtizedet én korábban „szakadék”-nak neveztem, és a következőt is, azt a négy évtizedet, amely 1948 után következett be.¹⁰ A kettő között mégis lényeges a különbség: az egyetemi képzés valóban megszakadt 1948 után, de itt maradtak és más jellegű intézményi keretben¹¹ intenzíven dolgoztak a „Gunda-tanítványok”: Faragó József, Kós Károly, Nagy Olga, Szentimrei Judit, Csúry-tanítványként Nagy Jenő, valamint a népzene kutatók csoportja: Jagamas János,

⁸ Az ezt ellátó fiatal magyarországi kolléga, Kovács Imre Attila Szegedről, az irodalmi munkacsoportot erősítette.

⁹ A következő ilyen konferenciák tematikáját az 1990 utáni évtizedekre is ki lehet és ki kell terjeszteni, különösen annak első évtizedére. Erről eddig az volt a véleményem, hogy ez még csak *story*, de nem *history*, a három évtized azonban már a *history*-t hozza előtérbe.

¹⁰ Péntek 2014a.

¹¹ Legtöbben, Almási István, Faragó József, Nagy Olga és Vő Gabriella, a Román Akadémia Folklor Intézetében, dr. Kós Károly a kolozsvári Néprajzi Múzeumban, Jagamas János és Szenik Ilona a Zenekonzervatóriumban.

Almási István, Szenik Ilona. És ők a korábbi évtizedek alatt neveltek is: irányították az önkéntes gyűjtőket, a helytörténészeket, szerkesztették publikációikat. Az egyetemen nem volt ugyan szak, de folyamatos volt a népköltészet tanítása az irodalomhoz kapcsolódva, a néprajz a nyelvészet etnolingvisztikai témáiban, majd az etnológiával, mint választható stúdiummal volt jelen. Mindezek megjelenítéseként fontos szerepet töltött be a Kriterion Kiadó az említett szerzők, kiadványaival, sorozataival. Ezek biztosították a néprajz, a folklorisztika folyamatos jelenlétét.¹²

Ezek mind fontosak voltak a képzés újraindításában, az ezzel kapcsolatos döntéseimben. Arra nem volt idő, de szükség sem volt rá, hogy tervezeteket készítsek, előtanulmányokat folytassak, vagy, hogy ezzel kapcsolatban szakmai vagy kisebbségi oktatáspolitikai tanácskozásokat szervezzek; engedélyekért sem szaladgáltam.

Közvetlen előzményként fontos volt 1990. március 18-án a Kriza Társaság megalapítása. Ennek egybeesése a marosvásárhelyi márciussal aggodalmat váltott ki különösen az idősebbek körében. 1990. május 30-án Budapesten a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén, mintegy megelőlegezett bizalomként, tiszteletbeli taggá választottak. Ott már bejelentettem a szak őszi indulását. Legtöbben kételkedve és némi gyanakvással fogadták: mi lehet ebből? Jelen volt dr. Kós Károly is, aki szintén elhamarkodottnak látta ezt a döntést, és nem is hitt abban, hogy meg lehet valósítani.¹³

A továbbiakban is nagyon fontosnak bizonyult a Magyar Néprajzi Társaság és a magyarországi tanszékek folyamatos támogatása: közös konferenciák, nyári szemináriumok követték egymást, vendégtanárok, segítettek a doktori felkészítést, részt vállaltak a doktori dolgozatok előzetes értékelésében és a védésben. 1992-ben a Györffy István Egyesület, hogy fórumot biztosítson a határon túli kutatóknak, folyóiratot indított *Néprajzi Látóhatár* címmel. Állandó támogatónk volt Balassa Iván, a Néprajzi Társaság elnöke. Az egyetemi tanszékekről sokan megfordultak nálunk vendégelőadóként, a doktori bizottságok tagjaként, és a kapcsolatok kölcsönössége jegyében magam is eleget tettem a magyarországi meghívásoknak.¹⁴ A publikációs listám ezt kevésbé tükrözi ugyan, de ebben az évtizedben, az 1990-es években jóval gyakrabban jártam néprajzi témájú rendezvényekre, mint nyelvészetiekre. Az egyetemi képzés létrejött és az oktató kollégák jó híre a továbbiakban magyarországi hallgatókat is egyre inkább vonzott kolozsvári részképzésre és erdélyi terepkutatásra. Folyamatosan alakult és gyümölcsözőnek bizonyult a korábbi egyoldalúságot felváltó kölcsönösség, ez az oktatásban is új témákat, színeket hozott, és jelentősen gazdagította a kutatás módszertanát.

Az induló néprajz szak 13 órás tantervét is a magyarországi tanszékek tanterve alapján állítottam össze. Az első félévre bevezettük a néprajzon kötelező, de más szakok

¹² Ennek a korszaknak az erdélyi folklorisztikai és etnográfiai kutatásairól Faragó József (1981) és dr. Kós Károly (1981) írt összefoglaló áttekintést kimerítő bibliográfiával.

¹³ Az akkor tartott előadásából, amely a következő évben megjelent, jól érzékelhető az aggodalom a fiatalok türelmetlensége miatt, azt pedig meg is fogalmazza, hogy a néprajz tanszéket (azaz a szakot) csak az önálló Bolyai Egyetemen tudja elképzelni: „Amikor szóba került köztünk a Bolyai Egyetem helyreállítása, ezt – magától értetődően – néprajz tanszékekkel képzeljük el; még akkor is, hogyha a magamkorú már csak segítheti a kevésbé fiatal előadót.” (Kós 1991: 42).

¹⁴ Debrecenben, Miskolcon, Pécsen, Szegeden.

számára is felajánlott heti kétórás *Magyar művelődéstörténet* előadást, amely Antal Árpád professzornak köszönhetően nagyon népszerűvé vált. A szak megnyugtató indulásához a két nagy terület, a néprajz és a folklorisztika megoszlására való tekintettel már az első tanévre legalább két oktatót kellett kineveztetnem. Ez meg is történt, meghívásomra pályázat alapján adjunktusi státuszban ki is nevezték Keszeg Vilmost és Pozsony Ferencet. A szak és a tanszék helyzetét, az oktatás tartalmi elemeit a Magyar Néprajzi Társaság tájékoztatójában, a Néprajzi Hírek 1991/2-3-as számában mutattam be.¹⁵

Jórészt a néprajz szak bevezetése volt az oka annak, hogy az új tanévre megváltoztattuk a tanszék elnevezését is: akkor lett a korábbi Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékből Magyar Filológiai Tanszék.¹⁶ A tanszékhez tartozó szakokon hirtelen megnövekedett a hallgatói létszám. Akkor és utána is folyamatosan az egyetem és a fölötte hatóság mindig elfogadta az általunk javasolt beiskolázási keretet. A tanszék létszáma megduplázódott, az új tanévben már hat tanár oktatott az irodalmárok csoportjában, a nyelvészetiben a Bukarestből „hazahívott” Szilágyi N. Sándorral és finn vendégtanárral nyolcan. És a frissen kinevezett Keszeg Vilmos és Pozsony Ferenc kezdte el az oktatást a néprajz szakon.

A TELJES ÖNÁLLÓSÁG ELÉRÉSE

A szak további fejlesztésében fontosnak tartottam a fokozatosságot és azt is, hogy minden újabb oktató kizárólag szakmai és oktatói érdemei alapján kerüljön a tanszékre. A struktúrát illető fokozatosság abban valósult meg, hogy az ötévesként indult B mellékszak 1995-ben négyéves lett posztgraduális, illetve magiszteri képzéssel kiegészülve, 2000-ben lett fő szakká, majd 2002/2003-ban a tanszék is önállósult. 1995 után, miután az irodalomtudományi tanszék önállósult, 2002-ig, amikor a nyelvészet és a néprajz működött közös tanszék keretében, a tanszék *A Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék* nevet viselte. Innen vezetett az út a mai Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszékhez/Intézethez. Ezzel párhuzamosan folyt a doktori képzés, intenzívvé váltak a doktori témákkal kapcsolatos kutatások, és mindezek eredményeképpen bővült a tanszék, és akik bekerültek, teljesítményük alapján egyre magasabb szintre jutottak az egyetemi ranglétrán. A két első oktató egy évtized alatt jutott el egyetemi tanári rangra, Gazda Klára, aki 1991-ben került a tanszékre, docensként ment nyugdíjba, Tanczos Vilmos professzor 1992-ben tanársegédként kezdte egyetemi oktatói pályáját.

A doktori képzés szintén elindult már 1990 őszén, az irányításra engem akkreditáltak, Keszeg Vilmos 1994-ben már meg is védte a disszertációját. Az első évtizedben szinte kizárólag néprajzi témákban irányítottam doktori dolgozatokat és elsősorban a már a tanszéken oktató fiatal kollégákét. A tanszék jelenlegi 7 főállású oktatója közül 5-nek a doktori képzésében volt közvetlen szerepem. A doktori iskolák szervezésében

¹⁵ Péntek 1991.

¹⁶ Az első tanév végén Antal Árpád professzorral egy szerény sokszorosított füzetben összefoglaltuk a tanszék és a szak történetét, és bemutattuk a képzés akkori keretét a tantervekkel együtt. Ebben a bemutatkozásban már a néprajz B szak is szerepelt. *Magyar Filológiai Tanszék* 1991.

a mi egyetemünk megelőzte az országos átállást, melyre 2003-ban került sor. Az erre vonatkozó törvény 2005-ben jelent meg. Első szinten a kari tanács nem támogatta a Hungarológiai Doktori Iskola létrehozására vonatkozó beadványomat, az egyetem vezetése azonban jóváhagyta. A 65 éves korhatár eléréseig, 2006-ig, ennek vezetését is vállalnom kellett.¹⁷

DILEMMÁK, FESZÜLTSÉGEK

Az egyetemen nem ütközött különösebb akadályba sem a képzés elindítása, sem a további fejlesztés. A doktori dolgozatok és a professzori kinevezések minisztériumi szintű elismerését megkönnyítette az, hogy Andrei Marga professzor, akivel az egyetem szenátusában korábban jó volt az együttműködésünk, miután 1998-ban rektorból miniszter lett, kineveztetett az illetékes akkreditáló bizottságba,¹⁸ így a saját ügyeinkben közvetlenül tudtam eljárni, és egyebekben is jó kapcsolatokat építettem ki a bizottság román tagjaival. A szakkal kapcsolatban Marga rektorként arra szeretett volna rábírni, hogy a szak változtasson nevet és „profil”-t, legyen antropológia szak. Ebben nem fogadtam meg a véleményét, később azonban az önálló tanszék saját maga döntött a mai elnevezése mellett.

Ez az általam „kegyelminek” tekintett időszak az önálló állami egyetemért, a Bolyai Egyetemért folytatott kisebbségpolitikai harc időszaka volt. Ezt az egyetemi oktatók részéről a Bolyai Társaság képviselte. Ezt magam is fontosnak tartottam, meg is szólaltam többször a nyilvánosságban és írásban is összefoglaltam az ezzel kapcsolatos érveket. Ma is vereségnek tartom, hogy 1998 őszén tudomásul kellett venni a kudarcot, és hogy a következő évtized közepén a belső önállósodás is végleg megrekedt, ennek tervezetét egy általam vezetett bizottság dolgozta ki. A kezdeti időszakban az én tanszéképítő ténykedésemről és a néprajz szak elindításáról a Bolyai Társaságban az volt a vélemény, hogy a belső építés gyengíti az önálló egyetem melletti érvelést. Várom kellett volna, mondták. Az én válaszom erre az volt, hogy én várhatok, de a fiatalok, akik itt akarnak tanulni, nem várhatnak.

Mint várható volt, a szak szervezése és elindulása feszültséghez vezetett a néprajzosok idősebb nemzedéke és az alakuló tanszék fiatalabb nemzedéke között.¹⁹ Életkorban és tanári pozícióban én a két nemzedék közt álltam. Nehéz volt tudomásul venni, hogy a Gunda-tanítványok, akiknek tiszteletre méltó munkásságát mindenki elismerte, nyugdíjasként közvetlenül nem kerülhettek a tanszékre. Ők voltak a diplomások, jelentős eredményeik voltak, presztízsük volt, de már elérték a nyugdíjas kort. Nekünk néprajzból nem volt diplománk (csak Gazda Klárának volt egy Budapesten megszerzett egyetemi doktori címe), némelyikük szemében mi amatőrök, dilettánsok voltunk. Faragó József különösen azt vette rossz néven, hogy nem ő kapott doktori témavezetői akkreditálást. Nehéz volt tudomásul vennie, hogy mivel az Akadémia Folklór Intézeté-

¹⁷ A doktori képzés történetét 2014-ben részletesebben is bemutattam. Péntek 2014b.

¹⁸ Ez az Akadémia és a Minisztérium közös szakmai bizottsága volt.

¹⁹ Péntek 2001.

ben dolgozott, az ő felterjesztésében az egyetemnek és nekem semmilyen hatáskörünk nem volt. Támogatásukra külső közreműködőként is nagy szükségünk lett volna, ezt azonban ebből a körből csak Nagy Olga vállalta fenntartások nélkül.²⁰ Rajta kívül külső óraadóként is sok támogatónk volt: a közös ügyeket mindig önzetlenül felvállaló Almási István zenetudós, az akadémiai intézethez kinevezett Demény István Pál, Ion Cuceu, az akadémiai intézet igazgatója, Balázs Lajos Csíkszeredából, aki Bukarestben Mihai Pop professzornál szerzett doktori címet, Balogh Ferenc építész-mérnök, Imre István, neves történész-professzor. Saját körünkből pedig egyre többen vállaltak részt a közös munkából a gyarapodó létszámú végzőseink és doktori hallgatóink közül. Önzetlenségükért minden elismerést megérdemelnek.

Ezen az évfordulón azt is szóba kell hoznom, hogy újabb magyar felsőoktatási intézmények megjelenését követően több ízben értesültünk konkurens szándékokról. Nagyváradon a debreceni tanszék közreműködésével kívántak volna néprajz szakos képzést indítani, és a Székelyföldön is volt egy ilyen terv. Mindezt annak a számlájára lehet írni, hogy az erdélyi magyar felsőoktatás fejlesztésének sohasem volt összehangolt programja.

TÁGABB ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A 20. század második felében az európai felsőoktatás jelentős változáson ment át. A párizsi diákok 1968-as fellépését követően fokozatosan végbe ment a felsőoktatás tömegesedése és amerikanizálódása. Ennek lett az a közismert következménye, hogy a felsőoktatás közszolgálatból szolgáltatássá, piaccá vált. Kelet-Közép-Európában 1990 előtt az előbbi folyamat ellentéte ment végbe: leépülés, szűkülés, közszolgálatból pártszolgálat. 1990 után nálunk is bekövetkezett a tömegesedés, gyorsan fel akartunk zárkózni Európa többi részéhez abban is, hogy az 1990-es évek közepétől a felsőoktatás üzletté vált. Az ideológia helyett a pénz vált szelekciós eszközzé.

A néprajz szakkal kapcsolatos nehézségek az új szellemet képviselő bolognai rendszer bevezetésével kezdődtek. A rendszer a tömeges szakokra van kitalálva: a sok hallgató sok pénzt jelent. Miközben tömegesedett az egyetemi oktatás, a kis szakok gazdaságilag veszteségekké váltak. A néprajz elit szak, szakmailag is indokolt volt az új rendszerrel ellentétes kétszakos párosítás.²¹ Hátránnyá vált az, ami a tanszék erőssége: kevés hallgatóval dolgozó kiváló oktatók, professzorok. A státusok telítődtek és befagytak, a folyamatos fiatalítás elakadt. A mostani közép-nemzedék ahhoz hasonló helyzetbe került, mint amilyenben én is voltam 1964 és 1990 között. De nem a korfa rossz, ahogy némelyek értelmezik ezt a helyzetet, hanem a rendszer rossz, amely költségvetési, pénzügyi rendszerbe merevíti, kényszeríti a tanári, a tudományos élet pályákat.

²⁰ Fontos kutatási témaként, esetleg akár doktori dolgozat témájaként ajánlom kutatásra a nemzedékek viszonyát ebben a három-négy évtizedben: a nemzedékek közötti együttműködést, a nemzedéki űrt, a nemzedékváltást és az ezzel járó feszültségeket.

²¹ Például a történelemmel és/vagy idegen nyelvekkel.

A jobbítás szándékával folyamatosan kritikus voltam saját egyetemünkkel szemben is, különösen a magyar nyelvű oktatás dolgaiban. Ezt Andrei Marga rektor lojalitáshiányként értékelte; én az egyetemi oktató felelősségének tekintem, és az a véleményem, hogy az ügyek, az intézmény iránt kell lojálisnak lenni, nem a vezetők iránt.

A tanszék az előbbiekből adódó mostani nehézségei ellenére az egyetem szakmailag kiemelkedő munkaközössége. Elsősorban egyéni teljesítményeiben kiváló. Ehhez társul az oktatásban és a kutatásban, a kettő összhangjában a nagy témák és az erdélyi néprajzi régiók arányos eloszlása, a tanszék presztízse itthon és külföldön, a folyamatos együttműködés a volt tanítványokkal és a volt tanítványok intézményeivel; a folyamatos, érzékelhető jelenlét az erdélyi magyar nyilvánosságban, szakmai közéletben; az intenzív és kölcsönös kapcsolatok magyarországi kollégáinkkal és a testvérintézményekkel, valamint a kapcsolatok nemzetközi beágyazottsága.

Az számomra elképzelhetetlen, hogy a szak és a tanszék, maga a képzés bármilyen értelemben veszélybe kerüljön. Ellenkezőleg: a közeljövőben elkövetkezik az elkerülhetetlen nemzedékváltás és az ezzel járó fiatalítás. Az idősebb és a fiatalabb kollégáknak, a mostaniaknak és azoknak is, akik később kerülnek „pályára”, azt ajánlom a figyelmükbe, hogy nemcsak az egyéni életpályák, a karrierek fontosak, hanem az együttműködés is, a műhely atmoszférája, nagyobb témák, szintézisek közös vállalása. Éppen a kezdeti, a kezdeti időszakban érthetően az egyéni tudományos teljesítmény, a tudományos minősítés, az egyetemi fokozat megszerzése állt előtérben, és a tudományérés mostani versenyszelleme is ezt honorálja, a tanszéknek viszont a következő időszakban közös műhelyként kellene erősödnie. Saját szakmai pályámnak, intézményszervezési és intézményvezetési törekvéseimnek az a fő tanulsága, hogy igazán hatékonyan csak egy, felelősségvállalásban, elkötelezettségben összetartó közösségben lehet dolgozni. A mindenkorinak pedig döntéseiben mindig érzékelnie kell azokat a láthatatlan vonalakat, amelyek a kompromisszum és a konformizmus közt húzódnak, amelyek elválasztják egymástól a meggyőzés lehetőségét az ok nélküli konfrontálódástól.

NEHÉZSÉGEK HARMINC ÉV UTÁN

A 30 éves évforduló óta újabb két év telt el. Az emlékkonferencia óta, amikor fenti előadásomban a kezdeti időszak történéseit vázoltam, másfél esztendő. Az Intézet helyzete és a képzés körülményei ebben a rövid időszakban is változtak. Nyugalomba vonult a két vezető professzor, Pozsony Ferenc és Keszeg Vilmos, de az ő „külső” közreműködésüknek is köszönhetően, az Intézet továbbra is képes magas szinten biztosítani a képzést a rendszer mindhárom szintjén (BA, MA és PhD). Nem alaptalan viszont az aggodalom a hallgatói létszám évenkénti vesztes csökkenése miatt. Ennek több oka van, és ezek nagyrészt nehéz vagy lehetetlen elhárítani. Ebben külső tényezőként szerepe van a demográfiai apadásnak, és ezzel is összefüggésben annak, hogy az erdélyi magyar közoktatásban is folyamatosan csökken az érettségizők száma. A demográfiai mutatók kedvezőtlen alakulását az oktatásban fölerősíti a családok szociális helyzetével összefüggő iskolaelhagyás. Akik pedig sikeresen átjutnak az érettségire,

amennyiben tovább tanulnak, az egyetemválasztásban egyre inkább az egzisztenciálisan nagyobb biztonságot jelentő szakokat részesítik előnyben. A kolozsvári magas szintű egyetemi képzéseket pedig az is hátrányos érinti, hogy Kolozsvár az ország egyik legdrágább városa, olyan jelentős kollégiuma pedig nincs, amely enyhíthetne ezen a helyzeten. Egy friss felmérés szerint az érettségizők egyharmada azért mond le az egyetemi továbbtanulásról, mert nem tudja vállalni az ezzel járó költségeket.

Előre látható volt az is, hogy a bolognai rendszerrel bevezetett hároméves egyetemi alapképzés a néprajz egyetemi képzésére minden tekintetben előnytelen. Ez a keret szakmai, tartalmi szempontból is rendkívül szűk, egzisztenciálisan pedig nagyon keveset ígér. A néprajz az oktatásban is igényli a közvetlen inter- és pluridiszciplináris kapcsolódást néprajzhoz, történelemhez, szociológiához és több más területhez. Kolozsváron a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a maga 23 fakultásra felaprózott szerkezetével erre nem nyújt lehetőséget. Az egyetemi mobilitások korában az egyetemen belüli mobilitásra sincs lehetőség. És a 2022/23-as tanévtől megjelent a konkurens szak is a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári karán: egy olyan „táncművészet” szak, amely a néptánc-kultúrához kapcsolódva könnyebb diploma-szerzési lehetőséget kínál a főként vidéki, falusi környezetből származó fiataloknak. Semmiképpen nem véletlen, hogy a 2022/23-as tanévben az egyetemi néprajzra alig volt jelentkező.

A néprajz kolozsvári egyetemi oktatása első korszakának Trianon vetett véget, a második korszaknak a 2. világháború utáni romániai kommunista rendszer. Azt szinte lehetetlen elképzelni, hogy az 1990 után létrejött, jelentős eredményeket felmutató oktatói és kutatói bázis most belső okok miatt kerüljön veszélybe. Miközben ez az Intézet különösebb akadály nélkül kínál képzési lehetőséget mindhárom szinten magyarországi hallgatóknak is, és ez különösen azok számára lehet vonzó, akik a hagyományos erdélyi kultúrák iránt érdeklődnek.

Irodalom

FARAGÓ József

1981 A mai folklórgyűjtés vázlata. In Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. 331–345. Bukarest: Kriterion Kiadó.

1991 A romániai magyar néprajztudomány új esélyei. In Eperjessy Ernő – Kupa András (szerk.): *Nemzetiség – identitás*. 165–167. Békéscsaba – Debrecen: Magyar Néprajzi Társaság – Köznevelési Minisztérium – Ethnica Alapítvány.

KESZEG Vilmos

2002 A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. 1990–2001. In Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I. kötet*. 119–170. Kolozsvár: Sapientia Kiadó. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=62>

DR. KÓS Károly

1981 A romániai magyarság néprajzáról. In Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. 313–330. Bukarest: Kriterion Kiadó.

- 1991 Erdélyi néprajzkutatók sorsfordulóiról. In Halász Péter (Csoma Zsigmond et al. közreműködésével) (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége: tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. 39–44. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. N. n.
- 1991 *Magyar Filológiai Tanszék*. Kolozsvár: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.

PÉNTÉK János

- 1991 Oktatás a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar filológiai tanszékén. *Néprajzi Hírek* 20/2-3. 86–95.
- 1999 Magyarságtudományi tanszék – kisebbségben. *Debreceni Szemle* 1. 113–116.
- 2001 Nemzedékváltás és intézményépítés. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. 14–17. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2014a A harmadik (újra)kezdés. In Keszeg Vilmos, Szász István Szilárd, Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 22. 279–290. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2014b A hungarológiai tudományos képzés közvetlen előzményei Kolozsváron. In Dr. Keszeg Vilmos (szerk.): *Folyamatok, szövegek, események. A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola tanulmányai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság

Péntek János

nyugalmazott egyetemi tanár, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, BTK BBTE, Kolozsvár
E-mail: pentekj@gmail.com

János Péntek

The re-launch and the first period of ethnography and folklore studies in higher education at the University of Cluj-Napoca (1990–2002)

The author, a linguist and ethnographer, retired university professor, gives an account as a key player in the first three decades of university education in ethnography and folklore studies, from its inception to its full development in Cluj-Napoca, Romania. In the autumn of 1990, after a four-decade break, the Hungarian Philology Department of the Faculty of Humanities of the Babeş-Bolyai University of Sciences and Arts resumed its training. In the long period preceding this, the research and teaching work of the previous generation, the large number of publications and some academic disciplines made up for the discontinuity in the university education and created the human and professional conditions for the re-launch of ethnographic and folklore studies.

János Péntek, who was elected head of the department in early 1990, took advantage of the educational freedom that had liberated university life to relaunch the training. As a scholar of ethnolinguistics and ethnography in the preceding decades, he had personally been involved in the training and guidance of students and, recognising the favourable times, took on the responsibility of a quick decision in his position of head. He invited the most outstanding of his former students to take up university teaching posts, and they all proved their excellence in their own professional

training and in the further development of the department. In training and supporting young teachers, and later in obtaining academic qualifications, the links that were opened up with departments in Hungary and with professional workshops further afield played a significant role. In terms of content, the training followed the Hungarian model, with a strong emphasis on Transylvanian folk culture, and the thematic completeness and quality of the teaching was ensured by guest lecturers who were prominent personalities from Hungary and Romania.

The development and expansion was gradual. Graduality in structure meant that the course started as a B minor in the then five-year two-degree university system. In 1995, as part of a national reorganisation, the bachelor's programme was reduced to four years, with the addition of a postgraduate and a master's programme. In 2000, it became a major department and in 2002/2003 the department became independent. The Bologna system, introduced at that time, also made it a single discipline and reduced the bachelor's degree to three years. From 1995 to 2002, when ethnography was part of the Department of Linguistics, the Department was known as the Department of Hungarian Language and Culture. From there, the road led to the present Department/Institute of Hungarian Ethnography and Anthropology. This relatively rapid development was based on the fact that the professors who joined the department demonstrated excellent achievements, both in terms of obtaining academic degrees and higher academic status, and in terms of impressive professional performance. From a zero starting point in 1990, the Department has gained international recognition at all three levels of university education: undergraduate, masters and doctoral. The importance of its work is also enhanced by the fact that it is still the only department and chair with such a profile in the Romanian university system.

Ki írta a Magyar Régiségek nyomozása című tanulmányt?

A magyar néprajzi kutatás történetírásában 1946 óta makacsul él egy tévedés azt illetően, hogy ki volt a szerzője a *Magyar Régiségek nyomozása* címen 1823-ban a *Tudományos Gyűjtemény*ben, az évfolyam VII. kötetében megjelent tanulmánynak.¹ Tálasi István az *Ethnographia* 1946. évi kötetének tartalmas dolgozatában gondos elemzéssel mutatott rá, hogy a Györffy István által Csaplovics Jánosnak tulajdonított rendszerértékű felfedezés az alföldi magyar földművelés jellegéről és hosszú történeti múltjáról, valójában a *Tudományos Gyűjtemény* imént említett cikkére vezethető vissza, melynek szerzőjét a cikk végén egy K. I. monogram jelezte csupán. A szóban forgó tanulmány „tulajdonképpen válasz Leska István nyelvészeti munkájára, melyet ő akkor még csak kéziratban ismert.”² A kiskőrösi szlovák ajkú lelkész latin nyelvű munkájában a földművelés magyar terminológiájának egyes szláv eredetű szavai nyomán feltételezte, hogy az állattartó nomád magyarokat a Kárpát-medencében talált szlávok tanították meg a földművelésre. K. I. elutasította ezt a vélekedést, s azt kérdezte: „Ha igaz az, hogy a szántás-vetés mesterségét a mi nagy Atyáink a Tótoktól tanulták Európában, honnét vagy az, hogy a Magyar Gazdálkodás egészen Ásiai szabású?”³

Tálasi István legfőbb törekvése az volt, hogy bizonyítsa Csaplovics 1829-ben kiadott *Gemälde von Ungern* című művében elkövetett plágiumát, ezért gondosan összehasonlította az 1823-ban megjelent magyar nyelvű tanulmányt és Csaplovics könyvének egyes szövegrészeit. A *Tudományos Gyűjtemény*ben közölt tanulmány szerzőségét illetően lábjegyzetben hivatkozik arra, hogy „Györffy György derítette fel, hogy a K. J. jelzés, melyet több ízben használ, vezetéknevének első és utolsó betűjét tartalmazza” a szerzőnek gondolt Kállay Ferencnek.⁴ A magyar néprajzi kutatás történetét vázlatosan áttekintő Tálasi 1948-ban is tényként rögzíti, hogy „rendszeri igényű Kállay Ferenc tanulmánya, a *Magyar Régiségek nyomozása*, melyben népünk külterjes mezőgazdasági rendszerét okolja meg, vele értelve egyszersmind a kertes településeket, és ezzel alapot adott Csaplovicsnak és az őt követő hazai és külföldi kutatóknak kelet-európai jellegű gazdálkodásunk tanulmányozására.”⁵

Tálasi nyomdokain haladva a hazai néprajzkutatás történetével foglalkozó szerzők egész sora Kállay Ferencnek tulajdonította a *Magyar Régiségek nyomozása* címen 1823-ban megjelent tanulmány szerzőségét. A *Magyar Néprajzi Lexikon* természete-

¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1823: VII. 3–38.

² Tálasi 1946: 14.

³ K. I. *Tudományos Gyűjtemény* 1823. 19–20. Idézi Kósa 2001: 52.

⁴ Tálasi 1946: 14., 16–17. Tálasi azt is írja, hogy Györffy György, a Néptudományi Intézet igazgatója, Kállay Ferenc „irodalmi munkái jegyzékének segítségével a szerző személyét kétségtelenül megállapította.”

⁵ Tálasi 1948: 4., 22. A Csaplovics művére hivatkozó kutatók közül név szerint Ditz Henrik bajor szerző magyarul is megjelent könyvére (*A magyar mezőgazdaság*. Pest, 1869) és Györffy István vonatkozó műveire utal.

sen önálló szócikket szentelt Kállay Ferenc személyének és munkásságának. Ebben Diószegi Vilmos kiemeli, hogy a neves tudós 1823-ban megjelent értekezésében „*elsőként írta le a magyar külterjes mezőgazdasági rendszert, és nomád hagyományként magyarázza a szálláskertes, → kétbéltekű települési formát...*”⁶ Tálasi nyomán Zsigmond Gábor két cikkében is foglalkozik Kállay Ferenc alakjával. Az egyik egy összefoglaló áttekintés, a másik egy kifejezetten Kállay munkásságát értékelő dolgozat.⁷

1983. májusában a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén tartott előadásában, majd 1989-ben nyomtatásban is megjelent dolgozatában e sorok szerzője szintén megemlékezett Kállay Ferencről, mint a reformkori magyar néprajzi kutatás kiválóságáról. Kiemelten szólt arról – Tálasi 1946. évi cikke nyomán – hogy Kállay „*Magyar régiségek nyomozása címen közölt értekezésében azt bizonygatta, hogy a magyarok a honfoglalás előtt ismerték már a földművelést, s „ázsiai eredetű” nomád gazdálkodásmódjukat a Duna-medencében is megőrizték.*”⁸

A Kállaynak tulajdonított nevezetes értekezés, valamint Tálasi István nem kevésbé nevezetes 1946. évi dolgozata 1990-ben ismét megjelent a *Magyar Néprajzi Társaság reprint kiadványai* című sorozat második füzeteként Hála József szerkesztésében. A megjelenést – a belső címloldal hátlapján elhelyezett megjegyzés szerint – Kállay Ferenc születésének kétszázadik és Tálasi István születésének nyolcvanadik évfordulójára időzítették. A füzet elején elhelyezték Kállay portréját is.⁹ Végül említenünk kell a magyar néprajzi kutatások történetét áttekintő, tankönyvként is használt monográfiát, Kósa László művét. Abban azt találjuk, hogy „*1823-ban [...] Kállay Ferenc közlése a Magyar régiségek nyomozását, olyan gondolati fölvetésekkel, amelyek a néprajz tárgyát, rendszerét és módszerét hosszú időn át befolyásolták.*”¹⁰

Ez a teljességre nem törekvő felsorolás valószínűleg elégséges annak bemutatására, hogy miképp vélekedtek a hazai néprajz tudománytörténetével foglalkozó szerzők a mostani közleményünk címében olvasható kérdésről.

Kállay Ferenc szerzőségének kérdésével alaposan foglalkozott az életútjáról és tudományos munkásságáról monográfiát író Domokos Péter. A finnugor nyelvekkel és irodalmakkal foglalkozó egyetemi oktató és kutató könyve *A múlt magyar tudósai* című sorozat tagjaként 1990-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. Művében *A néprajz úttörője* címet viselő önálló fejezetben tárgyalja Kállay Ferenc munkásságának néprajzi vonatkozásait. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain 1823-ban megjelent, Kállaynak tulajdonított tanulmány szerzőségét illetően azonban ellenvéleményt jelentett be, mivel Tálasi István és követőinek érvelését nem tudta elfogadni. Saját érveit hat pontban foglalta össze. Ezeket érdemes szó szerint idézni:

⁶ Diószegi 1979: 727.

⁷ Zsigmond 1974: 14–18.; Zsigmond 1978: 107–112. Utóbbi cikkében Zsigmond Gábor erős túlzással „*reformkori magyar etnográfus*”-nak minősíti a több területen (história, nyelvtudomány, néprajz) munkálkodó tudóst.

⁸ Paládi-Kovács 1989: 114.

⁹ Kállay 1990: 57.

¹⁰ Kósa 2001: 24.

„1. Kállay életművének áttanulmányozásakor – máshol – ezzel a rövidítéssel nem találkoztam;¹¹ 2. Írásai többségét teljes nevével tette közzé főként eleinte, később – inkább a kis közlemények alatt – a K. F. –et szerepeltette; 3. Ha 5 évvel korábban kisebb terjedelmű és jelentőségű tanulmányát teljes névvel írta alá, mért nem tette ezt ezúttal is, második számú műve kapcsán? Oka sem volt a rejtezésre, kezdő szerzők általában szívesen látják teljes nevüket nyomtatásban; 4. A saját maga által összeállított életmű-bibliográfiákban sehol sem láttam nyomát e viszonylag terjedelmes írásnak; 5. 1823-ban még javában tartott erdélyi szolgálata, szabad idejében inkább a székelyekről írandó könyve adatait gyűjtögethette, s aligha nyílt lehetősége az alföldi nomadizálás tanulmányozására, illetve annak oly részletkérdésekben való megvilágítására, amely helyszíni gyűjtést, megfigyelést is feltételez; 6. Nagyszámú későbbi munkáiban kevés nyomát látom az ebben az írásban tapasztalt, már-már speciális néprajzi ismereteknek, terminológiának.

Kizárni nem akarom e cikkkel kapcsolatban Kállay szerzőségét, csupán szerzőségének minden feltétel nélkül való elfogadását vélem meggondolandónak.”¹²

Domokos Péter érvei nyomán azonban nyugodtan kizárhatjuk Kállay Ferenc szerzőségét a szóban forgó tanulmány esetében. Legfeljebb kiegészíthetjük azzal a kérdéssel, hogy vajon honnan ismerhette volna erdélyi katonáskodása idején a néhai Leschka István kiskörösi tiszteletes úr kéziratát, melyről az 1823-as tanulmány szerzője azt írja, hogy „megfordult kezemben, eredeti Kézírásban”.¹³ El kell ismernünk, hogy a magyar néprajzi kutatás történetének kutatói a 20. században, e sorok íróját sem kivéve, mind tévedésben voltak az illusztris tanulmány szerzőségét illetően.

Ezek után arra a kérdésre kell választ találnunk, hogyha nem Kállay Ferenc (Debrecen 1790 – Buda 1861) a kérdéses tanulmány szerzője, akkor ki másra gondolhatunk. Ki lehetett az a tudós ember, aki láthatta, olvashatta a kiskörösi tiszteletes dolgozatát „eredeti Kézírásban”? Akinek volt elég ismerete, józan ítélőképessége ahhoz, hogy a honfoglaló magyarok földművelő gazdálkodásról megalapozott véleményt formáljon és a Tudományos Gyűjtemény számára megírjon. Joggal gondolhatunk arra, hogy nemzeti érzelmű, a magyar történelemben járatos, rutinos író embernek kellett lennie annak, aki erre a feladatra vállalkozott.

E sorok írója Domokos Péter idézett könyvét megismerve már 1990-ben arra gondolt, hogy a *Magyar Régiségek nyomozása* minden bizonnyal Kultsár István (1760–1828) műve, aki lapszerkesztőként olvashatta Leschka István latin nyelvű dolgozatát „eredeti Kézírásban”. Ezen véleményét azonban csupán 2011-ben, a magyar etnográfia történetét vázlatosan áttekintő írásában jelezte, de bővebb kifejtés, adatolás nélkül.¹⁴ Itt az ideje, hogy a K. I. monogram említésén kívül egyéb érveket is említsünk Kultsár szerzőségének valószínűsítése érdekében. Róla a *Magyar Néprajzi Lexikon* sajnos nem közölt szócikket, holott a folkloristák gyakran hivatkoztak népdalok gyűjtését

¹¹ Rövidítésen itt a K. I. monogramra utal, ami az 1823-as közlemény végén olvasható.

¹² Domokos 1990: 73–74.

¹³ Kállay 1990: 5–6.

¹⁴ Paládi-Kovács 2011: 53. Tálasi feltevésének említését követően írja: „A jeles közlemény szerzője azonban nagy valószínűséggel nem Kállay volt, hanem a „magyar régiségek” valamely másik bűvára (a monogram inkább Kultsár Istvánra utal).” Domonkos 1990: 71–74.

1. kép. Kultsár István (1760-1828). Passini Johann Nepomuk rézmetszete, a Tudományos Gyűjtemény 1830. I. kötete nyomán.

szorgalmazó felhívásaira. Az Új Magyar Lexikon figyelmesebb volt, adott róla egy rövid szócikket: „Kultsár István (1760-1828) Író, szerkesztő. Mint szombathelyi tanár adta ki 1794-ben Mikes Kelemen addig ismeretlen Törökországi leveleit. 1806-tól szerkesztette a Hazai Tudósítások c. Pesten megjelent újságot. Lapjával és műveivel a nemzeti művelődés, a magyar nyelv és színészet fejlődéséért harcolt. Pesti háza a korabeli magyar írók találkozók helye volt.”¹⁵

Kultsár István szerepét az irodalmi népiesség formálódásában Horváth János tárta fel először 1927-ben kiadott monográfiájában. Hangsúlyozza Kultsár népdalok gyűjtésére vonatkozó felhívásainak korszakos jelentőségét. Horváth könyvének III. fejezete „A magyar népdal bevonulása az irodalomba”, s annak első alfejezete „Kultsár István s a népdal-közlések megindulása” címet viseli. Megállapítja, hogy 1817-től kezdve szemmel látható lendületet vesz a népdal ügye. Ez Kultsár István érdeme. Már előbb, a *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1811-i évfolyamában (II. 88. l.) felszólítást tett közzé a gyűjtés iránt.

Akkori felfogása még tisztázatlan volt s nem különbözött a Révai-korszakétól [...] 1817-ben indítja meg a *Hasznos Mulatságok*-at s abban legott (I. 21–22. lap) újból szóvá teszi a „Nemzeti dallok” összeszedésének szükségét.¹⁶

Fejtegetését azzal zárja, hogy „Kultsár István új korszakot kezd, mikor a puszták és falvak énekszóban élő dalaira szorítkozik. [...] felhívása (1817 és 1818) visszhangra talált, a *Hasznos Mulatságok*ban egy pár hét múlva már „jődögélnek kifelé” a beküldött népdalok. Kultsártól származik a népdal elnevezés is, mely a német *Volkslied* szószerinti fordítása.¹⁷ Kósa László ehhez még hozzáteszi, hogy a visszhangtalanul maradt Révai – Ráth féle felhívást 1801-ben Sándor István *Sokféle* című olvasmánygyűjteményének VIII. kötetében, majd Kultsár István 1811-ben és 1817-ben a *Hasznos Mulatságok*ban megismételte. Az irodalmi közvélemény a második Kultsár-féle felhívás idején értette meg igazán, hogy miről is van szó.¹⁸

¹⁵ Új Magyar Lexikon 4. K-ME. Budapest 1961: 278.

¹⁶ Horváth 1978: 111.

¹⁷ Horváth 1978: 114–115.

¹⁸ Kósa 2001: 40.

Horváth János – összehasonlítva Dugonics András és Kultsár István népiességét – úgy találta, hogy „*Annak a Dugonics-féle népiességnek, mely inkább tárgyi (anyagi) mintsem formai hagyományok iránt érdeklődött, még eddig nem talákoztunk megfelelő folytatásával. Háttérbe is szorult az a Faludi-, majd Révai- és Kultsár-féle népiesség mellett, mely régiségben és népi hagyományokban a műforma számára keresett mintákat.*”¹⁹ Horváth felfogását követve Tálasi és Ortutay is a népdalgyűjtés megindítóját, az irodalmi népiesség jeles képviselőjét tisztelte Kultsár István munkásságában.²⁰ Ezzel a nézettel szemben látni fogjuk, hogy Kultsár érdeklődése – Dugonicshoz hasonlóan – kiterjedt a régi magyar anyagi kultúrára, a tárgyi világ jelenségeire is.

Érdemes tudni, hogy a magyar nyelvjárások és népcsoportok vizsgálatában úttörő Szeder Fábiánnak (1784-1859) egyik kedves tanára Kultsár István volt, mint arról önéletrajzában maga is megemlékezett: „*1798-ban ugyan Esztergomban tanultam a Rhetorikát Kultsár István alatt, mely iskolát 1799-ben másodszorra végeztem. Itt is szinte nagy divatja volt a’ magyar nyelvnek, mellynek is én nagy buzgósággal hódoltam.*”²¹ Csáky Károly gondozásában és dolgozatának kíséretében 2005-ben reprint kiadásban jelentek meg Szeder Fábián művei, palócokkal kapcsolatos dolgozatai. Ott olvasható, hogy 1826-ban gyűlést tartottak Pesten a Magyar Tudományos Akadémia ügyében. A „*fundatorok*” közül gr. Széchenyi István, gr. Andrássy György, gr. Vay Ábrahám vett részt a gr. Teleki József elnöklétével tartott ülésen. A meghívott tucatnyi érdemes férfiú között említik Kultsár Istvánt, mint „*a hazai és külföldi Tudósítások Kiadóját és Táblabíró-t.*”²² A 66 éves Kultsárt még bevonták a Tudós Társaság szabályzatának, működésmódjának kialakításába, de 1828-ban bekövetkezett elhalálózása miatt az MTA tagja már nem lehetett.

Arra, hogy Kultsár Istvánt a köznép anyagi kultúrája, tárgyi világa is érdekelte, jó példa a *boza* nevű ital történetét és jelenét nyomonzó kérdése, amit 1826-ban tett fel a *Hasznos Mulatságok* olvasóinak. Oláh Miklós érsek 1536-ból származó *Hungaria et Atila* című művének, Bécsben 1763-ban kiadott könyvének sorait idézve teszi fel a kérdést kun olvasóinak. „*Fenn van-e még a’ Kunoknál a’ Boza ital? Ha nintsen, van e valamely nyoma, hogy miből készítették ’s mi módon lehetne azt még most is készíteni?*”²³ A felhívás eredményesnek bizonyult, mert hamarosan két válasz is beérkezett a laphoz. Az egyikben Laczka János közölte, hogy „*A’ Boza italnak ’s abból készült cziberének a’ Kúnok között nemcsak híre és nyoma vagyon, hanem azt némellyek, kivált a szegényebbek még ma is készítik ’s élnek vele.*”²⁴ A másik válaszoló, bizonyos Márton Pál, nem tudott a boza hazai készítéséről, de egyes kelet-európai népek, törökök, tatárok boza-erjesztését tapasztalatból ismerte.²⁵ A magyar sörfőzés történetét

¹⁹ Horváth 1978: 219.

²⁰ Tálasi 1948: 22.; Ortutay 1981: 294–295., 376.

²¹ Közli: Hála 2020: 99., 101. Szeder ugyanott megjegyzi, hogy 1797-ben Esztergomban Révai Miklósnál tanulta a poétikát. Szeder két kiváló tanáráról Horváth János idézett művében (1978: 222.) is olvashatunk.

²² Szeder 2005: 41.

²³ Kultsár 1826: 375–376.

²⁴ Hasznos Mulatságok 1826: 408–408.

²⁵ Hasznos Mulatságok, 1826: 402–403.

monografikusan feldolgozó Bevilaqua Borsody Béla közlése szerint a kunok Laczka János által ismertetett bozafőzése a közép-ázsiai népek serfőző technológiájával mutat rokonságot. Lényegesnek azt tartja, hogy mindkettő maláta nélküli eljárás.²⁶ Az ital és a megnevezésére szolgáló *boza* szó tágabb elterjedtségét és történeti múltját vizsgálva kiderült, hogy a szót valószínűleg honfoglalás előtti török jövevényszavaink között kell számon tartanunk, s az italt magát ismerhették eleink már a kunok bejövetele előtt is.²⁷

A *bozára* vonatkozó szerkesztői kérdés, meg a beérkezett válaszok haladéktalan közlése azt igazolja, hogy Kultsár István mindig kész volt a „nyomozásra”, ha magyar régiségek kerültek a látókörébe. 1826-ban Oláh Miklós művét olvasgatva keltette fel kíváncsiságát egy „régiség”, s szerkesztőként gyorsan „utána járt”, van-e még élő emléke a gyengén szeszes ital készítésének.

Régen tudható, hogy a tudós szerkesztőnek igen kiterjedt olvasottsága és nevezetes könyvtára volt.²⁸ Tudjuk róla, hogy ismerte Herder 1791-ben megjelent híres jóslatát a magyarok és nyelvük közeli elenyészéséről. 1820-ban közölte is lapjában, hogy azzal is figyelmeztesse olvasóit, s felrázza nemzetét a sötét vég víziójával.²⁹ Kultsár igenis Dugonics András nyomdokain járt, amikor az alföldi magyarok „*nomád mezőgazdálkodásáról*” írt, s amikor a régi kunok boza italának emlékét nyomozta.³⁰ Dugonics követője volt a tragikus sorsú Sándor István, az első magyar bibliográfus is, aki a *Sokféle* címen kiadott sorozatában (1791-1808, tizenkét kötet) egész sor magyar régiiséget kinyomozott. 1801-ben például a régi magyarok és kunok hajviseletéről, majd a lóhúsevésről s a régi magyar szertartásokról értekezett.³¹

Kultsár eszmetársai között kell említeni Jankovich Miklóst (1773-1846) és körét, akik a „régiségek” okán tekintettek a köznépre és hagyományainak világára. Jankovich - Cornides Dániel tanítványaként – már 1786-ban elkezdte a régiségek gyűjtését. Eleinte főként könyveket, kéziratokat, majd érméket, ékszereket, képeket, fegyvereket, ereklyéket stb. gyűjtött. Gyűjteményeit (egyebek között 63.000 kötet könyvet) 1836-ban vette meg az országgyűlés a Nemzeti Múzeum számára. A kézirat-gyűjtemény nagyobb hányadát 1850-ben az MTA szerezte meg.³²

„*Révai Miklós, Kultsár István, Teleki László, Fejér György, Schedius Lajos, Jankovich Miklós és Horvát István feltűnő szellemi rokonságot mutatnak abban a tekintetben, hogy mindannyian régiségeket gyűjtenek, valamennyien egy tudományos folyóirat megindítását tervezik még a Tudományos Gyűjtemény előtt.*”³³ Jankovich Miklós, Kultsár István és társaik az 1817-ben indult és 1841-ig folyamatosan megjelenő Tudo-

²⁶ Bevilaqua Borsody 1931: 70–71., 89–90.

²⁷ Paládi-Kovács 1966: 78–80.

²⁸ Alapy 1928.

²⁹ Hazai és Külföldi Tudósítások 1820. 4. szám. Vö. Paládi-Kovács 1989: 110.

³⁰ Paládi-Kovács 1989: 114.

³¹ Paládi-Kovács:1985: 13.; Paládi-Kovács 1989: 114.; Paládi-Kovács 2011: 53.

³² Krompecher 1931:6.; Krompecher 1933.; Horváth 1978: 138.

³³ Krompecher 1931: 3. E folyóirat alapítása egy társas kör érdeme volt, melynek tagjai ígéretet tettek arra, hogy együtt fognak dolgozni. Az alapítás fő érdeme Fejér Györgyöt, az első szerkesztőt, továbbá Pethe Ferencet illette. Rajtuk kívül Jankovich Miklós, Kultsár István, Virág Benedek neve emelhető ki. Krompecher 1931: 26–27.

mányos Gyűjtemény szerzői, támogatói voltak. A 19. század első felének legjelentősebb tudományos folyóiratában Kultsár Istvánnak is számos tanulmánya jelent meg.

A fent említett tudós férfiak, s itt nem megnevezett társaik, szenvedélyesen nyomozták, kutatták a magyar múlt emlékeit már a 19. század első évtizedeiben is. Róluk írhatta Csaplovics János 1822-ben a következő sorokat: „...különös, hogy a legtöbben csak a történeti ethnographiát ismerik és a legnagyobb vonzalommal vájkálnak a rég letűnt századokban. Ezzel szemben én csak a statisztikai ethnographiával, Magyarország lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm, nem azzal, hogy honnan származnak, hanem hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek.”³⁴

Végül említést érdemel, hogy Kultsár István pesti háza a kor magyar írói, költői mellett vendégül látta Nemesnépi Zakál Györgyöt (1762-1822), aki az Őrségnek leírása című úttörő tanulmány kéziratával járult hozzá a magyar tájak néprajzi felfedezéséhez. A kézirat születéséről elárulta, hogy Kultsár István serkentésére és a szülőföld iránti „édes indulat”-tól fűtve írta „a Végeken és Pesten” 1818. február 17-től ugyanazon év augusztus 28-ig. Az őrségi erdők „felvigyázója”, akinek Pálóczi Horváth Ádám az „Eörség őrnagya” titulust adta leveleiben, Kultsár biztatása, mentorálása nélkül aligha vállalkozott volna az Őrség és népe megörökítésére.³⁵

Remélhetőleg ebből a vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy Kultsár István, aki komáromi csizmadia fiából lett a magyar kultúra egyik mindenese, sokkal többet tett a „régiségek”, a múlt feltárása, s azon belül a magyar néphagyományok felgyűjtése és közreadása terén, mint azt néprajzkutató eleink gondolták. Nagy valószínűséggel állítható, hogy Ő volt a *Magyar Régiségek nyomozása* című tanulmány szerzője, melyet 1823-ban, már idős korában írt és publikált a Tudományos Gyűjtemény egyik számában.

Ennek bizonyágául elegendő néhány tény megemlíteni összefoglalásul: 1. A K. I. monogram a cikk végén minden bizonnyal a Kultsár István név kezdőbetűit tartalmazza. 2. Ismert szerkesztőként olvashatta Leschka István kiskőrösi lelkész kéziratát, melyről K. I. maga írja, hogy „megfordult kezemben, eredeti Kézírásban”. A kéziratot feltehetőleg közlés végett juttatta el hozzá a kiskőrösi tiszteletes úr vagy örököse. 3. Kultsár érdeklődése, munkássága kiterjedt a gazdaság, az életmód, az anyagi kultúra kérdéskörére is, nem korlátozódott a népdalok, a népköltészet világára. 4. Néhány kortársával együtt (pl. Sándor István, Jankovich Miklós és társaik)) szenvedélyesen kutatta a „magyar régiségek” nyomait a múltban és a jelenben. Ők voltak a Csaplovics által említett „történeti ethnographia” képviselői a 19. század első évtizedeiben. 5. A kortársak, különösen a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői, szerzői és olvasói számára még teljesen nyilvánvaló volt, hogy a K. I. monogram Kultsár Istvánt jelöli. 6. Az 1760-ban született Kultsárt a következő nemzedékhez tartozó, 1784-ben született Szeder Fábián és az 1790-es születésű Kállay Ferenc csupán tanáráként, illetve szerkesztőként, a tudományban előtte járó neves tudósként ismerhette, tisztelhetette.

³⁴ Ebben a formában idézi: Tálasi 1948: 3. Forrása: Csaplovics, Tudományos Gyűjtemény 1835: VIII. 92. Lásd még: Paládi-Kovács Attila: Csaplovics és a magyar etnográfia. In: Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. A Tudományos Gyűjtemény 1822. évi számaiban megjelent tanulmány reprint kiadása. Budapest, 1990: 105. (MTA Néprajzi Kutatócsoport)

³⁵ Paládi-Kovács 1985: 13., 30.

Irodalom

ALAPY Gyula

1928 *Kultsár István és könyvtára*. Komárom: Jókai Egyesület.

BEVILAQUA BORSODY Béla

1931 *A magyar serfőzés története I-II*. Budapest: Athenaeum.

DIÓSZEGI Vilmos

1979 Kállay Ferenc. *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet, 727. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOMOKOS Péter

1990 *Kállay Ferenc*. A múlt magyar tudósai c. sorozat. Budapest: Akadémiai Kiadó.

HÁLA József

2020 Adalékok Szeder Fábán életrajzához. In Hála József: *A néprajztudomány vonzásában*, 99-102. Budapest: Néprajzi Múzeum.

HORVÁTH János

1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. (3. kiadás). Budapest: Akadémiai Kiadó.

KÁLLAY Ferenc

1990 *Magyar régiségek nyomozása*. Tálasi István tanulmányával. A Magyar Néprajzi Társaság kiadványai c. reprint sorozat II. kötet. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

K. I.

1823 Magyar Régiségek nyomozása. *Tudományos Gyűjtemény* 1823: VII. 3–38.

KÓSA László

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó.

KROMPECHER Bertalan

1931 *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*. Budapest: Eggerberger Könyvkereskedés.

1933 *Jankovich Miklós irodalmi társasága*. Budapest: Eggerberger K.

KULTSÁR István

1826 Kún kérdés. *Hasznos Multságok*. Pest, 1826. 48. szám, 375–376.

ORTUTAY Gyula

1981 *A nép művészete*. Budapest: Gondolat Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1966 A boza kultúrtörténeti hátteréhez. *Műveltség és Hagyomány*, VIII. 71-84. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest: Gondolat Kiadó.

1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia* 100. évf. 109–120.

2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* I/1. 39–125. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SÁNDOR István

1791-1808 *Sokféle*. I-XII. Győr – Bécs.

SZEDER Fábán

2005 *A' Palócokról*. (Reprint kiadvány), Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.

TÁLASI István

1946 Kállay Ferenc és az alföldi nomád mezőgazdálkodás. *Ethnographia* LVII. 13–19.

1948 *Néprajzi életünk kibontakozása*. Budapest: Néptudományi Intézet.

ZSIGMOND Gábor

- 1974 A magyar társadalomnéprajz önállósodása. *Valóság* 1974:10. 19–28.
1978 Egy reformkori magyar etnográfus: Kállay Ferenc. *Világosság* 1978: 2. 107–112.

Paládi-Kovács Attila

MTA rendes tagja, ny. kutatóprofesszor

E-mail: paladi@t-online.hu

Attila Paládi-Kovács

Who wrote the essay *Investigating Hungarian Antiquities?*

In 1823 a paper was published in the journal *Tudományos Gyűjtemény* ('Scientific Collection') on the agricultural farming of the Hungarians in the 8th–9th century A.D. At the end of the publication, the name of the author of the paper is replaced by the initials: *K. I.* The substance of this article was published without citation by Johann von Csaplovics in his book *Gemälde von Ungern* in 1829. In its wake, the German author Henrik Ditz (1869) and the Hungarian ethnographer István Györffy (1928) described the farming system of the Great Hungarian Plain. Györffy described in detail the two, geographically distinct systems of agriculture in the Carpathian Basin. The first one is the so-called "European" type of agriculture in the Carpathian Mountains, the second one is the "Asian" or "nomadic" type of agriculture in the Great Plain and the greater part of the Transdanubian region.

István Tálasi pointed out in a study published in 1946 that the source of Csaplovics' work was a paper published in Hungarian in 1823 in *Tudományos Gyűjtemény*, and that Csaplovics plagiarised when he published the main findings of the article without citation. However, Tálasi was wrong about the identity of the author of the 1823 paper when he named Ferenc Kállay. The author of the present essay uses the book by Péter Domokos, published in 1990, as a basis for listing the facts that contradict this assumption. He then goes on to list in detail his arguments which prove that the author of the ominous study was István Kultsár, and that the initials *K. I.* can be attributed exclusively to him.

István Kultsár (1760–1828) was one of key figures of early Hungarian literary and historical research, who, as an author, editor and teacher, did much to explore the values of the Hungarian language and culture. His work was not limited to Hungarian folk poetry. He is also a pioneer in the collection and publication of Hungarian folk songs, as well as in the research of the characteristics of material culture. He was one of the first Hungarian cultivators of the so-called historical ethnography. In the history of Hungarian ethnography, Tálasi's error has been present from 1946 to the present day. It is high time that historiography corrected this error.

Vélemények Villányi Péter galgamácsi folklórgyűjteményéről

Bereznai Zsuzsanna

Népmese gyűjtés – negyven éven át

Sajnos vitathatatlan tény: a hagyományos népmesemondás és a népmese gyűjtés ideje mára már lejárt. A népi, népből jött, népivé lett mesemondók ma már többnyire nem a magukkal hozott, a népi közösségükben megismert mesekincset éltetik, hanem fellépéseik során a közönség igényeit igyekeznek kielégíteni.

A magyar folklorisztika különösen nagy becsben tartja azt a népmese gyűjtőt, aki munkássága nagy részét egyetlen település teljes epikus hagyománya kutatásának, feldolgozásának szenteli – a hangsúly a teljességen van. Ilyen ember, a kevesek egyike Villányi Péter is. Etnográfus végzettsége ellenére soha nem volt főállású néprajzkutató, ám így is páratlan az a népmese- és mondakincs, amivel gazdagította a magyar néprajztudományt.

Villányi Péter első népmese gyűjtései a Gömör néprajza sorozatban jelentek meg: Tündérmesék a zabari néphagyományban (1989), Zabari mesék és mondák (1992), összesen 229 szöveg: 101 mese és 128 monda. Ugyancsak publikálta a Galgamácsán gyűjtött mesék közül a tréfás népi elbeszélések egy részét: Mácsai huncutságok (2010) címen.

Az első szilágysági gyűjtőmunkája a Tövisháton zajlott: Diósad, Erked és Szer településeken, ahol négy mesemondótól 25 mesét örökített meg 1974-ben. Majd egy újabb alkalommal, 1992-ben közel 200 mesét és mondát jegyzett fel Szer községben. Az 1980-as években a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Tiszazug-kutatásának keretében főképp történeti mondákat, kisebb számban tréfás népi elbeszéléseket gyűjtött Kunszentmártonban, melyek a Kunszentmártoni Helytörténeti Múzeum adatárában találhatók. Ezek a gyűjtések még kiadásra várnak.

Ezenkívül névtani kutatásokat is végzett Galgamácsán a család- és ragadványnevek, valamint a névcsőfolók területén. (1981)

Galgamácsán úgyszólván egy életen át folytatta a gyűjtőmunkát, több mint negyven év anyagát tartalmazza a magyar folklorisztika nagymúltú kiadványsorozata, az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVII. számozott köteteként megjelent munka.

A Bevezetés első fejezete Galgamácsa történetének rövid összegzését tartalmazza, és egyben elhelyezi e települést a történeti–néprajzi tájban, a Galga mente települései között. A gazdaság-, társadalom- és politikatörténet ismertetését korszerű szemlélet birtokában fogalmazza meg, egyben hangot ad egyes kutatói vélemények kritikájának is. A falu társadalmi képét a mindennapi életet is illusztráló jellegzetességekkel igyekszik szemléltetni. Nem könnyű falutörténetet írni úgy, hogy megtaláljuk a kellő arányokat az országos történetekhez való kapcsolódás és a helyi események ismertetése terén – a szerzőnek ezt sikerült megvalósítania. Külön figyelmet szentel azoknak

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 2. sz.

a társadalmi rétegeknek – a szlovákság, a zsidóság, a cigányság –, akik betelepülők voltak a falu életében, ezért a helyi népi epikában, a szólások világában a másság, a különösség szempontjából kerülnek például a tréfálkozás középpontjába. Természetesen a középkortól a 21. századig felvázolja – még hozzá igen olvasmányos formában – azt a történeti képet, amely az általa gyűjtött népmesék és népmondák társadalmi környezeteként szolgál. Tehát a szerző elhelyezi a települést a történeti időben, majd a történeti–néprajzi tér, a Galga mente táji leírása következik. Itt igen részletesen felsorolja és bírálattal is ellátja azokat a szakmai elképzeléseket, amelyek a Galga mente néprajzi kistáj kiterjedésére vonatkoznak – ugyanis ennek a kérdésnek a megoldása nem egyértelmű a szakirodalomban sem. Villányi Péter a táji elhatárolás szempontjából fontos dolognak tartja a házassági szokások körének pontos kijelölését, illetve azt, hogy maga a nép hogyan gondolkodik erről. A szerző szerint a Galga mente népe átmeneti csoportot alkot a Palócföld és az Alföld között, ahol Galgamácsa a legészakibb település. Maga a helyi lakosság a Felföldhöz tartozónak érzi magát. Természetesen a mácsai ember palócsághoz való viszonyát ugyanaz jellemzi, mint a különféle palóc falvak lakóit: mi nem vagyunk palócok, ám a szomszéd faluban már igazi palócok laknak. E kívülről jött népi megnevezést a nép nem tekinti magáénak.

A következő fejezetben a szerző a galgamácsai népmese- és népmondagyűjtése történetét mutatja be, hiszen a négy évtizednyi munka már szinte történeti korszakokra bontható: 1976–1981, 1987–1988 és 1993–2018 között történt. A néprajzi gyűjtés személyes háttérének élményszerű rajza során a mácsai társadalmi élet élethű korrajza bontakozik ki, mely egyben az oral history helyi példája is. A pontos statisztikai adatok sokat mondanak illusztrálják az alapos, kutatószenveddéllyel átitatott gyűjtőmunkát. A 3600 feletti szöveg műfaji megoszlása, a legjellemzőbb almműfajok és a mese- illetve mondatípusok köre rajzolódik ki a szakszerű, alapos elemzés kapcsán. Számos esetben itt is jogos kritikával illeti a szakirodalom egyes korábbi megállapításait. Fontos tanulság is megfogalmazható mindezek kapcsán: egy olyan kutató munkáját, aki maga is része a falu társadalmának, részese annak a népi kultúrának, amelyet kutat, soha nem tudja felülmúlni egy olyan néprajzi gyűjtő, aki kívülállóként csak néhány hetet vagy hónapot tölt el a helyi gyűjtőmunkával. Ilyen, mácsaivá vált ember az egyébként budapesti születésű Villányi Péter is – megfigyelései, meglátásai pontosak, megbízhatóak, szakszerűek.

A galgamácsai prózai elbeszélő népköltészet műfajai című fejezet ugyancsak példamutató rendszerezéssel és részletességgel tárul az olvasó elé. Érdekes módon Galgamácsán több volt a női, mint a férfi mesemondó – ám ez a megállapítás a gyűjtés idejére, a 20. század közepétől napjainkig érvényes. Ennek magyarázatául az szolgál, hogy a férfiak halandósága messze meghaladja a nőkét. Az ország más tájaival ellentétben megállapítható, hogy itt a nők éltetik tovább a tréfás népi elbeszéléseket. Máshol a nőknek nem illet pikáns meséket előadni, és ha a közösségi elbeszélő alkalmak során ezek kerültek sorra, akkor a fehérségeknek kellett távoznia a helyről. A vallásos témájú történetek, a formulamesék, a történeti mondák ugyancsak női almműfajként jellemezhetők. A szövegek közzétételénél a szerző azt az elvet követte, hogy minden egyes megnyilvánulást megörökítsen, annak esztétikai értékétől függetlenül. A szerző ezt azzal indokolja, hogy Galgamácsa teljes prózai néphagyományát igyekezett összegyűjteni és bemutatni. Tehát a gyűjtő feladata a dokumentálás és nem az esztétikai vagy a val-

laserkölcsi szempontok figyelembevétele. Sokat elárul egy közösség ízlésvilágáról és mentalitásáról az, hogy melyek azok a mese- és mondatémák, amelyeket befogadnak és a továbbadás során újabb változatok keletkeznek. A szerző ezen belül vizsgálja az egyes variánsok egymáshoz való viszonyát, a változatok kialakulásának folyamatát. A gyűjtőmunka során a szerző nemcsak az archaikus jellegű anyag felkutatását tartja fontos feladatának, hanem a változásvizsgálatra is hangsúlyt helyez. Néhány kiragadott példával is szemlélteti azt, hogy a gyűjtött anyag mennyire magán viseli a keletkezés idejének történelmi körülményeit. Egyértelmű, hogy a galgamácsai prózai néphagyomány legnépszerűbb alműfaja a tréfás mesék, illetve a komikus elemekben ugyancsak gazdag falucsúfoló mesék, formulamesék, rászedettördög-mesék. Az állatmesék száma magasabb az országos átlagnál, ám a legendamesék számban meghaladják a tündérmeséket. A hiedelemmondák nagy népszerűsége nem meglepő, lényegében mindenki ismeri ezeket a történeteket. A történeti és az eredetmagyarázó mondák aránya már jóval alacsonyabb. A legendamesék, a vallásos mondák és a bibliai történetek jelentős száma a nép vallási elkötelezettségét is példázza. A rémtörténetek, a modern népmeséknek is nevezhető bűnügyi történetek kedveltsége sem szorul különösebb magyarázatra.

A népmesék egyes alműfajai kapcsán, az egymással rokonítható csoportok elhatárolása kérdésében Villányi Péter ugyancsak él az alkalommal, és ellenvéleményét fogalmazza meg néhány kutató (Vajda Mária, Keszeg Vilmos) elképzelései kapcsán.

A galgamácsai prózafolklór ciklusai című fejezetben a szerző a magyar folkloriztikában egyedülálló módon tudja feltérképezni a sajátos, tematikusan összetartozó mesék csoportjait. Nem véletlenül, hiszen mindezek megállapításához a közösség epikus népköltészetének szinte a teljességét meg kell ismerni, fel kell kutatni. Villányi Péter évtizedeken át, rendszerességgel és szisztematikusan gyűjt, tehát nem a véletlennek, az esetlegességnek kitéve, a jó szerencsére hagyatkozva végzi a kutatómunkát, hanem minden egyes motívumnak igyekszik utánajárni. A gyűjtés során a mesemondók először elmondják a legkedvesebb meséiket, amelyeket ő és a hallgatóság is leginkább kedvel. Már önmagában ez is jellemezhet egy mesemondó-hagyományt: mi az, amit befogadnak, megkedvelnek. Mindezek után a gyűjtőn múlik az, hogy mely történetet sikerül még kicsalni a mesemondó emlékezetéből, a legkülönbözőbb mesei motívumokra való rákérdezéssel. Tehát a hagyományozás törvényszerűségeit ismerve akár többszáz éves múltra is visszavezethető a Galgamácsán összegyűjtött népmese- és népmondakincs, továbbá a 3600 feletti szövegmennyiség is elegendő alapot szolgáltat ahhoz, hogy a vizsgálat objektív eredményre vezessen.

Az Elbeszélő alkalmak című fejezet részletes ismertetést tartalmaz. A szerzőnek még egy 1900-ban közzétett, ám nem a valóságot tükröző, a helyi fonóbeli mesemondás szokásáról szóló, néprajzi leírásban megjelent kép hitelességét is meg kell cáfolnia, illetve néprajzi gyűjtőmunkája kapcsán tisztázza a fonóházak szokásrendjét. A mindennapi népi élet gyakorlati összefüggéseibe helyezve, a változások szemléltetésével szólnak meg az emlékezők.

A galgamácsai elbeszélők prózarepertoárja című fejezet a 35 mesemondó és az általuk előadott szövegek statisztikája.

A következő fejezetben sorjában, teljes részletességgel bemutatja a falu elbeszélőit. Először a falu legjobb mesemondóját és családját ismerhetjük meg, és minden egyes

mesemondó esetében bőségesen idézi élettörténeteiket, illetve az alkotási folyamatra vonatkozó körülményeket. Az egyes elbeszélők bemutatásánál következnek a repertoárra vonatkozó megjegyzések, ezek sorában olvashatók az elbeszélésbiológiai adatok, amelyeket a gyűjtő nyilván nem minden esetben tud kideríteni: a mesemondó kitől, mikor, hol tanulta, hányszor mondta el életében, milyen alkalmak során? Villányi Péter gyűjtése idején sok esetben már 5–10, sőt 20–25 év is gyakorta eltelt a megelőző, még hagyományos mesemondáshoz képest. (A IV. kötetben az egyes mesékhez kapcsolódó Jegyzetek fejezetben Dömötör Ákos elbeszélésbiológiai adatait olvashatjuk, amelyek az egyes magyar és nemzetközi szövegváltozatokra vonatkoznak.)

Az I. kötet kétségtől legszínesebb, legolvasmányosabb és legterjedelmesebb fejezete az egyes mesemondók bemutatása. Az élettörténetek felvezetése kapcsán a szerző számos alkalommal idézi az elbeszélőkkel folytatott interjút, akik jó magyar mesemondóhoz illően párbeszédes formában adják elő életük történeteit – más tájak paraszti elbeszélői ugyanígy értelmezik az élettörténet elmondását. Majd megismerhetjük a mesemondók mesetanulását és az alkotás módját, repertoárjukat, egyéniségük sajátosságait. Külön érdekessége ennek a fejezetnek, hogy a mesemondói egyéniségek jellemzésekor – egy-egy tulajdonság kapcsán – a szerző párhuzamokat is felsorakoztat a szakirodalomban publikált mesemondókkal összehasonlításképpen. Így a magyar paraszti népmesemondás legkiválóbb képviselőinek a jellemzését is megfogalmazza.

Ezután a szerző a szövegek olvasásához gyakorlati segítséget is nyújt: bemutatja a falu palóc nyelvjárásának sajátosságait, illetve a mesékben szereplő tájszavak jelentését.

Az I. kötet végén található a Népköltészeti források és idézett művek jegyzéke, amely önmagában is példázza az elmélyült kutató- és alkotómunkát.

A II. és a III. kötet az Aarne–Thompson-féle nemzetközi népmesekatalógus, a Magyar Népmesekatalógus, illetve a Magyar hiedelemmonda-katalógus alműfajai szerint sorakoztatja fel az elbeszéléseket. A szövegközlés külön érdeme az, hogy a fonetikus lejegyzés egyben a falu nyelvjárását is dokumentálja. Számos esetben az elbeszélő nem adott címet az elbeszélésének – ezekben az esetekben a könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerű lett volna, ha szögletes zárójelbe téve a kötet szerzője adott volna címet. (A szögletes zárójelzés önmagában utal arra, hogy a cím nem tartozik az eredeti népnyelvi közléshez.)

A IV. kötet a mesékhez és a mondákhoz kapcsolódó gyűjtési adatokat, az említett népmesekatalógusokban nyilvántartott számát, az elbeszélő és a gyűjtő megjegyzéseit és a szakirodalomban eddig fellelhető szövegvariánsokat, illetve azok összehasonlítását tartalmazza. Mivel ez a gyűjtemény 2022-ben jelent meg, nincs még ehhez hasonló napra kész feldolgozás, amely a 19–21. századi szakirodalomban eddig megjelent összes szövegváltozatra hivatkozna. Ennek a jegyzetapparátusnak egy része Dömötör Ákos (1938–1999) nevéhez fűződik, aki Villányi Péter kérésére készített jegyzeteket mintegy 1200 szöveg vonatkozásában, a többi esetben típus- és motívummeghatározást adott, illetve önálló jegyzeteket is írt. A fenti anyagot Villányi Péter jelentős mértékben továbbfejlesztette, annotációival kiegészítette, az 1999 után gyűjtött anyaghoz saját maga készített jegyzeteket.

A képmellékletben felsorakoznak az elbeszélők (Villányi Péter felvételei), számos fénykép a gyűjtőmunkát, illetve a falubeli embereket örökíti meg beszélgetés közben,

közösen végzett munkák alkalmával. A 20. századi faluképet képeslapokon ismerhetjük meg. A faluban fellelhető ponyvanyomtatványok, a családokban megőrzött népi kéziratok közül is válogatott a szerző illusztrációkat.

Villányi Péter Galgamácsai népmesék és mondák című munkája a magyar folklorisztika egyik legértékesebb alkotása. Megérdemelné, hogy ez a tartalom méltó formát kapjon. Sajnos az Akadémiai Kiadó és az AK Nyomda Kft. munkája némi kívánnivalót hagy maga után. Nem szerencsés dolog az, hogy nem követik az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat korábbi kötetszámozási gyakorlatát. A négy kötetet nem lehetne egy kötetszámmal (XXVII.) ellátni, hiszen a nevében is benne van: ahány könyv, annyi kötet. Tehát a kiadványt így kellene ellátni római számozással: XXVII–XXX. Sajnálatos dolog, hogy a Kiadó a szakemberek (a szerző, a szerkesztő és egy akadémikus) véleményét, többszöri kérését figyelmen kívül hagyta. Továbbá: a címnegyed – a szennycímoldal és a címoldal – is beletartozik a könyv számozásába, tehát az oldalszámozásnak az 5. és nem az 1. oldalon kellene kezdődnie. Gyakorlati szempontból semmiképp nem szerencsés a négy kötet folyamatos oldalszámozása (összesen 3487), és egyébként sem periodikának minősül. A könyvtesten belül a cénafüzésnél több helyen szálszakadások történtek, az elszakadt szálak lógnak a lapok között. Máshol (Melléklet) a lap alsó harmada nincs bevarrva, libeg a lap. Az egyik kötet borítója már néhány napi használat (kinyitás) után megtört, beszakadt a gerinchornyolás vagy beégetés mentén.

Természetesen ismertetésemet nem szeretném a szerkesztés és a gyártás negatív tapasztalataival zárni. Hiszen Villányi Péter munkáját örömmel és köszönettel fogadja a szakmai, a galgamácsai és a mesekedvelő magyar olvasóközönség egyaránt.

Bereznai Zsuzsanna

néprajzkutató

E-mail: bereznaizsuzsa@gmail.com

Otthon a folklórgyűjtés terepén

Egy könyv megjelenése jeles alkalom a szerzőnek, a szerkesztőnek, a kiadónak, de egyben az érdeklődő közönségnek is. Az öröm Villányi Péter: *Galgamácsai népmesék és mondák* 1-4. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2022) kapcsán hatványozott. Hiszen a magyar népköltészetkutatás ikonikus sorozata, az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (sorozatszerkesztő Nagy Ilona) húsz év után gazdagodott újabb, immár a XXVII. kiadvánnyal, amely összesen négy kötetben adja közre Villányi Péter 1974-től 2018-ig végzett galgamácsai szövegfolklor gyűjtéseit rendkívül gazdag jegyzetanyaggal. Az 1. kötet egy monografikus igényű bevezető, amely részletgazdagon ad ismertetőt a gyűjtés helyszínéről, az adatközlőkről és a gyűjtött anyagról. Bemutatja Galgamácsát és jellemzi történeti, felekezeti, nemzetiségi, nyelvi szempontból, összevetve a környező településekkel. Jónéhány konkrét eset leírásán keresztül nyújt betekintést a gyűjtés körülményeibe, megismerteti az olvasót a mesélőkkel, elemzi narratív sajátosságait, foglalkozik a történetmesélés, a műfajpreferencia nemek szerinti különbségével. Nagyon részletesen vizsgálja a történetek műfaji jellegzetességeit, folyamatosan reflektálva a hazai folklorisztikai kutatás témára vonatkozó szakirodalmára. A 2-3. kötet a gyűjtés szövegtörzse, a 4. kötetben pedig a bőséges jegyzetanyagot találjuk a képmelléklettel.

Ha egy rövid statisztikai összefoglalást akarunk adni a gyűjteményről, akkor lefegyverző a számok nagysága: a szerző 3487 oldalon 3244 szöveget ad közre, amelyeket Galgamácsán, egy napjainkban 1800 lelkes, alapvetően katolikusok lakta településen jegyzett le, amely német és szlovák falvak szomszédságában helyezkedik el a Galga mentén. Három időintervallumban gyűjtött: 1976–1981, 1987–88, illetve 1993–2018 között. A kötet jelentős részét, majdnem a felét már a 21. században rögzítette. Összesen 436 napon készített felvételt, a gyűjtéseket késő ősztől kora tavaszig végezte. Gyűjtései a helyi folklórepicákra fókuszálnak: valamennyi mesei alműfaj (állatmese, tündérmese, legendamese, novellamese, rászedett ördögmese, falucsúfoló, tréfás mese, hazugságmese, formulamese) és valamennyi mondai műfaj (történeti, hiedelem, eredetmagyarázó monda és legenda), valamint az anekdota és a szólásmagyarázatok műfaja megtalálható. Összesen 35 előadó (19 nő és 16 férfi) történetmondását adja közre.

A néprajz tudománytörténetében nem példa nélküli az az elismerésre méltó szakmai életút, lásd például Vikár Béla pályáját, hogy intézményi háttér, néprajzkutatói álláshely nélkül műveli a tudományozást az etnográfus. Villányi Péter a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett néprajzszakosként, de egy rövid ösztöndíjas időszak kivételével, nem ez volt a kenyérkereső foglalkozása, ennek ellenére szakmai érdeklődése szerencsére soha nem lankadt, folyamatosan gyűjtött és gyűjt a mai napig. A Galgamácsai Hagyományörző Egyesület meghatározó tagja, aki résztvevő megfigyelőként látja, gyűjti, értelmezi a galgamácsai folklór és folklorizmus jelenségeket, a helyi hagyományörzést, nyomon követi a változásokat. Válogatásokat közölt már korábban is gyűjtéseiből: *Tündérmesék a zabari néphagyományban*. Debrecen, Kossuth

Lajos Tudományegyetem, 1989; *Zabari mesék és mondák*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1992; *Mácsi huncutságok*. Budapest, Akadémiai Kiadó 2010. Írásban és szóban mindig lelkesen és élvezettel mesél gyűjtési élményeiről, tapasztalatairól, ő maga is remek narratív képességekkel rendelkezik. A folklórgyűjtés öröme, szépsége süt át most megjelent könyvének sorain is. A kötetben számos helyen ejt szót arról, hogy milyen előnyei adódtak abból a gyűjtései során, hogy valójában 40 éve otthon van Galgamácsán, hiszen felesége, Gulyás Magdolna révén, aki a Népművészet Mestere, rokoni és baráti szálak fűzik több, helybeli családhoz is. Ugyanakkor önreflexív módon vall arról is, hogy milyen problémákkal kellett megküzdenie, és bizonyos gyűjtési helyzetekben milyen konfliktusokat generált például Vankóné Dudás Julival, Galgamácsa nevű népművészeivel való rokoni kapcsolata vagy egyszerűen csak kutatói érdeklődése. A gyűjtőnek ez a speciális helyzete, hogy évtizedeken keresztül intenzíven jelen van nem csak néprajzkutatóként egy terepen, hogy a vizsgált közösségen egyszerre van belül, mint családtag és kívül, mint kutató, a szakmaiságnak és a személyességnek ez a kiegyensúlyozottsága különösen érdekessé és értékesé teszi a gyűjteményt. Számos példát találunk arra a szövegekben, hogy az adatközlő megszólítja a gyűjtőt, hogy személyes jellegű hozzáfűznivalót tesz, célzó rokoni kapcsolatukra, közös ismerősükre, bevonja a gyűjtőt a történetmondásba, utal valami olyan mozzanatra, amiről mind a ketten tudnak, interaktívvá téve a gyűjtési szituációt. A 21. századi néprajzi kutatás sokkal érzékenyebben viszonyul immár az adatközlő és a gyűjtő, a kutató és a terep kérdéséhez, és ez a gazdag gyűjtés jól érzékelteti ennek a fontosságát. Nemcsak az előadó egyénisége, de a gyűjtő személyisége is ugyancsak meghatározó a folklórgyűjtés alkalmával. Fontos, hogy a kutató mire figyel fel, azt hogyan sikerül megragadnia és visszaadnia, hogy mennyire van szeme és füle a történetekben, a gesztusokban és a szokásokban megnyilvánuló lényegi elemekre. A 4. kötet végén található képanyagban jónéhány olyan a szerző által készített fotót találunk, amelyek a történetmesélések közösségi alkalmait örökítették meg: beszélgetés a házak előtt a kispadon, a templom előtt a szentmise után, a tollfosztóban. A kortárs folklorisztika rámutatott a szituatív néprajzi gyűjtés előnyeire, hiszen így nem csak a történet, hanem az elhangzás körülményei is rögzíthetők, a történetmesélés a maga természetes közegében figyelhető meg, ahogy az egyik történet előhívja a másikat. Villányi Péter ezeknek a spontán beszélgetéseknek résztvevője, megfigyelője, hiszen folyamatosan jelen van a település életében, annak fontos eseményein, de ő a történeteket a hagyományos néprajzi gyűjtési szituáció során vette magnóra, amikor otthonukban felkereste az adatközlőket.

Villányi Péternek jó füle van a nyelvjárási sajátosságok rögzítésére, és sikerült a szövegközlésekben jó arányt találnia abban, ahogy érzékelteti a helyi nyelvjárás hangtani jellegzetességeit, ugyanakkor a fonetikai mellékjelek nem teszik nehezkessé az olvasást. Az 1. kötetben egy nagyon bő tájszójegyzéket is közre adott.

A népköltészetkutatásnak mióta az első népköltési gyűjtemények több mint kétszáz éve napvilágot láttak, alapvető kérdése, hogy egy a szóbeliségben létező, minden elmondás során újraalkotott, változatokban élő jelenséget, hogy lehet és kell gyűjteni, rögzíteni és nyomtatásban megjelentetni. A folklórszövegek közreadásának ugyancsak alapkérdése az is, hogy az itt és most elhangzó mennyire egyedi és csak az előadóra jellemző, illetve mennyire általános, köztudott egy közösségben, egy tele-

pülésen vagy tágabban, egy tájegységen. A magyar szövegfolklorisztika egyéniség-kutató irányzatának vizsgálatai mutattak rá arra, hogy a kiemelkedő előadóknak, a specialistáknak, milyen meghatározó szerepe van egy közösség folklór hagyományának alakításában, megőrzésében és egy jeles mesemondó, balladaénekes, nótafa teljes repertoárját kell megőrkíteni, lejegyezni, a lehető legteljesebben bemutatni, majd rámutatni előadói jellegzetességeire. A magyar egyéniségkutató vagy budapesti iskolaként is emlegetett irányzat volt az életre hívója az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatnak. Ennek első kötete, az iskolát fémjelző Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* című kötete 1940-ben jelent meg, ami kijelölte a következő évtizedek magyar mese- és mondaközléseinek irányát. A sorozatban egy-egy kiemelkedő mesemondó, szűkebb, illetve tágabb mesélő közösségek repertoárja látott napvilágot, de talán Villányi Péter gyűjteménye az első a sorozatban, amely szinte maradéktalanul megvalósítja a hajdan, az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény elindításakor kijelölt alapelveket. Hiszen a nagytudású galgamácsai előadók, mint Pesti József, Csonka András, Rácz János – akik mesetudásuk és elismertségük alapján nevezhetők mesefának – történetmondását, repertoárját a település szöveghagyományába illesztve mutatja be, azt is érzékeltetve, hogy mennyire egyedi és mennyire általánosan ismert az elhangzó történet. A kutató az előadók teljes prózarepertoárját kívánta közreadni, szerencsére nem akart esztétikai szempontok szerint válogatni az elhangzó anyagban. Ugyancsak a szerző érdeme, hogy nem fókuszált az archaizmusokra, a helyi folklórt a maga élő valójában és változásában akarta láttatni. Remek példákat találunk a kötetben az aktualizálás jelenségére, amikor a mesében, mondában tükröződnek a civilizációs változások, megjelennek a modern kor tárgyai (közlekedési eszközök, mozgólépcső, traktor, telefon stb.) vagy például, amikor a sárkányölő hős viadal utáni zuhanyozásáról, érettségi vizsgájáról vagy országgyűlési képviselővé választásáról esik szó. A közreadott mesék arra is kiváló példákat hoznak, hogy a ponyváknak, a könyvmeséknek, a tankönyveknek milyen meghatározó szerepe van a 20-21. századi történetmesélésekben. Az élménytörténetek nem alkotnak a gyűjteményben külön fejezetet, viszont a rémtörténetek és a mondák között jócskán előfordulnak. Számos történet személyes ihletettségű, a mondák között jónéhány memorat található. A kötetben olvasható történetek műfaji besorolása olykor elgondolkodtató, olykor vitatható. Számomra leginkább a tréfás mesék műfajilag kiterjesztett értelmezése okoz fejtörést. A *Tréfás mesék* című fejezetben ugyanis a hagyományos értelemben vett, tipologizálható tréfás meséktől kezdve a helyi és vándoranekdóttákkal folytatva vicceket, humoros szólás és helyi ragadványnév magyarázatokat egyaránt találunk. Talán akkor már szerencsésebb lenne a tréfás történetek terminus technicus használata. Az anekdota és a vicc olyan műfaji jellegzetességeket mutatnak, amelyek alapján joggal megkülönböztethetők a tréfás meséktől. A szerző maga is írja a bevezetőben, hogy a helyi anekdoták teszik ki Galgamácsa tréfás elbeszélő anyagának több mint a 40%-át. De kétségtelen, hogy a szóbeliségben élő, változatokban élő történeteket az esetek jelentős részében nem lehet kizárólagosan egy műfaji kategóriába sorolni, gyakran műfajok határán állnak vagy több műfaj jellegzetességeit mutatva léteznek.

Villányi Péter egész kutatói életét végigkíséri a galgamácsai hagyományok rögzítése, így feltehetőleg nincs szüksége a kutatótársak biztatására, hogy értő figyelője

és rögzítője legyen továbbra is a helyi elbeszélőhagyománynak, amely feltehetőleg a kötetben közöltekhez képest azóta olyan új témákkal bővült, mint például a világjárvány vagy a szomszédban dúló háború fenyegetettsége. Viszont, amire mindenképpen szeretném ösztönözni – mivel rendkívül érdekes és figyelemfelkeltő, ahogy erről az első, bevezető kötetben vall –, hogy a saját gyűjtői és kutatói élményeit vesse papírra, hogy az 1970-es években a táncházmozgalomba bekapcsolódó, lelkes, fiatal, fővárosi értelmiségiből miként vált néprajzkutatóvá, aki otthonra lelt a folklórgyűjtés terepén.

Landgraf Ildikó

tudományos főmunkatárs, osztályvezető, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

E-mail: landgraf.ildiko@abtk.hu

Egy falu prózaepikájának enciklopédiája

1940-ben, Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* című népmesegyűjteményével indult útjára az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény című sorozat, amely ismeretes módon a 20. századi magyar szövegfolklorisztika egyik legjelentősebb irányzata, az egyéniség-kutatás szemléletmódját érvényesítette, amikor a népköltészetet fenntartó és újraalkotó egyéniségek alkotásmódjának és repertoárjának, valamint az alkotó egyéniség és közössége társadalmiasított vizsgálata révén a szájhagyományozó kultúra működésének mélyebb megértését tűzte ki célul.

2022-ben e sorozat eddig legnagyobb méretű vállalkozásának eredményeként adta közre Villányi Péter *Galgamácsai népmesék és mondák* című gyűjteményét. A négy kötetből álló mű 3500 oldalon nyújt teljességre törekvő áttekintést Galgamácsa próza-folklorjáról. Az első kötet az ÚMNGy hagyományainak megfelelően a gyűjtő-közreadónak a gyűjtött szövegeket kontextualizáló bevezető tanulmányát foglalja magában. Ebben az esetben azonban nem tanulmányról van szó, hiszen egy monográfia képezi a kötetet: Villányi Péter *Bevezetés* címmel ugyanis 650 oldalon mutatja be nagy részletességgel a faluközösség történetét, a gyűjtés körülményeit, a rögzített szövegek műfaját, az egy-egy személyről kialakult elbeszélő ciklusokat, az elbeszélő alkalmakat, az elbeszélőket és prózarepertoárjukat. Ehhez társul a galgamácsai nyelvjárásról szóló fejezet, valamint az ötven oldalas tájszójegyzék, majd pedig egy 70 oldalas szakirodalmi- és forrásjegyzék, amely több mint ezer tételt tartalmaz. E monografikus bevezetésről alább részletesen is szólok, ám már önmagában e számok is jelzik, milyen nagyszabású vállalkozásról van szó – nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is.

A második és a harmadik kötet adja közre a gyűjtött szövegeket: a második kötetben több mint 1600 szöveg képviseli a mesei műfajokat, melyek a nemzetközi katalógusok típusbesorolásához illeszkedő módon kerülnek bemutatásra: állatmesék, tündérmesék, legendamesék, novellamesék, rászedett ördög-mesék, falucsúfoló mesék, tréfás mesék, hazugságmesék. A harmadik kötet a formulamesékkal kezdődik, ezt követik az eredetmagyarázó mondák, a történeti mondák, majd a hiedelemmondák. Ezt a kötetet – a megszokott folklorisztikai műfaji beosztástól és nevezéktantól eltérően – az ún. rémtörténetek zárják a vallásos mondák és bibliai történetek előtt. A negyedik s egyben utolsó kötet a jegyzetapparátust tartalmazza, majdnem 800 oldalon át közli a 3244 szöveg jegyzeteit. A jegyzetek egy részét még az 1999-ben elhunyt Dömötör Ákos készítette; 1996 és 1998 között mintegy 1200 szöveg jegyzeteit írta meg, ezeket egészítette ki Villányi Péter, illetve a további jegyzeteket ő állította össze.¹ A művet végül a képmelléklet zárja: ebben 35 fekete-fehér portréfotó mutatja be az elbeszélőket, további fotók ábrázolják a gyűjtés körülményeit, a jellegzetes elbeszélő alkalmakat

¹ Dömötör Ákos jegyzetei tipográfiaiilag elkülönülnek a Villányi Péter által írottaktól.

és helyzeteket,² amelyek kiegészülnek a 20. század elejéről származó, galgamácsai utcarészleteket ábrázoló képeslapok, valamint a faluközösségben használt populáris nyomtatványok, kéziratok és gépiratok reprodukcióival, továbbá Galamácsán ismert szóláshasonlatok tárgyakon, képeslapokon érvényesülő megjelenítésével. Mivel a munka az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatában jelent meg, nem hagyható említés nélkül a sorozatszerkesztő, Nagy Ilona munkája sem, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt három évtizedben több ezer oldalnyi népköltési szöveg sajtó alá rendezése fűződik nevéhez.

Villányi Péter monumentális munkája 1976-tól 2018-ig dokumentálja Galgamácsa elbeszélő hagyományait. Egy olyan gyűjtemény áll rendelkezésünkre, amely a kádári szocializmus, majd a rendszerváltás társadalmi-gazdasági közegében készült (s folyamatosan reflektál is minderre), vagyis egy olyan időszakban, amely a termelészövetkezetek megszervezése, az ingázás, a gyári munkavállalás, a tömegkommunikációs csatornák faluhelyen is egyre intenzívebb jelenlétével kezdődött, s amely ismeretes módon a vidék társadalmát, gazdaságát, kulturális életét, szokásrendjét és közösségi hálózatát alapjaiban formálta át. A gyűjtés tehát több évtizedet fogott át, ami már önmagában is figyelemreméltó körülmény, hiszen nem állapotfelvételtől van szó, hanem változás-vizsgálatra is lehetőséget ad. A gyűjtés által befogott idő tartama mellett kiemelendő a gyűjtés intenzitása is. A Galgamácsa prózafolklóráját bemutató mű egyik meghatározó jellemzője az évtizedeken át folytatott gyűjtés mellett annak alapossága, s a gyűjtő szerepére és a gyűjtemény létrehozására vonatkozó folytonos önreflexiója. Hely hiányban e recenzió keretein belül nem elsősorban a közölt szövegek jellegzetességeire, hanem a közlésmódra próbálok fókuszálni.

A folklorisztika számára alapvető megállapítás a gyűjtő szerepének fontossága, megítélésem szerint azonban a gyűjtő szerepére vonatkozóan az utóbbi időben mintha elmaradtak volna azok a reflexiók, amelyek például az antropológiában a terepmunka kapcsán, annak etikai, hatalmi és ismeretelméleti vonatkozásait elemezve megjelentek. Villányi Péter munkája arra készítt, hogy újra elgondolkozzunk a kérdésen. A népköltési alkotások esetében nem létezik tárgyasult, az előadótól és az előadástól független szöveg. De ugyanígy nem létezik gyűjtőtől független szöveg sem, amikor a szóbeliség és az írásbeliség között médiumváltás végbemegy, s a privát, családi, faluközösségi használatból a nemzeti olvasóközönség nyilvánossága elé tárulnak a szövegek és az azokat fenntartó tudásformák, viszonylatok. A 20. századi folklorisztika a népköltési gyűjtés alapvető normájaként határozta meg azt, hogy a gyűjtő/szerkesztő – a korábbi gyakorlattól eltérően – nem változtathatja meg a szöveget, annak hű dokumentálása elfogadható csupán. Mindemellett a gyűjtő, amikor interszubjektív viszonyok részeseként, különféle mértékű és jellegű hozzáféréssel rendelkezve a szóbeli kommunikáció folyamából – melyeket újabban már dialogikus voltában, a szöveg elhangzásának kontextusát figyelembe véve minimum hangrögzítéssel örökít meg –, elkülönít és kiemel szövegeket, akkor olyan döntések sorozatát hozza meg, amelyek nem feltétlenül válnak láthatóvá, nem feltétlenül képezik reflexió tárgyát, s amelyekről nem feltétlenül alakult ki szakmai konszenzus.

² Tollfosztás, beszélgetés a házak előtt, kispadon, árokparton stb., javarészt az 1970-es években készült felvételek.

A gyűjtő alakja és szerepe mindenképpen kardinális jelentőségű. A hű dokumentáció normájával és az értekező próza elvárásnak tekintett személytelen – mert így objektívnek tűnő – írásmódjával párhuzamosan ugyanakkor a gyűjtő általában a dokumentátori szereppel azonosítva magát, háttérbe húzódva a „tényekre” szorítkozik. A gyűjtő-közreadó személytelensége, tárgyra szorítkozása, az alany háttérbe vonulása azonban valamelyest elfedi azt is, hogy a közlés eredménye – a népköltésinek tekintett szövegkorpusz – szükségszerűen interszubjektív viszonyban jött létre, ennek minden feltételével és következményével együtt.³ A galgamácsai prózafolklórt bemutató munka nagyszabású előszavában az ÚMNGy kötetein iskolázódott olvasó számára talán szokatlannak tűnhet a gyűjtő személyessége, vagyis a maga személyének, a galgamácsai közösségben elfoglalt helyének és ezáltal nézőpontjának, a faluközösségben létrejövő kapcsolatainak és azok változásának, a helyi közösségben a népi kultúra, illetve annak néprajzilag értelmezhető részével kapcsolatban megfigyelhető kisajátítási kísérleteknek és konfliktusoknak bemutatása, a gyűjtés körülményeinek, az „adatközlőknek” a gyűjtéssel és a gyűjtővel kapcsolatos magatartásának, reakcióinak, elvárásainak ábrázolása, s annak dokumentálása, hogyan képződik meg a gyűjtő jelenléte a szövegekben – közvetlen megszólítás vagy éppen neki szóló magyarázat révén.

A gyűjtő és a közösség viszonya itt eleve más jellegű, mint a hivatásos néprajzosok és az egyéniségkutató iskola módszereivel készült ÚMNGy-kötetek javarészeiben megszoktuk: egyszerre van kint és bent. A fővárosból származó gyűjtő házasságkötése révén Galgamácsa egyik legnevesebb néprajzi érintettséggű családjával került rokonságba, hiszen felesége nagynénje Vankóné Dudás Juli volt. Bár a gyűjtő a Debreceni Egyetemen szerzett etnográfus diplomát, nem pár hétre-hónapra a faluba érkező „kesztyűs-nadrágos ember,” ahogyan a 19. században utaltak a középosztálybeli városi gyűjtőkre, hanem felesége rokonsága (majd munkahelyei) révén visszatérő, a falubeli munkaalkalmakból és ünnepekből egyaránt a maga részét kivevő ember, aki tehát egyszerre részese a faluközösség életének, a megörökölt tudáselemekkel, kötődésekkel és konfliktusokkal, másrészt kívülálló, akinek néprajzi irányú érdeklődése nem pusztán kezdeti értetlenséget, tartózkodást vált ki a falubeliekből (mint oly sok esetben), hanem egyes potenciális „adatközlők”-ben, elbeszélőkben (s néha a gyűjtőben) pánikot is ébreszt, ugyanis ezen a településen a gyűjtés kezdeti periódusában a néprajzi szempontból relevánsnak tekintett tudás képviselőjét Vankóné Dudás Juli népművész alakja nemcsak meghatározta, hanem úgy tűnik, uralta is. Megemlíthető, hogy Villányi Péter négy évtizeden átívelő gyűjtését intézményi háttér nélkül végezte; annál elismerésre méltóbb kitarása és elhivatottsága.

Villányi Péternek a bevezetőben megnyilvánuló személyessége, amelynek révén lehetővé válik a gyűjtői szerepre és döntésekre való rálátás, az önreflexió, amelynek részét képezi a hibák, kételyek, megghiúsult törekvések, elutasítások bemutatása is, a viszonyok változásának érzékeltetése révén rendkívül plasztikusan tudja az olvasó elé tárni azt, hogy a gyűjtő nem valamiféle dokumentátor-biorobot, hanem népköltési gyűjtése révén a maga bőrét viszi vásárra, és magatartásával, választásaival, viszonyu-

³ Például tudásmegosztás, hozzáférés, reprezentáció, bizalom/gyanú, beavatottság, presztízs, ambíciók, manipuláció.

lásaival alakítja is azt, hogy kikkel milyen jellegű kapcsolatban, kommunikációs helyzetekbe kerül, és ebből a folklórisztikai jellegű megismerés számára milyen szövegek elhangzására és/vagy rögzítésére kerülhet sor.

A 35 elbeszélő bemutatása 400 oldalnyi terjedelemben olvasható az első kötetben. Az ÚMNGy gyakorlatahoz igazodva Villányi Péter minden egyes elbeszélő életrajzát, tudásanyagának forrásait, jellegzetes műfajait, az elbeszélések alkalmait, az elbeszélő és a helyi közösség viszonyát ismerteti. Ennél azonban sokkal elmélyültebb ez a bemutatás. Egyrészt egyes elbeszélők életútjának bemutatása olyan részletes és plasztikus, hogy szinte szociográfiai riportnak vagy portrénak is beillik; aki olvasta, annak bizonyosan emlékezetében marad például a szocialista hiánygazdaságban előbb a Lehel-téri piacon áruló, majd mindenféle idegennyelv-tudás nélkül folytonosan a szomszédos országokba utazó, árucikkeket eladó és beszerző, megrendeléseket teljesítő, vasútállomások várótermeiben éjszakázó asszony alakja, hogy csak egyetlen példát említsek.

Másrészt felsorolni is nehéz azokat a szempontokat, amelyeket Villányi a gyűjtött szövegek értelmezéséhez beemel és gazdagon adatol: az újságok, mesekönyvek, olvasmányok hatása, a deixis a mesemondás során, az előadásmód sajátosságai, az elbeszélők által készített jegyzetek jellege és szerepe, a proverbiális kifejezések felbukkanása az elbeszélésekben, a történetekben megjelenő névadási gyakorlat, a generációk és házaspárok közötti történetmesélés összehasonlítása, az elbeszélőknek a szövegállandóságról (lehet-e változtatni az elbeszélésen), az elbeszélt történet valóságtartalmáról, a különféle műfajokról vallott nézetei, az ugyanazon elbeszélőtől különféle időpontban rögzített szövegek összehasonlítása, a népköltési gyűjtés mint a repertoár tudatos bővítésének kiváltója, annak taglalása, hogy milyen beszédesemények, tematikus-motivikus utalások, szituációk idézik fel a szövegeket a kommunikáció folyamán, a városi köznyelv és a szleng jelentkezése egyes elbeszélők szövegeiben, a helyi, regionális vagy akár nemzetközi aktualitások bevonása a hagyományos elbeszélésekbe, a modernizáció elemeinek megjelenése a szövegekben, a szövegek címének kérdése stb. Mindezek a szempontok és témák a megfelelő szövegekre vonatkozó, visszakereshető hivatkozásokkal vannak ellátva, nem általánosságban kerülnek elő az értekezésben. A bevezetőnek további jellegzetessége a különféle elemző megnyilvánulásokhoz hozzárendelt számszerű adatok, arányok, százalékok sora, melyek révén tendenciák válnak érzékelhetővé, ugyanakkor a gyűjtő már említett önreflexív személyessége, alapossága, az apró részletekre, egyedi jellegzetességekre, valamint ellentmondásokra, konfliktusokra, változásokra való figyelme folytán ezek nem válnak homogenizáló jellegű statisztikává.

Ugyancsak fontos aspektusa e bevezetésnek a hazai néprajzi szakirodalom alapos ismerete, az azzal folytatott párbeszéd, az egyes témák-kérdésfelvetések kapcsán a korábbi szakirodalom megállapításainak bevonása, s esetenként az azzal való polemizálás is,⁴ melyek önmagukban is megérdemelnék a nyílt vitát, hiszen a kritikai diskurzusok működtetése minden tudományág számára alapvető jelentőségű. A néprajzi szakirodalomra való hivatkozás nem külsődleges, dekoratív, önlegitimáló jelleget ölt

⁴ Például a szövegek műfaji besorolása, terminológiája, az adatközlők személyiségi jogainak védelmében való anonimizálása, vagy a minél nagyobb elemszámú repertoárok iránti kutatói igény.

tehát Villányi Péter monográfiájában, hanem a jelenségek vizsgálatának eredményeit, kérdéseit, problémáit állandóan mozgásban tartó megközelítésmód kifejeződése.

Amikor Ortutay Gyula Fedics-monográfiájával a szájhagyományozott elbeszélések kutatásának új módozatára tett javaslatot, a műfajilag elkülönített szövegek leltározása helyett vagy mellett a narráció, a kommunikációs esemény, a szájhagyományozás rejtélyes mechanizmusainak feltárását nevezte meg célként. Villányi Péter nagyszabású gyűjteménye a szocializmus és a rendszerváltás idején létező magyar falu szájhagyományozott prózai elbeszéléseinek enciklopédikus jellegű dokumentációjaként a történetek alkotásának, befogadásának, átélésének alapvető emberi igényét és gazdagságát tanúsító, megkerülhetetlen munka.

Gulyás Judit

tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

E-mail: gulyas.judit@abtk.hu

Egy népköltészeti falumonográfia – kérdőjelekkel

Ha áttekintjük a magyar prózaepikáról hírt adó, azt közreadó népköltészeti gyűjtemények hosszú sorát, három meghatározó formáját találni a szöveganyagra fókuszáló feldolgozásoknak. Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* című mintaadó kötetének megjelenése (1940) óta az egyéniségvizsgálat jegyében mintegy félszáz olyan kiadvány látott napvilágot, amely egy kiemelkedő tudású magyar mesemondó repertoárját tartalmazza. Jóval korábban, már a 19. század derekától adatolhatók azok a gyűjtemények, melyek egy-egy földrajzi régió, néprajzi tájegység epikus hagyományvilágába engednek betekintést mese-, monda- vagy anekdotagyűjtemények formájában. Különösen az utóbbi harminc év folklórgyűjtői nekibuzdulása eredményezett olyan mértékű adatházist, amely révén nem csupán számos impozáns táji korpusz vált közhínné, hanem általa arra is megnyílt immár a lehetőség, hogy a magyar népköltészeti kutatások javarészt hiányzó kézikönyvei (műfaji monográfiák, típus- és motívumindex, a magyar nyelvterület egészét lefedő antológiák) is elkészülhessenek végre. E módszertani előmunkálatok és archívumépítés harmadik pilléréként érdemes tekinteni mindazokra a népköltészeti kiadványokra is, melyek az egyéniségmonográfiák és a táji monográfiák között mintegy „félúton” egyetlen település prózaepikáját, illetve annak egy szegmensét adják közre, többnyire recens gyűjtések által.

A sor e tekintetben is örömdetesen hosszú. Egy részük a terepmunka helyszínéről választott falu meseanyagát tekinti át (Ketesd, Kakasd, Csíkszentdomosok, Karcsa, Ördöngösfüzes, Bogdánd, Csongrád, Zabar). Balassa Iván 1963-ban publikált *Karcsai mondák* című könyve a lokális monda- és hiedelemgyűjtemények összeállításához is inspirációul szolgálva további fajsúlyos köteteket eredményezett (Zagyvarékas, Taktaszada, Doroszló, Gombos, Újkígyós, Tordatúr, Sáp, Tényő, Zabar, Hárompatak). Több kortárs gyűjtemény egyetlen község tréfás népi elbeszéléseit (Kiskunhalas, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Hajdúböszörmény, Rábapordány, Felsőszeli, Szilágysámson) mutatja be, és viszonylag kis számban olyan folklórkötetek is elkészültek, melyek műfaji tekintetben felölelik az adott település teljes elbeszélésanyagát. Önálló kötetben láttak napvilágot Dobos Ilona bodrogkeresztúri, Mitruly Miklós krasznai, valamint e sorok írójának csinódi gyűjtései, s habár publikálatlanok még, illetve különböző könyvekbe vannak szétszórva, e körbe sorolhatók Faragó József nagymohai, Nagy Olga széki, Ráduly János kibédi, Eperjessy Ernő őrtilosi, Fehér Zoltán bátyai, valamint Magyar Zoltán révi, alsórákosi és ördöngösfüzesi gyűjtései is.

E döntően prózaepikai folklórananyagot felvonultató népköltészeti falumonográfiák sorát gyarapítja Villányi Péter most megjelent galgamácsai gyűjteménye. E kiadvány már csak méretei miatt is tekintélyt parancsoló: míg a már említett bodrogkeresztúri kötet 199, a két zabari gyűjtemény 232 mesét és mondát, a krasznai 244, a csinódi (Úzvölgyi) korpusz pedig 368 narratív népköltészeti alkotást tartalmaz, a *Galgamácsai mesék és mondák*ban összesen 3300 szöveg olvasható. Ez a szám mintegy három és félszáz kimaradt szöveggel még több is – bár szövegválogatás nyilvánvalóan a többi

említett könyv közreadását is megelőzte. A négy kötetbe szerkesztett könyvsorozat terjedelme megközelíti a három és félezer oldalt, amelyből a szöveggyűjtemény maga 1785 oldal. A kiadvány impresszumában a már megszűntnek tekintett – vagy legalábbis két évtizede „tetszhalott” állapotban leledző – Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozati címe olvasható.

E folklórgyűjtemény sok más tekintetben is rendhagyó. Noha nem állomásozó tepermunka eredménye, félig-meddig mégis annak tekinthető, hiszen a gyűjtést átívelő 42 év (1976–2018) során a kötet összeállítója több mint egy évet ténylegesen is ott tartózkodott a településen, javarészt annak köszönhetően, hogy oda nősült, és felesége rokonsága napjainkig is e településen él. E tény a legfőbb magyarázata annak, hogy ilyen nagyságrendű szöveghagyományt sikerült megörökítenie. A kiadvány jelentőségét is e már-már grandiózusnak mondható szövegkorpusz adja: mint utaltunk rá, a magyar folklorisztika történetében egyetlen település kapcsán hasonló nagyságrendre még csak megközelítően sem akad példa, vagy ha mégis, azok hiedelemkorpuszok vagy táji mondagyűjtemények. Azonban a számszerűsíthető adatoknál is fontosabb, hogy ha nem is minden, de a legtöbb olyan narratív hagyomány szerepel benne, amelyről Galgamácsán meséltek-beszéltek az utóbbi száz-százötven évben. Ami a galgamácsai elbeszélés-hagyomány teljes körű rögzítését illetően előjáróban is felvet némi kételeyeket, az az adatközlők száma, ugyanis a kötetben mindössze 35 mesélő neve szerepel, mely szám valamelyest kevésnek tűnik az említett negyvenkét gyűjtési évet tekintve, illetve annak fényében, hogy a falu nevezetes alakja, a folklór specialista Vankóné Dudás Juli nem szerepel az adatközlők között. Hiánya már csak azért is magyarázatot igényelne, mert a községbe történő beházasodását követően a szerző közeli rokona lett a jeles hagyományörzőnek.

A két vaskos kötetet megtöltő szöveggyűjtemény szerkezeti beosztása javarészt a magyar folklorisztika műfaji és tematikai szerkesztési gyakorlatát követi. A második kötetben teljes egészében mesék olvashatók, míg a harmadik kötetbe a mondák kerültek – a formulamesék kivételével, melyek talán terjedelmi okokból vannak ott, bár célszerűbb lett volna az egyértelmű műfaji besorolás miatt azokat is a többi mese, vagy a szerző által mesének mondott szöveg között szerepeltetni. A mesék közé sorolt 1812 folklórszöveg alkotta mese-gyűjtemény – többnyire Villányi Péter által adott – címeit érdemes lett volna a tartalomjegyzékben is feltüntetni, mert így túlzottan is elnagyolt-nak hat az, hogy mindössze az alműfajok (állatmese, tündérmese stb.) vannak a kötet végén feltüntetve, jelentős mértékben megnehezítve ezáltal a kötetben olvasható típusok és témakörök kereshetőségét. Valamelyest jobb a helyzet e tekintetben a harmadik kötet kapcsán, ahol legalább a hiedelemmondák főbb témaköreit jelzi a könyv tartalomjegyzéke, ennél részletesebb kimutatás azonban ez esetben is indokolt lett volna.

Mint azt Villányi a bevezető tanulmányban kifejti, a galgamácsaiak történeti és elbeszélő hagyományában egyaránt kitüntetett figyelem övezi Mátyás király alakját. Róla szóló történetek a mesék és a mondák között is szerepelnek, annak függvényében, hogy az adott narratívum szerepel-e a *Magyar népmesekatalógus*ban, s még inkább Kovács Ágnesnek a *Magyar néprajzi lexikon*ban közreadott provizórikus – bár a szakkutatók által csak szórványosan használt – felsorolásában. Célszerűbb lett volna ugyanazon kötetbe egybeszerkeszteni e szöveghagyományt, mert lényegileg együvé

tartozó, különösen egy népköltészeti szöveggyűjtemény esetében. Ennél is zavaróbb a *Tréfás mesék* címet viselő fejezet, amely mindazt a hatalmas – 1133 szövegből álló – korpuszt tartalmazza, melyet Villányi tréfás tartalmú vagy jellegű történetnek tart. Bár a műfaji besorolás problémáira maga is utal a bevezető tanulmányban, nem vállalkozik világosabb műfaji kategorizálásra és elkülönítésre. Villányi mentsége, hogy ezzel sok tekintetben a magyar folklórkutatás egésze is adós: hol kezdődnek és hol végződnek a tréfás népi elbeszélések műfaji határai, mely szövegcsoportok tekinthetők műfaji átmenetnek, köztes helyzetűnek stb. A szerző ezt eleve meg sem kísérelte, hiszen a fent jelzett cím alatt némiképp „ömlesztve”, vegyesen, megkülönböztetés nélkül szerepelnek a voltaképpeni tréfás mesék a Villányi által – Sándor István nyomán – használt „helyi anekdoták” terminus folklórszövegeivel, valamint a különféle vándoranekdotákkal és a viccekkel. E műfaji kavalkádot növeli, hogy esetenként a humort nélkülöző exemplumok is fellelhetők e fejezetben (pl. 779–781. sz.). Erősen vitatható az a szerkesztési eljárás is, miszerint a falusorolók a hazugságmesék közé kerültek. E szövegcsoporthoz a témával foglalkozó szakkutatók gyakorlata szerint, de logikailag is a ráátótiadák között lenne alkalmasabb helye.

Hasonló klasszifikációs furcsaságokra a mondák között is találni példát. Az eszkatologikus tartalmú szövegek például külön alfejezetet igényelnének, most azonban szinte „láthatatlanok” a sorsmondák és az előjelek közötti regiszterben. Ugyanitt és a hiedelemmondákat tartalmazó fejezet végén tabumondák is feltűnnek, holott azoknak az egyébként külön egységbe sorolt bűn és bűnhődés típusú folklórszövegek között lenne a helyük. Generális módon problematikus a gyűjtemény utolsó nagy fejezetét alkotó vallásos tematika szövegahagyományának megjelenítése is, hiszen e csoportban a vallásos témájú helyi mondák, a szentek legendái és a biblikus apokrif történetek – helytelenül – ugyanabban a halmazban szerepelnek. Némi szerkesztői distinkció ez esetben sem ártott volna, utalhatunk olyan extrém esetekre is, hogy például az Árpád-házi Szent Erzsébetről szóló folklórszövegek itt, míg más Árpád-kori szentekről szóló mondák a *Kiemelkedő hősök* című alfejezetben tűnnek fel.

A műfaji besorolás/besorolhatóság problematikája köszön vissza a gyűjtemény utolsó előtti fejezetében is. Jóllehet a *rémmeék, rémtörténetek* terminus szörványosan használatos a magyar folklorisztikai irodalomban is, mondai kontextusban nemigen. A fő probléma azonban ez esetben nem is az elnevezés használatával van, hanem azzal, hogy Villányi gyűjteményében nem odaillő szövegahagyományt ölel fel. Az emberevő, illetve gyerekrabló cigányokról szóló szövegahagyomány valójában történeti monda: a betyármondák korábbi rétegét képviselő rablótörténet, míg a különféle helyi gyilkosságok, szerelmi gyilkosságok esetei – ha már folklorizálódtak – szintén mondák (helyi mondák), vagy pedig kétarcú műfaji karaktert mutató igaz történetek. Habár Villányi a galgamácsai prózaepika teljes körű regisztrálására tett kísérletet, ez utóbbi műfaj elkerülte a figyelmét, holott az nyilvánvalóan szerves része volt a község elbeszélés-repertoárjának. Akárcsak a gyűjteményben szintén csak jelzésszerűen szereplő – és a helyi férfiak által bizonyára gyakran szóba hozott – világháborús történetek. Vagy a modern mondák – bizonyára Galgamácsán is gyűjthető – kortárs csoportja.

A fent említett hiányosságok és következetlenségek ellenére Villányi Péter folklórgyűjteménye az általa közreadott szöveganyag átfogó és mélyfúrasszerű jellege,

valamint mennyiségi paraméterei miatt egyaránt elismerésre méltó, sőt kiemelkedő. Sok tekintetben az a gyűjteményt kiegészítő, felvezető – kötetnyi terjedelmű – tanulmány, valamint a korpuszt kiegészítő jegyzetapparátus is, azonban az első és negyedik kötet kapcsán számos szakmai kifogás is felmerülhet. Elvitathatatlan, hogy a szerző a mesékhez és mondákhoz fűzött kommentárjai kapcsán hatalmas munkát végzett, és szakmai tájékozottsága is imponáló, utalhatunk a hetven oldalas irodalomjegyzékre. A jelzett két kötet azonban indokolatlanul túlírt, túlméretezett, és a szerző olyan momentumokban is elidőzik hosszasan, melyeknek nincsen relevanciája a galgamácsai szövegahagyomány tekintetében.

A kényszerűen vagy saját döntése következtében a néprajztudomány intézményesült „sáncain” kívül rekedt szerző lépten-nyomon polemizál korábbi néprajzkutatói véleményekkel és művekkel. Természetesen nem az a baj, hogy Villányi teret és lehetőséget kapva rá, vitába száll általa tévesnek tartott adatokkal, gondolatokkal, módszerekkel, hiszen diszciplínánk kórosan merev és tekintélyelvű világában mindez akár még üdvözlendő is lenne, hanem az, hogy ezáltal újra és újra indokolatlanul terheli meg az alapvetően a galgamácsai epikus hagyományanyagot ismertetni kívánó szakszöveget. Így fordulhat elő az, hogy a bevezető tanulmány 116. oldalán már a tizenkilencedik olyan kutatónál tart, akivel egyoldalú polémia keveredik hosszabban-rövidebben, és e sor számos további névvel bővül még a következő száz oldalon is. Villányi különösen éles kritikával illeti Borsos Balázs kutatási módszerét és a Galgamentével kapcsolatos táji besorolását, Keszeg Vilmosnak a rátótiadással és szoláshasonlatokkal kapcsolatos klasszifikációs eljárását, Pócs Éva és Turai Tünde adatközlői anonimitásra vonatkozó gyakorlatát... és e sort még sokáig folytathatnánk. E polemizáló passzusok ráadásul többnyire nem csupán aránytalanok, hanem olykor téves megítélésen alapulva hibás következtetésekre is vezetnek.

Ilyen többek között az a szilágysámsóni történetmondó, Szilágyi Ferenc személye kapcsán hosszú oldalakon keresztül sorjázott gondolatmenet, miszerint a nevezett hagyományörző nem egyike a magyar folklórtörténet legnagyobb epikus repertoárral bíró adatközlőinek. Villányi szerint a Szilágyi Ferentől feljegyzett 525 népi elbeszélés jelentős része konstruált hagyomány, és akárcsak egyes mesemondók (pl. a magyarói Büszke Kocsis Miklós) esetében a repertoárbővítés céljából tett célirányos tudakozódás eredménye. A valóság ezzel szemben az, hogy Szilágyi Ferenc prózaepikai ismeretanyaga minden tekintetben organikus része a lokális elbeszélés-korpusznak, és mindössze harminc olyan szöveg található köztük, melyeket a folklórgyűjtői érdeklődés nyomán másoktól hallott, majd mondott el, vagy amely inspiráció aktiválta az emlékeztetésében eladdig szunnyadó történetet. Igazából Villányi problémafelvetése sem igazán érthető ez esetben (hacsak az nem, hogy egyik saját adatközlőjét kívánja a legnagyobb repertoár képzeletbeli birtokosává megtenni), hiszen minden mesemondó repertoárja úgy alakult ki, hogy az élete folyamán másoktól hallott, ellesett történeteket a saját tudásanyagába beépítette – e tekintetben még az alkotó típusú mesemondók sem képeznek kivételt.

Szerencsére Villányi Péter elméleti bevezetője javarészt Galgamácsáról és a galgamácsai hagyományokról szól. Elemzésében szó esik a település múltjáról, regionális elhelyezkedéséről és lakosainak etnikus tudatáról, valamint nagyon helyesen

a több évtizeden át tartó folklórgyűjtésről szubjektív visszaemlékezés formájában. A galgamácsai prózai elbeszélő népköltészet műfajait sorra véve a szerző többnyire statisztikákkal is alátámasztja a mondandóját, és műfajról műfajra haladva igyekszik megragadni azoknak a helyi elbeszélés-hagyomány szempontjából fontos csomópontjait. Habár például az eredetmagyarázó mondákról és történeti mondákról szóló rész elnagyoltnak hat, alapos elemzés olvasható a közölt történetek elbeszélőinek nemi megoszlásáról, az olvasmányélmények hatásáról, a galgamácsai elbeszélő alkalmakról, a falucsúfoló történetek változatgazdagságáról.

A bevezető tanulmány egyik leginkább adatgazdag része *A galgamácsai prózafolklór ciklusai* címet kapta. E fejezetben Villányi sorra veszi mindazokat a narratív ciklusokat, melyek történeti személynél, helyi anekdotahőshöz vagy egy nevezetes hiedelemalakhoz fűződnek. E helyen már – helyesen – együtt tárgyalja Mátyás király narratív hagyománykörét éppúgy, mint a község nevezetes 18. századi birtokosának, a Mácsán Krazsalkovicsként emlegetett Grassalkovich I. Antal grófnak monda- és anekdotakörét, a Rózsa Sándorról szóló történeteket, vagy olyan, a hiedelemvilágból sarjadt mondaköröket, mint egy természetfeletti erejű személyről, valamint egy helyi nevezetes tudós pástorról és gyógyítóról szóló történetfüzér. Az 1827. évi tűzvészről szóló hagyománykör besorolása azonban téves: az tipológiai változatgazdagsága ellenére sem ciklus.

Az első kötet meghatározó részét a gyűjtemény szöveganyagát elmondó 35 népi elbeszélőről szóló portrék alkotják: 376 oldalon keresztül. Noha efféle kutatói alaposág messzemenően üdvözlendő, végső soron e fejezet is túlzottan megterheli a kötetet. Habár helytörténeti értéke tagadhatatlanul lehet, célszerűbb lett volna külön, önálló kiadványt szentelni mindennek, és e folklórkötetben mindössze rövid áttekintést adni róluk, és csak a legjobbnak tartott mesélőkről szólni bővebben.

Ugyanez a túlírtág a fő hibája a negyedik kötet szinte egészének is. Habár az első kötet végén olvasható részletes tájsszójegyzék, valamint a sorozatzáró képmelléklet hasznos és elengedhetetlen része az efféle gyűjteményeknek, ugyanez nem mondható el a folklórszövegek jegyzetanyagáról, melyek több mint nyolcszáz oldalon keresztül lapozhatók, többnyire feleslegesen. Az itt olvasható tudományos segédlet némiképp arra a kezdő kutatóra emlékezteti a recenzest, aki első nyomtatásban megjelent könyvébe mindent bele kíván írni mindabból az ismeretanyagból, melyet mindaddig a magáévá tett. S meglehet, a kevesebb ez esetben is több lenne, hiszen egy ilyen folklórisztikai szöveggyűjteménynek nem célja és nem feladata minden egyes típus történeti rétegzettségének és folklórisztikai elterjedésének az áttekintése, ráadásul mindez ilyen formában többnyire nem is sikerülhet. Így például a mesék és mondák kapcsán a szövegváltozatok számbavétele majd minden esetben még folytatható lenne. Generális kérdés, hogy a galgamácsai epikus hagyományanyag minden szegmensét érdemes-e kivetíteni a magyar nyelvterület egészére. Nyilvánvalóan csak ritka, különleges szöveg-hagyomány esetén, vagy más indokolható esetekben, hiszen arra ott vannak a már létező vagy összeállítandó folklórisztikai kézikönyvek. Villányi Péter sok fölösleges munkát megspórolhatott volna, ha e javarészt meddő adathalászat helyett csak a térségi (Pest megyei, dél-nógrádi) szövegpárhuzamokat tünteti fel.

A folklórszövegek jegyzetanyaga kapcsán elég lett volna a szövegek gyűjtési adatait közölni, valamint viszonyításként a továbbkereshetőség érdekében a szövegek

aktuális folklorisztikai típusszámait megadni. Míg az előbbi rendelkezésre áll, a szövegek tipológiája felemás képet mutat. Szembetűnő, hogy a kötetből hiányoznak a 2004-ben kiadott nemzetközi mesekatalógus (ATU) típusszámai. Manapság ez már minden tudományos igényű mesekiadvány esetében elvárható (a szerző Dömötör Ákos nyomán még az 1961-es típusmutatót idézi). Ugyanígy egy korábbi tudományos metodikát követ a már megjelenésekor is elavultnak számító Bihari Anna-féle hiedelemmonda-katalógus hivatkozása kapcsán, jóllehet már a műve megjelenése előtti évben is rendelkezésre állt a nagyságrendekkel nagyobb folklóranyagot feldolgozó, a nemzetközi standardokkal paralel *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus*. S habár a bibliográfiában szerepel, a szerző hasonlóképpen nem használja a 2018-ban kiadott *A magyar történeti mondák katalógusa* című kézikönyvsorozatot sem, pedig számos galgamácsai hagyomány az ott közölt adatok ismeretében nyerhetne – számára is – regionális kontextust, tágabb értelmet.

Nem hallgatható el, hogy a negyedik kötet jegyzetanyaga jelentős részben Dömötör Ákos munkája: a tipológia, a magyar folklórtörténeti előzmények és a nemzetközi kitekintés zöme. S habár az 1999-ben elhunyt jeles folklorista neve szerepel a jegyzetanyag elején, jóval etikusabb lett volna a szerzői jog megjelölésével az impresszumban is feltüntetni őt, valamint a kötet címe alatt – mint történt az a dalbetétes mesék dallamait lejegyző Mező György esetében. Annál is inkább ambivalens ez az eljárás, mert a Dömötör Ákos által jegyzett szövegrészek mintegy száztiz oldalnyi terjedelműek, ami annyit tesz, hogy valójában nem egyszerű résztvevője, hanem *társszerzője* a negyedik kötetnek.

A fenti kritikai észrevételek ellenére a *Galgamácsai mesék és mondák* megjelenése a magyar folklórkutatás fontos epizódja és üdvözlendő fejleménye. Olyan műről van szó, amelyről a szakmai közvélemény már régóta tudott, amelyre évtizedek óta várt, és amelynek kiadása már az 1990-es évek első felében tervbe volt véve. Hogy ez a megjelenés végül is az első „kapavágást” követően 46 évvel következett be, eredményezte azt a hatalmas szövegkorpuszt, amely abszolút csúcstartó a népköltészeti településmonográfiák hazai mezőnyében. Talán csak Vargyas Lajos áji monográfiája vethető vele nagyságrendileg össze, ám az inkább a népzene kutatás része. E mű folklorisztikai jelentősége már csak azért is vitathatatlan, mert a hagyományos népi kultúra megörökíthetőségének végnapjaiban az ilyen és hasonló korpuszok hatványozottan felértékelődnek.

Magyar Zoltán

PhD, tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

E-mail: Magyar.Zoltan@abtk.hu

Megváltozott epikus folklórtudás – egy közösség 20. és 21. századi történetei

A magyar folklorisztika nagy öröme húsz év után újabb kötete jelent meg az Új Magyar Népköltési Gyűjteménynek Nagy Ilona szerkesztésében, a kötet Villányi Péter *Galgamácsai népmesék és mondák* című munkáját tartalmazza.¹ Még Ortutay Gyula indította el 1940-ben az Új Magyar Népköltési Gyűjteményt, amely a „magyar” vagy „budapesti iskolaként” ismert egyéniségkutató módszer mintaadó sorozata lett.² Haláláig Ortutay Gyula, később Kovács Ágnes, majd napjainkban Nagy Ilona szerkeszti a sorozatot, melynek sajátossága, hogy a szövegfolklór publikációs gyakorlatát kialakítva többnyire egy-egy egyéniség, illetve település vagy tájegység reprezentatív népmese- és mondaanyagát, valamint a hozzá kapcsolódó kísérő tanulmányt adja közre. A sorozatot a hiteles terepmunka, a szöveghűség, a tudományos igényű jegyzetapparátus és szerkesztés mellett a történetmondás, továbbá az elbeszélő (a mesemondó) fókuszba kerülése jellemzi a közösség, a település, a repertoár, valamint a nyelvjárás kontextusában.

Villányi Péter 2022-ben megjelent *Galgamácsai népmesék és mondák* című munkája méltó folytatása a sorozatnak. A megjelenő epikus folklórányag nem volt teljesen ismeretlen a folklorisztika számára, 2010-ben látott napvilágot a szerző *Mácsai huncutságok* című kötete, amely ízelítőt adott az itt közreadott elbeszélésekből.³ Az új kiadvány – negyven év terepmunkájának eredményeként – a Pest megyei Galgamácsa prózai folklórrepertoárját kívánja bemutatni négy kötetben, 35 elbeszélő 3300 szövegének közreadásával. A monumentális szövegkorpusz a második és a harmadik kötetben kapott helyet, mindehhez az első kötetben egy hasonló terjedelmű, közel 700 oldalas bevezető és tájszójegyzék, illetve a negyedik kötetben jegyzetek és képmelléklet csatlakozik. Mintegy 1200 szöveg esetében Villányi Péter a jegyzetekbe beépítette Dömötör Ákos típus- és motívummeghatározásait.

A bevezető a sorozat hagyományát követve Galgamácsa történelmi, szakirodalmi, nyelvjárásra vonatkozó bemutatása mellett szól a gyűjtés körülményeiről, a szövegkorpusz műfaji jellemzőiről, az elbeszélőkről, azok prózarepertoárjáról, továbbá a történetmesélés alkalmairól. Ezen belül – főként a gyűjtést bemutató fejezetben – a megszokottnál mélyebben ismerhetjük meg Villányi Péter terepmunkán kialakított kutatói pozícióját. A szerző összességében 1976 és 2018 között, harmincöt éven keresztül, három szakaszban végzett Galgamácsán folklórgyűjtést, a kötetben közreadott 3300 folklórkötésből 847 szöveget 1976 és 1981 között, 379 szöveget 1986 és 1988 között, 2074 szöveget pedig 1993 és 2018 között rögzített. Villányi Péter a gyűjtött anyag számbeli arányainak változását kutatói pozíciójának megerősödésével magya-

¹ Villányi 2022.

² Ortutay 1940.

³ Villányi 2010.

rázza. Munkájából megismerhetjük a kutató és a falu kapcsolatát, a gyűjtő közösségi pozíciójának megerősödését, helyzetének átértékelődését, a gyűjtés szituációjának személyes és lokális kontextusát. Ez a fajta szemlélet, amely a kutató terepi attitűdjét is a vizsgálódás, megismerés fókuszába helyezi, újszerű a magyar mesekutatásban. Csak sajnálni tudjuk, hogy a terepmunka kontextusa, szituációba ágyazása az egyes szövegek esetében a jegyzetekben már nem szerepel, csupán elvétve érhető tetten a szövegekben, például akkor, amikor a gyűjtő megszólításait és a hallgatóság hozzászólásait is közreadja a szerző. A történetmesélés körülményeire csak a megadott elbeszélő neve és a gyűjtés ideje alapján következtethetünk a bevezetőből. Viszont ugyanitt számos olyan adattal találkozhatunk, amely közelebb visz bennünket a történetmesélés, a mesemondás közösségi szerepének, szövegalakítási gyakorlatának megértéséhez. A mesemondókról írt fejezetek ilyen szempontból nemcsak új adatokat szolgálnak, hanem meghatározzák a módszertani elveket is, miszerint Villányi Péter kutatása a „magyar” vagy „budapesti iskolaként” számontartott egyéniségkutató módszert követő munka.

A hatalmas szövegtörzset Villányi Péter a folklorisztikában bevett gyakorlat alapján a műfajok szerint rendezve adja közre, az első kötetben pedig részletesen foglalkozik a galgamácsai prózafolklór műfaji kérdéseivel. Ezt maga a műfajgazdagság is indokolja, de azért is észszerű, mert a szerző a szövegek műfaji besorolásakor a megszokottól eltérő csoportosítást használ. A közreadott szövegek között a kötet címében szereplő népmese és monda mellett számos egyéb műfaj is szerepel. Villányi Péter nem ragaszkodott a szövegek folklorisztikai hagyományok szerinti műfajstruktúrájához. Többnyire a tartalmi jegyeket, illetve a jellemző kommunikációs gyakorlatot vette figyelembe a csoportosítás kialakításánál, a formai és a stilisztikai sajátosságok kevésbé határozták meg a szövegek rendezését. Ez leginkább a falucsúfolók, a tréfás mesék és a formulamesék kapcsán érhető tetten. Például a tágan értelmezett falucsúfoló mesék között önálló szöveggént szerepelnek azok a helyi történetekre utaló szólások is, amelyek mögöttes narratíváját az adatközlő nem fedte fel. Villányi hasonlóan tágan értelmezi a tréfás mesék csoportját is. Ez utóbbi kapcsán írja: *„A tréfás mesék megnevezés is nagyon széles értelemben vett gyűjtőnév (az én felfogásomban). Ennek megfelelően ebben a fejezetben a hagyományos értelemben vett, tipologizálható tréfás mesétől az anekdotáig (a vándoraneidoták mellett a helyi, hús-vér szereplőket felvonultató helyi anekdotákig), a vicctől akár a ragadványnevet magyarázó történetig mindent megtalálunk. Ebben a kérdésben következetesen kitarítottam amellett, hogy amit a mesélők tréfás meseként, nevetséges esetként vagy „vicces történetként” elmondtak, ide tartozónak éreztek, ide is kerüljön.”*⁴ Mindezt ellensúlyozza, hogy a szerző a jegyzetekben igyekszik minden egyes szöveg esetében közreadni a műfaji hovatartozást. Emellett a folklorisztikailag vitatható csoportosítás hozadéka, hogy megerősít bennünket abban, hogy Villányi Péter munkájának létrehozásában, így a szövegek rendezésében is a terepen tapasztalt beszédhelyzetek, a szövegek kommunikációs gyakorlata játszotta a főszerepet.

Mindemellett a szövegtörzset műfaji kérdései előtérbe kerülnek az epikus folklórszövegek 20. és 21. századi átalakulásának aspektusából is. A hosszú terepmunka folyamán lejegyzett folklóralkotások jól mutatják a település szövegtörzsében mű-

⁴ Villányi 2022: 88.

fajokon belül történt változásokat, amelyek részben a műfajok határain belül, részben pedig azon túl is zajlanak. Például a gyűjtés első szakaszában lejegyzett szövegek nyomán kiváló mesemondók – elsősorban Pesti József – gazdag tündérmese-repertoárját ismerhetjük meg, ebből a szakaszból való a „rászedett ördög”-mesék többsége is, míg az utolsó szakasz szövegei a rövidebb falucsúfolók, tréfás (helyi) történetek 21. században történő életben maradását mutatják. „*A tréfás elbeszélések ma is fölöttebb közkedveltek Galgamácsán, ez a mácsai prózafolklór leginkább élő műfaja. Ezt bizonyítja, hogy a szövegek 74%-át (843 szöveget) a gyűjtés utolsó, harmadik időszakában, 1993 és 2018 között örökítettem meg*” – írja a szerző.⁵ A hosszú időszakon átívelő terepmunka anyaga arra is rávilágít, hogy Galgamácsán is felváltották a 20. századi epikus folklóralkotások csodás, meseszerű elemeit a tényszerű, realisztikus elemek. Ez a történetmondás egészére kihatott, a klasszikus mesei műfajokat láthatóan felváltották a realitáshoz közel álló, gyakran már tipológiailag nem meghatározható, valóságallappal rendelkező, helyi történetek. Ezt a folyamatot a 20. század második felére vonatkozóan a magyar folklorisztikában leginkább Nagy Olga dokumentálta, de számos egyéb példa is ismeretes.⁶ Nagy Olga az ember és a mesemondás viszonyának a hagyományos környezetben való átalakulása kapcsán az utolsó stációként beszélt a népmese háttérbeszorulásáról a széki Filep Istvánné Győri Klárát idézve „*A hosszú tündérmesék már mindinkább elmaradtak, mert kinő az ember a meséből. Már nem hisszük, hogy úgy is volt, de fiatalabban még mertük hinni. Azt hittük, hogy úgy is volt. Mikor látjuk, hogy a valóság nem olyan, az már nem igaz, akkor átmentünk valami regényesebbe, amit inkább hihetünk...*” Villányi Péter munkája megerősíti Nagy Olga állításait, továbbá rávilágít ennek a jelenségnek a 21. századi aspektusaira is, mutatva, hogy ez a jelenség ugyan műfajváltozást hoz, mindemellett a történetmesélés fennmarad még századunkban is.

Úgyszintén a terepmunka anyagából kiindulva, a lokális történetek mentén igyekszik Villányi tematikusan csoportosítani – prózai ciklusokat elkülönítve – a közreadott történetek egy részét, többnyire anekdotákat és mondákat. Ennek eredményeként 18 helyi narratív ciklust határoz meg, amelyek 17 esetben személyekhez kötődnek, egy esetben pedig egy helyi eseményhez kapcsolódnak. Ez az újszerű csoportosítás már túlmutat a műfaji határokon, követhető példát szolgáltatva a hasonló anyagok rendszerezéséhez.

Villányi Péter egyedülálló szövegkorpuszt bemutató munkája jól mutatja, hogy mi módon változott meg, műfajilag hogyan rendeződött át egy közösség epikus folklórtudása a 20. század utolsó negyedétől szinte napjainkig; hogyan racionalizálódtak, lokalizálódtak a továbbélő szövegek a helyi történetek dominanciájával, a klasszikus epikus folklórműfajok háttérbe szorulásával. Mindez közelebb hoz bennünket ahhoz, hogy megismerjük napjaink történetmesélési gyakorlatát.

Villányi Péter *Galgamácsai népmesék és mondák* című munkája rámutat az epikus folklórkutatás, továbbá a „magyar” vagy „budapesti iskolaként” ismert egyéniségkutató módszer 21. századi lehetőségeire, ezáltal joggal számíthat a magyar, emellett a nemzetközi folklorisztika elismerésére, a diskurzusaikban való méltó részvételre.

⁵ Villányi 2022: 89.

⁶ Nagy 1971, 1975; Dobos 1964.; Bausinger 1983.

Irodalom

BAUSINGER, Hermann

- 1983 A hétköznapi elbeszélések szerkezetei. In: Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos (szerk.): *Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai*. Folcloristica 7. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.

DOBOS Ilona

- 1964 Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. *Ethnographia* LXXV. 198–217.

NAGY Olga

- 1971 Változó idők változó meséi. *Korunk*. XXX. 10. 1489–1500.
1975 Mesék és „igaz történetek” Széken. Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve VIII. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ORTUTAY Gyula

- 1940 *Fedics Mihály mesél*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet.

VILLÁNYI Péter

- 2010 *Mácsai huncutságok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
2022 *Galgamácsai népmesék és mondák*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXVII. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Raffai Judit

PhD, rendkívüli egyetemi tanár, néprajzkutató, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, Szerbia

E-mail: judit.raffai@magister.uns.ac.rs

KÖNYVISMERTETÉSEK

Éva Pócs (szerk.): *Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2019. 487 p.

Kis-Halas Judit

A Pócs Éva által vezetett „Kelet-Nyugat Vallásetnológiai Kutatócsoport” és az International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) hiedelemszövegekkel foglalkozó munkaközössége, a *Belief Narrative Network* 2014-ben szervezett nemzetközi tanácskozást Pécsen „Test, lélek, szellemek és természetfeletti kommunikáció” címmel. A konferencia előadásaiból Pócs Éva állított össze magyar nyelvű válogatást, ami 2015-ben jelent meg ugyanezzel a címmel a Balassi Kiadónál, a *Tanulmányok a transzcendensről* sorozat hetedik köteteként. A nemzetközi tudományos közönségnek szánt angol nyelvű változat négy évvel később, szintén Pócs Éva szerkesztésében látott napvilágot a Cambridge Scholars Publishing kiadó gondozásában. A kiadást Pócs Évának az Európai Kutatás Tanács által finanszírozott nagyszabású kutatási projektje (*Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások 324214. sz. EKT projekt / Vernacular religion on the boundary of Eastern and Western Christianity: continuity, changes and interactions ERC project № 32421*) támogatta.

A sorozat korábbi eseményeihez hasonlóan, ez a konferencia is a vallástörténet, a vallásetnológia és a valláskutatás valamely alapvető kérdéskörével foglalkozott, azaz a test és a lélek viszonyával, a halállal és a túlvilággal, valamint az emberi és a transzcendens szféra kapcsolatával. A tematikán belül a finnugor és ázsiai rokonnépeknek a testről és lélekről alkotott elképzelései, a zsidó-keresztény hagyományhoz vagy egyéb vallásokhoz kötődő lélekfogalmak, a kereszténységgel párhuzamosan létező és a folklór, az irodalom, vagy a nyelvtörténet regisztereiben megőrződött képzetek, valamint a halálhoz és a halottakhoz köthető hiedelmek kerültek élesebb megvilágításba.

A fenti témaköröket a kötet négyes felosztásban tárgyalja, akárcsak a négy évvel azelőtti magyar változatban. A konferencián elhangzott 47 előadásból 26 tanulmány találunk az angol nyelvű kiadványban, az összetétel azonban kis mértékben eltér a magyar eredetétől. Egyrészt néhány tanulmány más fejezet alá lett besorolva, másrészt vannak jelentős újdonságok is. Az egyik Vincze Kata Zsófia cikké formált előadása, a másik Pócs Évának a halált követő átmeneti rítusokról szóló – azóta már magyarul is megjelent tanulmánya –, amelyek csak az angol változatban szerepelnek.

Az első fejezetben foglalt hét írás a különböző kultúrákban uralkodó lélekképzetek sokfélesége nyújt betekintést, igen tág időbeli és földrajzi merítéssel. A felütést Voigt Vilmos izgalmas fejtegetése adja meg, ami az összehasonlító nyelvészet és a folklorisztika módszertanát követve tárgyalja a magyar lélekhitnek a nyelvtörténeti forrásokból kibontható reliktumait. Szintén archívumi anyagot dolgoz fel, így jól kapcsolódik ehhez a következő tanulmány, amelyben a szerző Dyekiss Virág az emberi test anatómiája és a lélekről alkotott elképzelések közti analógiákra mutat rá egy szibériai szamojéd népcsoport, a nganaszánok szöveges folklórában. Részben recens néprajzi te-repmunkára alapozva ad részletes képet a litván árnyéklélek hiedelmekről a litván ráolvasások és etnomedicina kutatója, Daiva Vaitkevičienė, s ezzel összefüggésben a sajátos lélekbetegséget és a gyógyítására használt mérésre is kitér. Farkas Judit szintén a saját, több évtizede folyó néprajzi-antropológiai kutatásai eredményeként mutatja be a magyarországi Krisna-tudatú hívek körében létező lélekértelmezést, különös tekintettel annak kapcsolatára a természet organikus felfogásával. Test és lélek viszonylatában írja le az érzéki vágy és a tudásvágy kettősségét Vincze Kata Zsófiának a zsidó

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 2. sz.

törvények és a hagyomány 21. századi olvasatait számba vevő értekezése. A fejezetet záró két utolsó cikk visszakanyarodik a történeti forrásokban dokumentált lélekképzetekhez. Willem de Blécourt két, a 19–20. század fordulóján keletkezett holland mondagyűjtemény alapján mutatja be és veti kritikai vizsgálat alá az ún. *második testre* vonatkozó észak- és nyugat-európai hiedelmeket. Francesca Matteoni cikke pedig a boszorkány állatalakban megjelenő segítőszellemeiről szóló elképzeléseket tárja fel a kora újkori angliai boszorkányüldözés dokumentumaiból kiindulva.

A halál utáni élet és a túlvilág viszonylatából tárgyalja a testről és lélekről alkotott elképzeléseket a második egység hat tanulmánya. Tatiana Minniyakhmetova három baskortosztáni népcsoport, a Kámán túli udmurtok, a keleti marik és a baskírok hiedelmeit és rítusait ismerteti, s nem csupán a köztük levő etnikai, vallási és nyelvi különbségeket hangsúlyozza, hanem e vallásos képzetek békés egymás mellett élését is. Hasonlóképpen jár el Suzanna Marjanić, aki szintén széleskörű, a keresztény párhuzamokra is utaló, összehasonlító perspektívában helyezi el és értelmezi a lélek halál utáni alakváltozataira, valamint a fizikai testtől elszakadó szabadlélekre vonatkozó újkori horvát néphit adatokat. Erre a szemléletbeli-módszertani ívre csatlakozik, s ugyancsak az 50-100 évvel ezelőtti állapotokról ad képet Pócs Éva, amikor egy olyan tipológiai rendszert vázol fel, ami halálhoz kötődő rítusok, vagy éppen azok hiánya mentén rendezi el a magyar, közép- és kelet-európai lélekképzeteket, valamint a halottakkal való kapcsolattartásra és a túlvilágra vonatkozó hiedelmeket. Jól köthető ehhez a tanulmányhoz Tóth Anna Judit logikusan felépített, kitűnő taxonómiája az ókori görög vallás temetetlen halottainak bosszúálló szellemeiről, valamint Kaarina Kooski áttekintése a finn temető- vagy templomszellem hiedelemköréről, amiben az egymás mellett létező a kereszténység előtti pogány képzetek és a lutheránus vallás előírta gyakorlat sajátos konglomerátumot alkotnak. A fejezet utolsó cikke szintén a halott emlékezetével foglalkozik, és a temetőbe kalauzolja az olvasót, mivel a szerző Keszeg Vilmos a gyászjelentések sztereotip formuláit, mint a temetési szertartás rituális szövegeit elemzi.

Az élők világában és a túlvilágon egyaránt otthonosan mozgó, ide is oda is tartozó kettős lények képzetei állnak a harmadik fejezet öt tanulmányának középpontjában. Julian Goodare a skótok körében ismert és a 16. századtól adatolt, különös, tündérszerű természeti szellemről, a *seely whight*-ről, Lizanne Henderson pedig egy 17. századi skót lelkész, Robert Kirk angyalokról, tündérekéről és a túlvilágról szóló traktátusáról ír. A livóniai farkasemberek kora újkori hiedelmeit és lehetséges forrásait tárgyalja a lettországi boszorkányüldözés dokumentumainak tükrében Sandis Laime. Annemarie Sorescu-Marinković ezzel szemben a közelmúltban végzett terepkutatása alatt gyűjtött elbeszélések-re alapozza leírását, amelyben a rosszindulatú visszajáró halottakra (*moroi*) és a vámpírokra vonatkozó hiedelmeket ismerteti az északkelet-szerbiai vlachok körében. A záró tanulmány is (részben) a vámpír témát viszi tovább, amennyiben Maria Tauziet elemzése az 1932-ben készült, enigmatikus dán filmmel, Carl Theodor Dreyer *Vampyr* című alkotásával foglalkozik, egyúttal alaposan ismerteti az inspiráció forrásául szolgáló irodalmi előzményeket is.

Bár érintőlegesen felbukkant már a szellemek világával létesített kapcsolat témája, kifejezetten ezzel a kötet záró fejezetébe rendezett tanulmányok foglalkoznak. Inspiráló szintézisében Mirjam Mencej olyan vallási formákat, megnyilvánulásokat, mágikus technikákat és tudatformákat állít egységes rendszerbe, amelyekben a forgás vagy a körkörös mozgás vezet el a transzállapothoz és így jön létre a kapcsolat a túlvilággal. A túlvilágra vezető misztikus és valódi utazásokat – köztük Szent Patrik purgatóriumban tett látogatásait – tárgyalják a középkor népszerű irodalmi alkotásai alapján Christa Agnes Tuczay és Gordana Galić-Kakkonen cikkei, míg Alejandra Guzmán Almagrón az emberek világát háborgató szellemek elűzését szolgáló rítusok ókori irodalmi előzményeit veszi

számba. Tatár Sarolta és Ilaria Micheli szintén az emberekre támadó szellemekről, rossz halottakról és ártó démonokról szóló hiedelmeket, az ellenük való védekezés formáit mutatják be a burjátokról szóló néprajzi adatok, illetve a nyugat-afrikai gun és kulango törzsek között végzett terepmunka tapasztalatai alapján. A fejezet két utolsó tanulmányában visszatér a halottakkal és a túlvilággal való kapcsolat megteremtésének, fenntartásának, általában a túlvilághoz való emberi viszonyulásnak a témája. Keszeg Vilmos az individuuum vallásos tapasztalatairól és megnyilvánulásairól mutat közelképet, amikor arra tesz kísérletet, hogy mozgásában ragadja meg, írja le egy idős moldvai csángó férfi dinamikus változó vallásos világképét. Végezetül Gyimesi Júlia lényegre törő áttekintése következik a spiritizmus magyarországi térhódításáról, tudományos recepciójáról, továbbá a szerepéről a pszichoanalízis „budapesti iskoláját” megalapító Ferenczi Sándor munkásságában.

Akárcsak a korábbi, magyar nyelvű válogatás esetében, továbbra is érvényes, hogy a jelen kötet újszerűségét a kortárs kutatási áramlatokhoz való kapcsolódása mellett a nyugat-európai kutatók számára továbbra is egzotikusnak számító ázsiai, közép- és kelet-európai vallási jelenségeket leíró, értelmező és kontextualizáló néprajzi tanulmányok adják meg. Nem nehéz felfedezni ebben a törekvést, ami tudományos eredményeknek a „Kelet-Nyugat”-tengely mentén történő közvetítésére, cseréjére, a tudományágak és képviselőik közti párbeszéd fenntartására irányul, s ami egyben a szerkesztő, Pócs Éva tudományos munkásságának egyik legfontosabb alappillére.

Ehhez tartozik, hogy a kötet végén a szerzők rövid szakmai életrajza mellett egy jól összefogott személy-, helynév és tárgymutató is helyet kapott, ami az emberi és a transzcendens világban egyaránt eligazodni óhajtó olvasót segíti.

Frauhammer Krisztina – Pajor Katalin (szerk.): Emlékek, szövegek, történetek: női folklór szövegek. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2019. 403 p.

Deáky Zita

Alapos körkép, sokféle módon árnyalt tartalom és seregnyi kutatási szempont anyaga ez a kötet. A huszonöt szerző konferencia-előadása itt röviden ismertette írásonként is része lehet annak a társadalom- és kutatástörténeti változásnak, melyben mind több és több elemző szó jut a „női történetekre” és elbeszélőikre, végig az újkori polgárosodás időszakán, túl a szocializmus időszakán is, s napjainkban akár a feminizmus-kritikán is. E történeti ívet a „női folklór” szövegei mellett a konferencia 27 női és 5 férfi előadója is mintegy igazolja: a kutatási tárgyhoz közeledők, a női szerepváltozatokat „belülről” ismerők, s talán nem utolsósorban a szakmatörténet egy sajátos aspektusát is egyúttal felmutatók a pusztán férfi/női megosztási mutatókkal is illusztrálják mindezt. A korai első forrásoktól a meghatározó évtizedekig mind több és több a női adatközlő, egyúttal a kutatást végző is, akik már nem „mint az elbeszélések alanyai” jelennek meg, hanem „a hagyományos női szerepek” populáris és hétköznapi kultúrában elért sikereik révén. Az előszót jegyző Frauhammer Krisztina e változást így jellemzi a konferencia céljaival összefüggésben: „Azt is megállapíthatjuk, hogy a nők és a nemek kérdését illetően egyetemlegesen hasonló szakmai örökséggel rendelkezik a diszciplína: történetesen a nők mint téma, és a női nézőpontok soha nem estek ki a látószögből, soha nem voltak ignorálva a néprajzban. Mégis azt tapasztalhatjuk, hogy szemben a nemzetközi példákkal a magyar néprajztudományban és folklórisztikában nem jelentkezett önálló irányzatként a nőkutatás” (9.).

A tematikus blokkokba illesztett nyolc fejezet tükrözi is azt a kettősséget, amely a női szerepek változás-történetében az adatközlői téren éppúgy jellemzővé vált, mint a női kutatók térnyerésében. A 2018 októberében megrendezett konferencia, és az előadásokból összeállított jelenlegi könyv

folytatása kívánt lenni Küllös Imola 1990-es években indított kezdeményezésének és az 1999-es konferenciakötetének (Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság), de itt csak a tágan értelmezett női folklórszövegekre fókuszálva. Az elsősorban nők által megfogalmazott emlékekre, visszaemlékezésekre, élettörténetekre, forrásokra alapozó tanulmányokkal kapcsolatban felmerülhet a kérdés, van-e bennük sajátos női jelleg, ha igen, mitől, és milyen változásokat mutatnak, ha történetileg, területileg, társadalmilag nézzük a szövegeket? Éppen e célból a szervezők a konferencia keretében „olyan kutatónőknek és kutatóknak, témáknak és tapasztalatoknak kívántunk találkozási alkalmat teremteni, amelyek a női identitás kulturális kódolásának narratív technikáit tárják fel.” (10.)

A kötet első egységét (*Történeti források*) négy dolgozat alkotja. Tematikájuk eltérő, de ami összeköti őket – természetesen a nő. Ám míg az első, Landgraf Ildikó írásában tanult, a középosztályhoz tartozó, férjeik mellett önállóan is tevékenykedő és társadalmi szerepet vállaló, tudományos munkára vállalkozó asszonyok jelennek meg, addig Bálint Petra, Horváth István és Küllös Imola írásaiban a férfiaknak kiszolgáltatott nő a főszereplő. Landgraf a 19. század végén a néprajztudomány születése, illetve intézményesülése mellett a nő történeti kutatásokat is bevonja látókörébe, a Magyar Néprajzi Társaság körül megjelenő támogató, gyűjtő, kutató nőkről írt dolgozatával (Wlislockiné Dörfler Fanni, Fél Edit, Morvay Judit, Kresz Mária, Palotay Gertrúd, Dömötör Tekla, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Nagy Olga, Dobos Ilona) azt vizsgálta, kik, milyen úton kerültek a Néprajzi Társaságba, milyen társadalmi csoportból érkeztek, hogyan lett a családi hagyományokat folytató „tudós” nők szűkebb csoportja egyre kiterjedtebb és eredményesebb.

Bálint Petra 18. századi büntetőpererek „mint nő történeti források” tárgykörében mutat rá a korabeli nő helyzetére a családban és a közösségében, e sokszor kegyetlen világban, ahol a női (családon belüli) és férfi (kocsmái) „agresszió” is megjelenik. Nők és férfiak, vádlók és vádlottak a bírók előtt, ahol a nő mindig kiszolgáltatottabb volt nemcsak a törvény, hanem a közösségi megítélés szempontjából is (csecsemőgyilkosságok, házasságtörés, fizikai bántalmazás, nemi erőszak megítélése, férjgyilkosság).

Mindezek mellett fontos kiemelni, hogy a nők és férfiak minden esetben egymás mellé állítva, együttes vizsgálattal érthetőek meg, így a genderkutatásnak a maszkulinitásra vonatkozó eredményeket is magában kell foglalnia. Ez gondolat át is vezet minket a Horváth István témájához, a Liberális asszonyok urbáriumához (1835). Írásában rövid kommentárokkal közli a gúnyirat teljes szövegét, amely a jobbágy és földesúr viszonyát szabályozó urbáriumhoz hasonló, és azt a formát, tartalmat felhasználva, egy házaspár szexuális viszonyának szabályozásával helyettesíti. A gúnyiratot Küllös Imola látta el magyarázatokkal és értelmező kiegészítésekkel, építve a kognitív nyelvészet és összehasonlító történeti folklorisztika módszereire, a történeti kontextust is ismertető metódusra, a szöveg stílusával, gondolkodásmódjával, metaforáival, mint irodalmi és verbális populáris hagyományra visszaautó közköltészeti műfajjal összefüggésben.

A *Vallásos nők, női vallásosság* tárgykörben Szigeti Jenő, tudós adventista lelkész (+2020) rámutatott a tizenkilencedik századi protestáns szentasszonyok szerepére a házi istentiszteleteken, mint a személyes kegyesség megnyilvánulási formáira. Bár idővel változtak, ma is meghatározó a nők szerepe a „népies vallásos” közösségekben – hívta fel a figyelmet a téma fontosságára Szigeti Jenő, és módszeres gyűjtésre buzdította az olvasót. Vörös Éva református lelkész az Oral Spirituality-t, mint a görögfalvi versbe szedett kegyességet, a helyi, szakrális és profán alkalmakhoz igazított helyi rigmusos teológiát mutatja be saját gyűjtése, tapasztalata alapján. Tamás Ildikó Női szerepek a számi folklórban és vallási-politikai diskurzusban című írása történeti áttekintését ad a számi nők

a sámánizmus alatti és a kereszténység időszakában a folklórban fellelhető női szerepviselkedések diskurzusairól. Rámutat arra is, hogyan közvetíti a mai számi őslakosok politikai, művészeti, vallási törekvéseiben a női nézőpontot a kortárs „női erő teremtő erejének ideálképe”, amely egyúttal az „*anyaföld, anyanyelv szimbólumaként az ősiség, a saját népéhez hűség szimbolikus dimenzióját testesíti meg.*” (104.)

A *Bábák, gyógyítók, füvesasszonyok* témakörben három dolgozat foglalkozik a gyógyító, betegségben, bajban, illetve szükségben segítő, speciális tudással rendelkező nők témakörével, három korszak mindennapjain keresztül. Kocsis Annamária írásában a 18. századi nemesasszonyok, Zay Anna és Bethlen Kata méltán elismert gyógyító tevékenységéről, orvosló könyveiről kapuk képet. Svégel Fanni egy nagyatádi bábaasszony emlékezetéből rekonstruálta az 1950-es években a szülőtthonokba, kórházakba bekerült bábák tapasztalatát, tudását, az orvosokkal való együttműködés és konfliktusok tereit, kitágítva a témát a 20. század közepi szülészeti viszonyokra is. Koltay Erika füvesasszonyok életútja, tevékenysége alapján keresi azokat a közös jegyeket, általános jellemzőket, amelyek a különböző korokban és területeken a füvesasszonyokat jellemezték.

A *Kitelepítés, külföldre szakadás* fejezet dolgozatai a történelem egyéni életutakat meghatározó, megrendítő és tragikus sorsokat alakító erejéről szólnak. Kettő foglalkozik kitelepített magyarországi németekkel, női emlékeken keresztül szemlélve azt. Ament-Kovács Bence *négy völgyégi német asszony* „elűzetés-történetét” dolgozta fel életeményeik alapján. Schell Csilla pedig a freiburgi Eugén Bonomi hagyatékban talált, Magyarországról kitelepített német nők írásbeli kommunikációjának speciális jellemzőit mutatja be. Balogh Balázs egy, a férjét Amerikába követő erdélyi asszony életútját követi a fennmaradt dokumentumok, levelezések alapján. Ezekből kibontakoznak az első világháború utáni fájdalmas, tragédiákkal terhes sorsfordító kényszerhelyzetek és döntéskényszerek.

Női változatok, értékrendek, életutak tárgykörben olyan figyelmet érdemlő témák kerülnek színre, mint például Czinger Szilvia tollából az első magyar szépségkirálynő-választás története a két világháború közötti ellentmondásos időszakban. A magyarózdi gazdasszonytánc táncantropológiai vizsgálatát Pál-Kovács Dóra végezte el, míg egy mátraterenyi palóc család kanadai kivándorlásával járó női szerepminták változásait Földi Viktória tárta fel. Végül egy falusi tanárnő narratív élettörténetének mintázatát mutatja be Pajor Katalin nagymamájával készített interjúi felhasználásával.

A *Nők a szocializmusban* című fejezetbe illesztett három tanulmány kitágítja a második világháború utáni élethelyzeti kényszerek, identitásváltások, életút-interpretációk körét. Tóth Katalin is családi körben végzett kutatást, életinterjúk alapján kísérté végig édesanyját, annak szerep- és identitásváltásait 1958-tól a rendszerváltásig. Bartha Eszter három munkásnő sorsát mutatja be a Népművelési Intézetben 1973-ban indított „Munkáséletmód – munkáskultúra” kutatás keretében készült egodokumentumok alapján. Ide kapcsolódik Dobák Judit írása, amely mentális térkép alapján a női tereket vizsgálja a miskolci Diósgyőr-vasgyári munkáslakótelep területén. Mindhárom tanulmány abból a szempontból is figyelemre érdemes, ahogyan életutak elbeszélése, életterek átélése és szereplehetőségek szűkös tárháza, a munkáséletmód forrásai és módszerei bekerülnek a néprajztudomány kortárs tárgyerületére.

Nem a kiemelő megkülönböztetés szándékával, csak a témakör és a feldolgozások szempontjából mindenképpen utalni kell a *Marginalizált helyzetek* című fejezetre. Ebben Biczó Gábor idéz meg kortárs oláh cigány női identitás-narratívákat, amelyek jól reprezentálják a társadalmi folyamatokat követő női szerep- és identitásváltozásokat, amelyek egyúttal átalakítják a lokális oláh cigány csoport hagyománykészletéhez való viszonyt is. Kész Réka a kárpátaljai nők magyarországi megélhetési életstratégiái közül az idősápolásra fókuszál, a hazai szintér, a fogadó közösség és az otthon között

ingázók narratívái alapján mutatja be, milyen konfliktusok és alkalmazkodási kényszerek mentén tudják szakképzettség nélkül is, idegenek között e nehéz munkát végezni.

A kötetet utolsó fejezetének címe *Női adatközlők*, és ennek megfelelően Lajos Veronika elméleti tanulmányban felveti, hogy a társadalmi nemek antropológiája és a feminista antropológia keretei közötti értelmezésmód hogyan függ össze a szociokulturális antropológiában megjelenő feminista érdeklődéssel és annak változásával, amit éppen moldvai csángó terepen női szemmel végzett kutatásával illusztrált. Lajos Veronika kérdésfeltevéseihez kapcsolható Iancu Laura *Adatközlő nők az adatközlésen túl* című írása. Ebben ő is reflektál a női kutató státuszára, kutatói önképére, amit bonyolít „bennszülöttsége” is, dolgozatában azonban mégis a női adatközlőkre fekteti a hangsúlyt, és elgondolkodik azon, kell-e, van-e olyan általánosan érvényes női kutatói módszer, amely közelebb vihetne a női adatközlők komplexebb, árnyaltabb megismeréséhez. A tanulmánykötetet Nagy Janka Teodóra *Női életvilágok – női lélekvilágok* című, vállaltan személyes és szubjektív írása zárja, amelyben emléket állít a női adatközlőknek, hisz többnyire ők kísérték, segítették kutatói pályáját, amely során a kutató és női adatközlője között kialakult kapcsolat mindig kétoldalú volt, hatottak egymás világára, szemléletére.

A könyv ténylegesen megmutatja, hogy a nők ott vannak a néprajztudományban, gyűjtőként, kutatóként – e tudásterületnek tehát van múltja, jövője és jelene, amely egyszerre emlék, szöveg és történet is, ahogyan ezt ez a tanulmánykötet bemutatja.

Magyar Zoltán: Hős vagy lázadó? Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben.
A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai 15. Budapest, 2020. 167 p.

Lukács László

Magyar Zoltán miután két könyvében bemutatta Szent István király szerepét a magyar kultúrtörténetben (1996) és a néphagyományban (2000) Koppány alakja felé fordult, a rá vonatkozó folklór és kultúrtörténeti hagyományt egy kötetben dolgozta fel. Aki komolyan foglalkozik Szent István királlyal, lépten-nyomon Koppányba ütközik, akinek alakja legtöbb esetben Szent István királlyal együtt jelenik meg mondáinkban. Nem túlzás azt állítani, hogy Koppány emlékét a gazdag Szent István hagyomány tartotta fenn, őrizte meg. Előszavában a szerző ezt így fogalmazta meg: „*Ez a könyv – szükségszerűen – legalább annyira szól első királyunkról, mint a kötet elsődleges témáját alkotó történelmi személyről...*”

A történelmi események bemutatása foglalja el a kötet első felét: az előzmények, a trónutódlás kérdése, az összecsapás, a megtorlás, Somogy megszállása és az új birtokosok kerülnek elénk. A fő kérdés: „Egy Veszprém/Somogyvár környéki ütközetben döntő győzelmet aratott Magyarország keresztény fele a pogánysághoz húzó rész felett... A 997-ben kitört örökösödési háborúban nagyobb tét forgott kockán holmi dinasztikus belviszályban megszokottnál, és a mából visszatekintve az utódlás központi kérdése is másodlagos jelentőségű volt – az ország jövője, megmaradása volt a tét.” (7.) A krónikás hagyomány és a népi emlékezet szerint István nagyfejedelmet a Garam folyónál, Bényben öveztek fel karddal, a csata előtti lovagi típusú szertartás keretében. Az összecsapás leírása izgalmas nyomozás eredményeként született meg: „A földsáncok, a kora román rotunda, a Hont nemzetség ottani birtokközpontja, a nyitrai dukátus mint olyan közeg, ahol István veszély esetén otthon is biztonságban érezhette magát, a szlovák történeti ének, a krónika híradása, a Koppány nevét őrző környékbeli helynevek (Bajta, Nagyborzsöny, Udvard) és végül a bényi Szent István hagyományok mind arra utalnak, hogy Bényben és környékén az ezredfordulón *valaminek történnie kellett*. További kutatások

feladata árnyalni, illetve megcáfolni ezt a hipotézist, de a már részben ismertetett magyarázat szerint 997-ben Koppány nagy erejű támadása készületlenül érte a fiatal nagyfejedelmet, akit a Dunántúlról és talán Esztergomból is kiszorítottak. István a híveivel kénytelen volt átkelni a Dunán, majd Bénynél (hercegi birtokán) katonai táborként kiépíteni (megerősíteni) az ott lévő sáncrendszert. Az esetleges további támadásokat visszaverve István itt várta be Henrik, az erdélyi Gyula és a kabarok segédcsapatait, majd ellentámadásba lendülve aratott döntő győzelmet Koppány felett. A többi pedig már az énekmondók, krónikások dolga volt...” (52–53.)

A döntő ütközetre feltehetőleg Veszprém és Vápalota között Sóly közelében került sor. Sólyban 1009-ben egy Szent István vértanú tiszteletére szentelt kápolnát említenek. A közeli Királyszentistván település neve, határában a *Márton vára* és a *Vencel-lik* nevű szikla is a Szent király hagyományát őrzi, aki a csata előtt Szent Márton oltalmába ajánlotta magát. Fővezére, Vencellin lovag Szent Márton és Szent György képével díszített hadi lobogók alatt ütközött meg Koppány haderejével. István nagyfejedelem modernebb serege győzött a somogyi vezér, Koppány keleti, nomád taktikával harcoló, könnyűfegyverzetű csapataival szemben. A krónikás hagyomány szerint Koppányt törzsi székhelyén, Somogyban érte a halál: „Amennyiben Koppány nem esett el az észak-dunántúli küzdelmekben, a somogyi vezér utóvédharcainak megnő a valószínűsége, legyen az egy újabb – somogyi – vesztes ütközet, avagy olyan somogyvári várostrom, melyeknek emlékezetét a regionális folklór-hagyomány őrizte meg.” (55.)

A második fejezetben Magyar Zoltán Koppány felkelését a középkori szövegemlékek, a krónikás hagyomány tükrében mutatja be. Feltűnő az a rokonszenv, amivel a középkori írott források az István nagyfejedelemmel szemben elbukott somogyi vezér iránt viseltetnek. Krónikásaink érezhetően egyensúlyozni próbáltak az államalapító Szent Király iránti tisztelet és a tragikus sorsú pogány főúr iránti kegyelet között. Általában kedvező színben igyekeztek feltüntetni az Árpád-ház királyi, hercegi tagjait, függetlenül azok esetleg negatív szerepétől, ellentmondásos jellemétől.

A könyv töről metszett néprajzi fejezete, *Koppány alakja a néphagyományban*, a Koppány-mondakört és a Koppányra utaló helyneveket tárgyalja. Az önálló Koppány-mondakör alakulásáról: „Koppány alakja, emléke valaha bizonyára Dunántúl-szerte ismert volt, napjainkban azonban a még élő népi emlékezet már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén tapintható ki. Legszínesebben Somogyvárott és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésével is számolhatunk. Persze ezek a helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint ellenfeléről, mégis van okunk feltételezni, hogy a középkor századaiban egy önálló mondakör formálódott ki a somogyi vezér személye körül, amelynek azonban a XX. század végén már csak törmelékei voltak gyűjthetők.” (85.) Emeljük ki, hogy Magyar Zoltán a közelmúlt évtizedeiben oroszánrészt vállalt a Koppány mondák gyűjtésében és közreadásában. Gyűjtött anyaga gerincét képezik könyve most tárgyalt fejezetének. Koppány somogyi, somogyvári birtoklásával kapcsolatban több mondát is gyűjtött. Közülük a Somogyváron 1996-ban Sándor Istvánnétól lejegyzett így hangzik: „Taksonynak itt volt a földvára. Géza fejedelemnek ez birtoka volt. Azért adta Géza fejedelem a Koppánynak a Somogyot, amikor már gyöngült, érezte azt, hogy elmúlik, hogy a fiának hagyjon békét. És mégse: nem hogy békét nem hagyott volna, inkább kívánta azt, hogy hát a királyné is házasságra lépjen vele, hogy ő legyen a király. Az özvegy királyné kellett volna neki, azt kényszerítette.” (86.)

Koppány várának ostromáról szól egy karádi alagútmonda: „Az öregektől többször hallottam, hogy Kupa vezér, vagy ahogyan írásosan mondták, Koppány legerősebb harci állása a Karád melletti Kupavári domb tetején volt, ahonnan a balatoni térséget szem előtt tarthatta. A harcosok és a hozzá-

tartozók a Karád nevű alvezérről elnevezett faluban laktak. A Kupavári domb oldalában egy alagút bejárata volt, és amikor a királyi csapatok körülvették az erdőt, Kupa azon az alagúton menekült el katonáival.” (92.) Törökkoppányban és környékén fennmaradt népmonda szerint Szent István király némaságra átkozta a határbeli patak békáit, mert hangos brekegésük miatt nem hallotta meg, hogy merre menekült Koppány vezér száguldó lován.

István Koppány feletti győzelmét mondja el a somogyvári Szentesica-forrás mondája, amit Magyar Zoltán Mándor János 77 éves somogyvári adatközlőtől gyűjtött 1996-ban: „Azt mondták a régi legendák, hogy ott mosta meg a kezeit Szent István király, amikor Kupa vezért leverte, megverte, a véres kezeit ott mosta meg ebbe a forrásba”. Itt vót a döntő csata. Csak így lehetett, hiszen Veszprém környékén is talált volna elég vizet. Itt győzte le és itt ölte meg a Kupa vezért. A testét fölvtágták négy részre, földarabolták, s az országban négy részre kitették nyilvános helyre, hogy így jár az, aki az egyházzal szembe fordul.” (99.) Lényeges megállapítása a Szerzőnek: „Az is lehetséges, hogy e somogyi mondák nem csupán a mondakör bizonyos archaikus elemeit, de talán magát a történelmi hűséget is megőrizték.” (97.)

A könyv záró fejezetéből, *Koppány alakja a szépirodalomban*, megtudjuk, hogy a 18. század végétől szépirodalmi művek is feldolgozták Koppány korát, alakját, életét, szükségyszerű bukását. Katona József, Berzsenyi Dániel, Gaál Mózes, Kós Károly, Szabó Dezső, Kodolányi János is foglalkozott Koppány életének tragikumával. A közelmúlt nagyhatású műve, Szörényi Levente és Bródy János *István, a király* című rockopera Boldizsár Miklós: *Ezredforduló* című történelmi színművén alapult. Magyar Zoltán értékelése szerint: „Szörényi Levente és Bródy János rockopera és annak városligeti bemutatója (1981) ama évtized egyik legjelentősebb zenei és nemzeti eseménye volt.” Koppány nevét, személyes tragédiáját a rockopera tette ismertté, amelyben két egyforma súlyú és hitelességű terv képviselője feszül egymásnak. Közülük az egyik elbukik, bukásával hagyományos értékek tűnnek el: „Hogy nagyfejedelemtént, államférfiként milyen örökséget hagy maga után, az azonban már végképp a művészeti feldolgozások terepe: annyi bizonyos, hogy míg Szent Istvánnak igen, bukásával Koppánynak nem adott teret és távlatot a történelem.” (127.)

Sipos János: A magyar népzene keleti kapcsolatai. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet – Balassi Kiadó, Budapest, 2022. 497 p.

Szalay Fatima

Sipos János legújabb kötete a szerző szinte teljes népzene-kutatói és gyűjtői életművét felöleli, az elődök kutatási eredményeinek beemelésével. E munka nagyívű célkitűzése, hogy bemutassa, zenei szempontok alapján rendszerezze és az összehasonlító népzene-kutatás módszereivel összevesse az eurázsiai területen élő török nyelvű népesség népzeneit mind egymással, mind a magyar népzene régi rétegeivel.

Sipos János egész népzene-kutatói munkásságának középpontjában a törökségi népzene kutatása áll, így folytatva – a teljesség igénye nélkül – Bartók Béla, Vikár László, Bereczki Gábor valamint Szabolcsi Bence e témában végzett kutatásait (9.). Az utóbbi majdnem száz év kutatásának az elméleti vizsgálódások mellett a terepmunka is folyamatosan része volt, amelyhez a szerző is mintegy tíz év helyszíni gyűjtéssel és a vizsgált területek kiterjesztésével járult hozzá. Ilyen átfogó összehasonlító és elemző munkára a Kínától Kelet-Európaig terjedő török ajkú népek területei esetében most kerül elsőként sor. Már a bevezetőben jelzi a szerző, hogy e terület teljes népzenei feltérképezése, és a török nyelvű népek által beolvasztott/velük szomszédos népek népzenejének feltárása a további

kutatás feladata lesz. Az elemzés során felhasználja többek közt Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence, Vikár László és Vargyas Lajos, illetve helyi kutatók törökségi és finnugor népzenei gyűjtéseit és azok eredményeit, ezzel kiszélesítve a vizsgált korpuszt egyes finnugor népek zenéjével is. (10.) Az összehasonlító dallamelemzéshez szükség volt a szerző által készített archív felvételek lejegyzésére, az eddigi gyűjtések hiányzó lejegyzéseinek pótlására, s az anyag egységesítésére, amelyeket mind a szerző végzett el. A magyar összehasonlító népzene-kutatás mai hagyományához híven Sipos János a dallamvonalat tette meg az elemzés elsődleges szempontjának, s bár a vizsgált anyag sokfélesége nem adott lehetőséget egységes rendszerezési elvek érvényesítésére, a magyar anyaggal való összevetés során a szerző a Dobszay-Szendrei féle stíluskonceptiót használta (11.).

Fontos értéke a kötetnek, hogy egyes fejezetekben gazdag kiegészítő szakirodalommal látja el a kíváncsi olvasót, ezzel bekapcsolva az egyéb idevágó tudományterületeket, legyen szó akár az adott népek történelméről, nyelvéről és kultúrájáról, vagy a magyar és nemzetközi őstörténeti kutatások és népzene-kutatás bőséges irodalmáról. A legalaposabb ismereteket nagyrészt Sipos János saját gyűjtései és azok elemzései kapcsán szerezhetjük. A kottagrafikákat és a fotókat szintén a szerző készítette.

A kötet tartalmilag három fő részre tagolódik. Az első részben, amely terjedelmében a leghosszabb (25-397.), a vizsgált török népek népzenejének bemutatására kerül sor. Megismerjük a közel-keleti és a közép-keleti török lakosság, a Volga-, az Urál-vidéki, nyugat-szibériai népek, a közép-ázsiai, valamint a szibériai törökség népzenejét. A dalok zenei elemzéssel és kottákkal illusztrálva, indokolt esetben magyar népzenei párhuzamokkal kiegészítve kerülnek közlésre. Külön érdeklődésre tarthat számot az *Anatólia* című gazdag fejezet (26-92.), amely az egyik legrészletesebb kutatást tárja elénk, ráadásul az anatóliai népzene kimagaslóan rétegzett és komplex zeneileg is. Emellett a szerző a fejezetben izgalmas gyűjtési adatokat és magyar népzenei párhuzamokat sorakoztat fel több archaikus rétegből, például a pszalmodizáló stílusból (48-62.). E rész kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a szerző végig reflektál Bartók Béla anatóliai gyűjtéseire, hiszen e területtel kezdte meg Bartók a törökségi kutatásait 1936-ban.

A kötet második nagy részegységében (397-415.) az eddig tárgyalt népek zenéjének rövid, szöveges jellemzését olvashatjuk összefoglaló, komparatív áttekintésként. Az összegzés után a szerző kitér a törökségi népzene-kutatás jelenlegi állapotára, kiemeli, hogy e népek nyelvi és zenei viszonyai közt nincs nagy átfedés, amelyet több példával illusztrál (411.) A fejezet végén egy összesítő táblázatban ismerteti a törökségi népek eddigi kutatottságát és rámutat a kevésbé vizsgált népcsoportokra, így kijelöli a kutatás lehetséges további irányait is (414.).

A harmadik egység (416-466.) a magyar népzene keleti kapcsolatait taglalja, kiegészítve az újabb kutatási eredményekkel. A gondolatmenetet talán úgy a legkönnyebb követni, ha a népzeneileg kevésbé képzett olvasó összeolvassa e fejezetet a könyv bevezetőjével (13-22.), ahol a szerző ismerteti a magyar népzene keleti elemeinek kutatási előzményeit. A harmadik rész elején egy összesített stílustáblázatot találhatunk (416.). A táblázatból kiderül, hogy adott magyar stílusrétegek/formák, mely törökségi nép népzenejében fordulnak elő. A fejezet további részében ezek a párhuzamok lesznek bővebben kifejtve s a magyar népzene-kutatás idevágó fontosabb megállapításaival kiegészítve. (Akár abban az esetben is, ha ezen megállapítások szemben állnak egymással, pl. 417, 459.).

A könyv olvasóközönségéről a szerző így szól: „*A feltételezett olvasói célközönség tehát heterogén. Lesznek, akik a zenei elemzésekben jártasak, de nem ismerik a török népek történetét, vagy fordítva, és lesznek a magyar őstörténet iránt érdeklődők, akik talán egyik tudományterületen sem mozognak otthonosan mélyebb szakmai szinten.*” (11.)

A kötet sokak érdeklődésére tarthat számot, alapvető szakirodalomként fog szolgálni mind a magyar, mind a törökségi népzenevel, kultúrával és történelemmel foglalkozó kutató és a nem szakavatott érdeklődő számára.

Olga Bodorová: Hrnčiarstvo v Šiveticiach. Východný Gemer–Malohont. Gemersko–malohontské múzeum – kultúrne zariadenie Banskobystrického samosprávneho kraja, Rimavská Sobota, 2021. 245.

Bodorová, Olga: Sűvétei fazekasság. Kelet– Gömör–Kishont. Gömör–Kishonti Múzeum – a Besztercebányai Megyei Önkormányzat intézménye, Rimaszombat, 2021. 245 p.

Gecse Annabella

A 2019-ben megjelent, a Szuha-völgy fazekasságát bemutató kötet után 2021-ben Bodorová Olga ismét több évtizedes saját kutatási eredményeit adta közre, ezúttal a sűvétei fazekasságról. A kötet alcíme is elárulja, hogy a gömöri fazekasságot egészében vizsgáló kutató figyelme a régió keleti felére, annak is legjellegzetesebb központjára irányult, amellyel egyetemi szakdolgozata óta foglalkozik változó, elsősorban muzeológusi, múzeumigazgatói feladatai által megszabott intenzitással. Annak, hogy kezdetben is sorozatot tervezett, bizonyosága a sok-sok összevetés, párhuzamok és eltérések keresése a két vidék között. Jelen kötet kiadását a sűvétei fazekas egyesület alapításának 190. évfordulójához igazította.

A tekintélyes munka bevezető fejezete a 13. században Antióchiai Szent Margit tiszteletére szentelt körtemplomáról és gótikus falfestményeiről is ismert Sűvéte történetét foglalja össze. A mintegy negyven fazekasfalut számláló 19. századi Gömör megyében Sűvéte szerepét kiemeli, hogy kicsisége ellenére 1831-ben fazekasai „céhet” alapítottak, és az – ellentmondva az országos szabályozásnak – nem szűnt meg 1872-ben, hanem az I. világháború végéig működött. Bodorová szerint artikulusait a közeli jolsvai céhtől vette át, ám a mesterek munkája részben háziiparszerű maradt. A magyar nyelvű szakirodalom, elsősorban Kresz Mária munkái – amelyeket Bodorová bőségesen felhasznált – irányították a figyelmet először Sűvétre, kiváló agyagja, sok fazekasa mellett kiterjedt edénykereskedelmére is. Ezeket az „előzményeket” vizsgálta tovább a szerző az 1970-es években hosszú ideig folytatott terepmunkája során, még élő fazekasokkal, családtagjaikkal folytatott beszélgetések, adatgyűjtés révén, sőt egy 1977-ben a Csehszlovák Televízióval készített dokumentumfilm (Čaro gemerskej hlíny – A gömöri agyag varázsa) munkálatai során is. Ezen eredmények összefoglalásával helyezi el Sűvétét a gömöri fazekasság térképén és történetében. A terepmunka eredményeit levéltári kutatással kiegészítve tagolja ugyanebben a fejezetben három nagy korszakra Sűvéte fazekasságát: 1. a 17. századtól 1831-ig, a „céhalapításig”; 2. a „céhes” korszak 1831 és 1914 között; 3. 1914-től a mesterség teljes kihalásáig, a 2020-as évekig. Míg az első korszak fazekasaira, munkájuk értékére, edénytípusaikra mindössze néhány fennmaradt adatból tud következtetéseket levonni, a második korszakra eső „céhes” életet aprólékosabban jellemzi, köszönhetően az egyesület jegyzőkönyveinek. Az egyesületi forma előnye elsősorban az egyik alapanyag, a máz vásárlásában és az agyagbányászás megszervezésében mutatkozott meg. De az is erre az időszakra esett, hogy két sűvétei fazekas részt vett az ungvári agyagipari szakiskola képzésén (erről Gróh István 1899-es tanulmánya is tudósít), majd egyikük Amerikába vándorolt és visszatérte után kezdett szokatlan, például hattyút formázó füllel ellátott díszedények készítéséhez. Bodorová alapos tárgyismerete tette lehetővé, hogy az egyik fazekast azonosítsa: a hattyúfüles vázákat amerikai útja után Ondrej Ráffay (Ráffay András) készítette. Az azonosítást a tárgyon kívül segítette egy másik tényező is. Ez már – talán az egész kötet-

nek is legfontosabb fejezetéhez, a harmadik korszakot taglaló részhez vezet, amelyet az 1934-es süvétei fazekaskiállítás határozott meg. Látszólag nincs összefüggés a két jelenség között, mégis a fazekaskiállítás és az azt megelőző tanfolyam „okozója” a domicai barlang felfedezése volt 1926-ban. A barlang turistaforgalma miatt a prágai székhelyű csehszlovák turistaklub a túrócszentmártoni Kereskedelemfejlesztési Állami Intézethez (Štátny ústav pre zveľaďovanie živností v Martine) fordult, hogy a barlang mellett árusítható emléktárgyakat készíttessenek migléci, kisperlászi és süvétei fazekasokkal. Ennek érdekében szerveztek egy tanfolyamot 1934 márciusában, amelyre a fazekasok mellett feleségeik, segítők is jelentkeztek. Bár a képzést gondosan előkészítették, azzal, hogy a neolit edények formáját, díszítményeit tanították meg a mestereknek, inkább keveredést, mint megújulást okoztak, ugyanis a süvétei fazekasság még ismert, alkalmazott edényeit és motívumait nem méltatták figyelemre. Miután a karcolt díszítésű, redukciós eljárással feketére égetett emléktárgyak iránti kereslet megcsappant, a fazekasok visszatértek hagyományos edényeikhez. Mindkét tendencia, sőt egy további is megjelent azonban a tanfolyam végére szervezett kiállításban, amelyet Süvétén, gyakorlatilag az egész falut kiállítótérre téve 1934. június 10-17. között rendeztek. A harmadik irány az idegen hatásokra készített edényeké, a hatyúfüles vázáké, a hatalmas díszedényeké és a nagy figurális (elefántot, orrszarvút formázó) dísz tárgyaké. A mai magyarországi fazekasság történetében leginkább Badár Balázs díszedényeiben találkozhatunk a jelenség párhuzamával, igaz, más minőségben, de szintén kiállítási hatások eredményeként. A süvétei kiállítás koncepciója sok mindent egyesített, számos szempontból ma is példa lehetne. Két vezérfonala volt, egyrészt a kész edények, másrészt a mesterség munkafolyamatainak bemutatása. Előbbit a község háza nagytermében, utóbbit kilenc aktív fazekas saját látogatható műhelyében valósították meg. A mesterek elosztották egymás között, kinél melyik részlettel ismerkedhetnek meg a látogatók. A kiállítást meglátogatta Alica Masaryková, Tomáš Garriquea Masaryk köztársasági elnök lánya, aki Ondraj Ráffaytól rendelt egy hatyúfüles vázát. Ez a tény is segíti az Amerikát járt fazekas azonosítását, ami természetesen csak úgy lehetséges, hogy ezt írott forrás őrzi. A kiállítás emlékkönyve sok más szempontból is fontos forrás, ám a süvétei fazekasságot ért külső hatások és következményeik összeilleszthetősége miatt egyedülálló lehetőséget nyújt a téma kutatásában. (Az emlékkönyvet a Szlovák Nemzeti Múzeum őrzi.) A süvétei mesterek kiállítás utáni munkássága részben visszarendeződött a hagyományos mesterségtelmezés felé, ám vitathatatlan, hogy a keveredés, idegen elemek ellenére a mesterség új erőre kapott. Bodorová a továbbiakban végigköveti a külső erőket is, részletezi, kikkel kötött szerződést az ÚUUV (Ústredie ľudovej umeleckej výroby – Népművészeti alkotások központja; Magyarországon az egykori Népi Iparművészeti Tanács és a népművészeti szövetkezeti hálózat egyvelegéhez hasonló formáció), milyen – az eredetiség jegyében ajánlott – új elemek jelentek meg az intézet szakértőinek hatására az edényeken (pl. a madár), mennyire tette biztossá a megélhetést egy-egy ilyen „munkahely”. Ezután ismerhetjük meg a mesterség technológiáját, eszközeit, eljárásait, az egyes munkafolyamatokat és magukat a mestereket is, tipikus edényeik, szokásaik bemutatásával, fotókon is. Ezt az edénytípusok rendszerezett és rajzokkal is kiegészített bemutatása követi. Külön fejezetben szerepelnek, mert mesterségbeli tudásuk alapján is elkülönülnek a fazekasoktól a korongozás helyett öntéssel, gépi formázással dolgozó keramikusok. Bodorová muzeológus éne talán a következő, az edények művészi megformálását taglaló fejezetben érvényesül leginkább. A legegyszerűbb díszítményű vázonedénytől a kerámiaelefántig tart a Süvétén készített edények sora. A magyar nyelvű szakirodalomból is jól ismert az utolsó fejezet témája, az edény értékesítése. Mégis számos újdonságot olvashatunk a könyvben, például a megváltozott országhatárok miatti új, északra irányuló piackeresésről. Az elemző fejezeteket kiegészíti annak a 32 fazekasnak és emlékezőnek a névsora, akiktől Bodorová hosszú

kutatómunkája során adatokat kapott. Korszakok szerint közli a fazekasok névjegyzékét, majd egy, a mesterség szakszókincséből összeállított nyelvjárási szótárt. A fotómelléklet első része a szövegközi fotókhoz hasonló: munkafolyamatokat, mestereket tesz látatóvá. Második része 188 színes tárgyfotóval illusztrálja a szövegben ismertetett tényeket.

Olga Bodorová ezzel a kötettel minden olvasóját arról győzi meg, hogy egy évtizedeken keresztül az övéhez hasonló odaadással és állandó figyelemmel végzett kutatómunka semmi mással nem pótolható, eredménye más úton nem elérhető. Ha olvashatnák az egykori süvétei fazekasok, minden bizonnyal őket is büszkeséggel töltené el.

Zentai Tünde: A festett népi bútor. A dunai stíluskör és Komárom. Hagyományok Háza – Iharos Népművészeti Egyesület, Budapest, 2022. 162 p.

Pozsony Ferenc

Zentai Tünde nagy tudással és szakmai tapasztalattal, gazdag és kiemelkedő munkássággal rendelkező magyar etnográfus. Elsősorban népművészettel, népi építészettel, lakáskultúrával, bűtortörténettel, festett templomokkal, néphittel, hiedelemmondákkal, egyház- és vallástörténettel foglalkozott. 1991-ben jelent meg első monográfiája, melyben a dél-dunántúli parasztház történetét mutatta be. Második újszerű, kiemelkedő jelentőségű összegzését 2002-ben adta ki a pécsi Pro Pannónia Kiadó Alapítványnál, melyben a magyarországi ágy- és alvás kultúra alakulását, történetét mutatta be. Nem véletlen, hogy kötetét K. Csilléry Klára, a magyar lakáskultúra nemzetközi rangú kutatójának emlékére dedikálta. 2008-2018 között rendre megjelentek kötetei a Dél-Dunántúl festett templomairól: Adorjás (2007), Rétfalu (2008), Kórós (2008), Potapoklosi (2009), Szigetvidék (2013). A Dél-Dunántúl hímes templomai (2014), Vajszló (2018).

Hosszú évtizedeken át folytatott rendszeres kutatómunkára és nagy tapasztalatra épül mostani, elemzett kötete, melyben módszeresen elkülönítette a magyar festett népi bútorok sorában a dunai stíluskört és azon belül kiemelte Komárom meghatározó szerepét. Előszavában megjegyezte, hogy a festett bútorok élete szervesen összefüggött az asztaloság fejlődésével, melynek hatására a 17. században már a köznép számára is készítettek virágdiszes bútorokat, majd a 18-19. század során Magyarország területén rendre kialakultak olyan jelentősebb bútorfestő központok, melyek regionális és lokális változatok kialakulását tették lehetővé. Kiemelte, hogy eljött ideje annak is, hogy az eddigi funkcionalista, elméleti, történeti rekonstrukciós vizsgálatok eredményeit mostani ismereteink birtokában összegezzük és átértékeljük.

Kötete rövid fogalmi fejezettel indul, melyben a magyar etnográfia alapvető fogalmát, a nép jelentéseit tisztázza, tehát ő is idesorolja mindazokat, akik földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, nagyrészt önellátó gazdaságuk egészen a 20. század közepéig fennmaradt, életmódjuk folyamatosan változott, nem alkottak homogén társadalmi réteget, térben és időben befelé rétegzett volt ez a csoport. A szerző elsősorban a falusi földművesek és kisnemesek, valamint a mezővárosok lakossága által használt bútorokat vizsgálta meg, melyeket legtöbbször városi kézművesek és falusi asztalosok készítettek, formaviláguk a polgári és a falusi izlésvilág találkozásából, kölcsönhatásából született meg és változott.

A következő részben a magyarországi festett bútorok és a népi lakáskultúra alakulásának történetét vázolja fel röviden. Elsősorban levéltári források alapján kiemelte, hogy a 17. század során az országban már számos olyan bútorfestő központ működött, mely a köznép számára is készített festett bútorokat. A különböző nemesi és polgári családok inventáriumai azt jelzik, hogy abban a korban a

lakások megszínésedtek, számos festett bútor és hímes textília díszítette azokat. Megjegyzem, hogy a legújabb művészettörténeti vizsgálatok azt jelzik, hogy az erdélyi kúriák falait ugyanabban a században színes, hatalmas méretű, késő reneszánsz ornamensek díszítették, lásd a torjai Apor vagy a magyarbükösi Kemény udvarházat. A szerző kiemelte, hogy az elit lakáskultúrája előkészítette a falusi otthonok későbbi, fokozatos megszínésedését is.

Bemutatja, hogy a 18. század során az egész országban átalakult a népi építészet, lakóépület, mely befelé tovább tagolódott, fokozatosan füstmentessé vált. Ennek a korszaknak a bútorkultúráját elsősorban a látványosan gyarapodó városi asztalos céhek határozták meg, akik már akkor forgalmazták a helyben megszervezett vásárok során a vidékiek ízlése szerint készített bútorait. A szerző felvillantja, hogy a század végén már egyre több városi iparos telepedett ki mezővárosokba, ahol hatékonyan elősegítették lokális stílusok kialakulását. Kiemeli, hogy a türelmi rendeletek hatására a protestáns templomok színes mennyezetekkel és bútorokkal gazdagodtak, melyeket elsősorban jól képzett, tehetséges városi festőasztalosok készítettek és díszítették. Munkásságuk során jelentős hatást gyakoroltak a falvakban működő asztalosok tevékenységére is. A szerző tömören bemutatta, hogy a korabeli Magyarország tájain, a hazai németeknél és szászoknál milyen típusú bútorokat festettek. Jó lett volna itt azt is kiemelni, hogy elsősorban a hazai magyar, német és szász festőasztalosok, peregrinációjuk során Közép- és Nyugat-Európában, milyen új típusú festett bútorokkal találkozottak, milyen új motívumokat, technikákat ismertek meg ott. Éppen ezért nem véletlen, hogy a század végére elterjedtek a térségben barokk hatású bútorok is, például mozgalmasabb formájú, körvonalú székek és ágyak. Zentai Tünde jól dokumentálta, hogyan körvonalazódott a népi lakásbelső asszimmetrikus elrendezése, melyben a különböző vallásos jellegű képek, vetett ágyak, színes textíliák egyre jelentősebb dekoratív és reprezentációs szerepet nyertek.

Azt is bemutatja, hogy a 19. század elején, elsősorban a háborús viszonyok miatt, megtorpant a korábbi fejlődés, s olyan stagnálás következett, mely kedvezett az archaikus bútorok fennmaradásának. Mivel a reformkor idején fellendült a gazdasági élet, habár még fennmaradt az enteriőrök archaikus rendje, de egyre több díszes bútor, tárgy ékesítette a falusi családok házáat is. A virágdiszes tárgyak mellett egyre nagyobb számban kezdtek meghonosodni nyugat felől a városi hatást tükröző flóderezett bútorok, elterjedtek a különböző szekrények, komódok és almáriumok. A szerző jól látja, hogy a virágos ládák, bútorok, elsősorban az ország keleti felében továbbra is fennmaradtak. Számos asztalos központ alakult ki a század közepén, s a reneszánsz eredetű virágmotívumok mellett a romantika közkedvelt virágornamensei is közkedveltekké váltak. Az ország valamennyi régiójában ekkor alakultak ki olyan jelentős városi és falusi központok, melyek elsősorban szín- és motívumhasználatukban, valamint szerkezetükben tértek el szomszédaiktól. Kiemeli, hogy ebben a korban, sok vidéken az összes bútorféleséget virágornamensekkel díszítették.

A jobbágyfelszabadítást kísérő polgárosodás és városiasodás jelentős változásokat eredményezett a népeletben, s a lakáskultúrában is. Kiválóan dokumentálja, hogy 1850 után kezdetben elparasztozott a falusi lakásbelső, majd 1880 után, egészen az első nagyháborúig rohamosan polgárosodott. Zentai Tünde elsősorban K. Csilléry Klára és Hofer Tamás eredményeire támaszkodva kiemeli, hogyan bontakozott ki az új stílus az egyre gyarapodó bútorféleségek ornamenseiben. Józanul rámutat, hogy ebben a folyamatban nagy táji eltérések vannak, s például a székelyföldi Vargason szinte napjainkig fennmaradt a bútorok virágozása. A szerző kiválóan mutatja be, hogy a polgárosodás hatására, a virágos bútorok helyett hogyan jelentek meg városi eredetű bútorok a gyökeresen átalakult szerkezetű falusi lakásokban, azonban az elszigeteltebb és leszakadtabb vidékeken, településeken tovább élt a bútorok festése, melyet már elsősorban tehetségesebb, *pingáló* falusi asszonyok végez-

tek. Rámutat arra is, hogy a 20. század során is sok vidéken fennmaradtak a festett bútorok, majd a kibontakozódó folklorizmus, kiállítások hatására, immár szervezett formában, egészen napjainkig készítik, s nem csak díszítik a kisebbségben élő magyar családok hajlékait, hanem azokban kiemelt jelentőségű etnikai jelképek.

A következő fejezetben röviden összefoglalta a bútorfestés, ornamentika jelentősebb korszakait, elsősorban datált tárgyak segítségével. Számos példával illusztrálta, hogy a 17-18. századi bútorokat milyen ornamensek ékesítették, milyen alapvető táji eltérések tapasztalhatók már akkor a Duna mentén, Dunántúlon, Felföldön, az Alföld keleti felében és Erdélyben. Kiemelte, hogy a magyarországi bútorfestés első nagyobb korszaka a 17. században kezdődött, mely egészen a 19. század közepéig tartott. Határozottan megállapítja, hogy a magyar bútorfestés virágkora a 19. század első kétharmadában volt. Azonban ebben a korszakban a reneszánsz virágornamenseit fokozatosan felváltották a romantika korában népszerű virágok, majd fokozatosan egyszerűsödni kezdtek, ugyanakkor táji, lokális centrumok alakultak ki, s a hagyományosabb motívumokat pompásabb, sokszor zsúfoltabb szerkezetű virágornamensek váltották fel. A 20. század elején kibontakozó folklorizmusnak köszönhetően előbb megbomlott, majd csendesen eltűnt az organikus bútorfestés.

A kötet húzó fejezetében a dunai stíluskörhöz tartozó festett bútorokat mutatja be konkrét tárgyak segítségével. Megjegyzi, habár nagyon kevés 17. századi festett bútor maradt fenn, azok nagy valószínűséggel kapcsolatba hozhatók a régióban akkor a templomok festett kazettáit készítő mesterek tevékenységével, habár a fennmaradt bútor emlékek és mennyezetek motívumai eltérők. Jónak tartottam volna, ha az elemzett 17. századi bútoroknak bemutatja a nyugati és keleti párhuzamait is. A 18. századi emlékeket négy datálatlan ládával szemlélteti, melyek Szentgálról, Mohácsról és Csongrádból származnak. Ornamenteik közül kiemeli, hogy kompozíciójuk alig tagolt, rendszerint stilizált szőlő és gránátalma rajtuk az alapvető ornamens. Egy másik, feltételezhetően 18. századi láda, Csányoszról került a Néprajzi Múzeumba, melynek központi, reneszánsz korra emlékeztető ornamensét négyszögletes keret övezi. A szerző kiemelte, hogy ezek a festett bútorok voltaképpen a térségben lévő református templomok korabeli stílusvilágát tükrözik. A 18. század közepét követő időszak festett bútoranyagát, jellegzetességeit a szerző már jóval nagyobb számban fennmaradt emlék alapján mutatta be. Kiemelte, hogy a korszak bútorait, ládákat és ágyakat homlokzatát léckeretekkel tagolták, lendületes lombdíszek, nagyobb méretű tulipánok és gránátalmák ékesítik. Meglátása szerint, a fennmaradt emlékek több településen készülhettek, valószínűleg Duna menti városokban.

A festett bútorok emlékéanyagát a korai *tornyos* ágyak bemutatásával folytatta. A monumentális szerkezetű bútorok sorában bemutat indamintás, áttört orommal rendelkező, lőfejjel díszített példákat. Megjegyzi, a bemutatott példák segítségével, hogy a Kisalföldön, a Duna mentén, az Alföld déli sávjában kialakult egy jellegzetes festett bútor kultúra, s mivel a bútorokat nem lehet pontosan lokalizálni, így egy általánosabb dunai stíluskörbe sorolja azokat.

A következő fejezetben részletesebben bemutatja a Duna bal partján fekvő Komárom városában készült festett bútorokat. Levéltári források segítségével jelzi, hogy a városban tehetséges festőasztalosok működtek, akik a 17. század végétől kezdődően református templomok mennyezeteit festették ki, hatásukra a 18. század idején szélesebb körben elterjedtek az itt készített bútorok. Megállapítja, hogy a térségen belül fokozatosan három díszítő stílus is létrejött a 18-19. században. Utána konkrét példák segítségével bemutatja a korai ládákat lant- vagy pajszerű keretezését, pontosan azonosítja és osztályozza a bútorok kompozícióját, motívumait, díszítésmódját és színvilágát. Külön elemzi a füzérdíszes, négyszögletes keretezésű ládákat és jellegzetes ornamentikájukat. Megjegyzi, hogy a hosszú 19. század végén a Duna menti Sárközben és a Kisalföldön fokozatosan átalakult a komáromi

ládák szerkezete, korábbi színhasználata, ornamentikája. A díszesen festett ágyak jellegzetességeit mátyusföldi és a Tápiószentmiklósról származó példákkal szemlélteti.

Zentai Tünde összegzésében átértékelte mestere, K. Csilléry Klára által megfogalmazott kategorizálást. A komáromi ládák megalkotásában a hírneves etnográfus négy korszakot különített el. A fennmaradt, elsősorban múzeumokban őrzött, datált festett bútorok segítségével, Zentai Tünde átrajzolta mesterének megállapításait. Könyvének alcíme árulkodik arról, hogy a magyarországi festettbútor-kultúrában következetesen behatárolt a *komárominál* egy tágabb stíluskört, amit eredményei alapján *dunainak* nevezett meg. A megtalált festett bútorok sorában a szerző elkülönített egy korai, kevés fennmaradt tárggyal reprezentálható csoportot, melynek felületét rendszerint virágmotívumok, valamint bogyós gyümölcsök, gránátalmák és levelek díszítik. Úgy véli, hogy ezek a korai emlékek laza rokonságban állnak a 18. század elején keletkezett festett templomi mennyezetek kazettáival. Utána az általa érett dunai stíluskörhöz tartozó bútorok (ágyak, ládák) alapvető jellegzetességeit foglalta össze, melyeknek felületét léckeretekkel tagolták, a festett növényi eredetű minták között elsősorban lombdíszek, tulipánok és gránátalmák fordulnak elő. Ebben a bútorkultúrában gyökeresebb változást csak az 1850 után keletkezett tárgyakban lát, amikor átalakult a korábbi minták szerkezete, s azokon rendszerint már koncentrikusan rendezték el az új stílusú virágdíszeket. Végül is a szerző a megvizsgált bútoranyagban azonosított több olyan műhelyt is, mely a régió szélein alakult ki, ahol a 19. század során a komáromi bútorokhoz hasonló tárgyakat alkottak.

Kiemelem, hogy a szerző jól ismeri a témával kapcsolatos magyar, német, osztrák, szász, szlovák szakirodalmat. Éppen ezért jónak láttam volna, ha nagyobb térben helyezi el a dunai festett bútorkultúrát, ha azt összehasonlítja a szomszédos ausztriai vagy erdélyi központok hasonló termékeivel. Kiemelem, hogy a szerző könyvében becsületesen utal az Erdélyben vagy Ausztriában fellelt nagyon gazdag anyagra, azoknak sajátosságaira. Úgy vélem, hogy ennek a dunai festettbútor-kultúrának egyediségét nem csak önmagában, hanem a szomszédos, ausztriai és keleti (tiszántúli és erdélyi) festett tárgyak segítségével lehet megnyugtatóan elkülöníteni, behatárolni. Remélem, hogy a jövőben vállalkozik arra is, hogy bemutassa, hogy a Duna környékén élő polgári és nemesi famíliák a 17-19. századokban milyen festett bútorokkal éltek. A kiadvány fűlszövegében, a rövid életraj után azt is olvashatjuk, hogy nemsokára megjelenik újabb kötete: Diszágyak és bútorfestő központok a Duna mentén.

Zentai Tünde alaposan ismeri a térségben előkerült, itt alkotott festettbútorokat. Szakszerűen csoportosította és elemezte szerkezetüket, motívumkészletüket, azoknak kompozícióit, valamint a tárgyak színhasználatát. Elsősorban datált tárgyak segítségével pontosan megrajzolta, hogyan változott a vidék festettbútor-kultúrája. A kötet végén gazdag irodalmat és a kiadványban közölt, elemzett képek forrásjegyzékét találjuk. Az olvasók Zentai Tünde kötetében nagyon gazdag, változatos illusztrációkat találnak. Úgy vélem, hogy a Hagyományok Házánál megjelent kiadványt haszonnal fogják forgatni nemcsak az etnográfusok, muzeológusok, hanem a festett bútorkultúra iránt érdeklődők szélesebb köre, tárgyalók, kézműves műhelyben oktató pedagógusok és formatervezők.

Kocsis Károly (főszerk.) Magyarország Nemzeti Atlasza – Társadalom. CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest, 2021. 196 p.

Juhász Eszter

2010-ben született meg a döntés egy újabb Magyarország Nemzeti Atlasza (MNA) mellett, azzal a céllal, hogy frissítsék az MNA első két kiadását (1964-1967, 1983-1989). A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezéséhez csatlakozott az ELKH-hoz tartozó CSFK Földrajztudományi Intézet és

az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet, mint koordinálók, valamint a projekt stratégiai partnereként, 2018-ban a Központi Statisztikai Hivatal. Ennek a közös munkának köszönhetően az új Magyarország Nemzeti Atlasza négy különálló kötetben, magyarul és angolul, valamint nyomtatott és digitális változatban is megjelenik. 2018-ban a *Természeti környezet* című, majd 2021-ben a *Társadalom* című kötet vált elérhetővé. Az atlaszok megújítása szükségzerű volt, hiszen meghatározó szerepet töltenek be a nemzet- és honismeret fejlesztésében, a magyarságról és az országról alkotott kép formálásában. A tudományos ismeretterjesztés a *Társadalom* című kötetben Kocsis Károly (főszerk.), Kovács Zoltán, Nemerkenyi Zsombor, Kincses Áron és Tóth Géza szerkesztői munkájának köszönhetően valósult meg.

Az MNA kiadványokra jellemzően ez a kötet is a *Magyarország dióhéjban* című rövid, áttekintő fejezettel kezdődik, mely az ország lényeges adatait és a Kárpát-Pannon-térség általános földrajzi viszonyait mutatja be térképekkel illusztrálva.

Az atlasz felépítésével kapcsolatosan több tematikai egységről beszélhetünk a társadalom témakör köré csoportosítva. Az első tematikai egységhez a népesedés, népességszám, népmozgalom, vándorlás témák tartoznak. Őri Péter és Kocsis Károly által szerkesztett *Népesedési múlt* fejezet a 10. századtól a 20. század elejéig ismerteti a népesedési viszonyokat, arányokat. Szorosan követi tematikailag a Kocsis Károly által szerkesztett *Népességszám, népsűrűség* fejezet. A népesség számának változását három nagy időszakra bontva, 1910-1950, 1950-1990, 1990 óta eltelt időszakot ismerhetjük meg ábrákkal, térképekkel. A népsűrűség tekintetében ismételen az előző logikai tagoltság jellemző, vagyis 1910-1990 és 1990 óta eltelt időszak elemzését találhatjuk. A *Természetes népmozgalom* című fejezet, Kocsis Károly és Bálint Lajos szerkesztésében a népesség fejlődését mutatja be, a termékenységi tendenciák, modellváltás, párkapcsolati változások, az életkilátások, halálokok és a természetes szaporodás, fogyás témákban. A tematikai témakör egyik legnagyobb fejezete a vándorlással függ össze, melyet Dövényi Zoltán és Kovács Zoltán állított össze. A vándorlás kapcsán a szerkesztők külön bemutatják a nemzetközi vándorlást a Kárpát-medencében, Magyarországot a nemzetközi vándorlási áramlatban, a belső vándormozgalmat és az ingázást. A népesség összetétele című fejezet további hét alfejezetre bontott. Így a nem, életkor, a családi állapot és háztartás, az etnikum, nyelv, vallás, iskolázottság, gazdasági aktivitás és társadalmi tagozódás témákat ismertetik. Az alfejezetek szerkesztői közül meg kell említeni Kocsis Károlyt, Szabó Laurát, Tátrai Patrikot, Dövényi Zoltánt, Boros Lajost.

A következő nagy tematikai egység a településekkel kapcsolatos. Az ide tartozó első fejezet a *Települési múlt* címet kapta. Beluszky Pál által szerkesztett részben a települések történetét tekinthetjük át térképekkel és ábrákkal, a 10. századtól a 20. század elejéig. A *Településállomány* fejezetet Beluszky Pál és Kovács Zoltán szerkesztette. A fejezetben az első világháború utáni településhálózat fejlődését hazánk és a Kárpát-medence viszonylatában is bemutatják. A témakörhöz kapcsolódik a következő rész, Kovács Zoltán és Beluszky Pál munkája révén. A fejezetben a városok formálódásáról, a népességszámról, a hierarchikus rendszer kialakulásáról, a várostípusokról és dinamikájukról egyaránt szó esik. Ehhez kapcsolódóan az agglomerációkról és az ún. kreatív városokról egyaránt olvashatunk.

A településekkel kapcsolatosan külön ismertetik a fővárosnak és térségének, valamint a vidéki térségeknek a jellemzőit. Kovács Zoltán és Dövényi Zoltán összeállításában Budapest szerkezetéről, a népesség összetételéről, a lakáspiacról és a budapesti agglomerációról, társadalmáról és a lakáspiacáról. A vidéki térségről Bajnóczy Péter, Beluszky Pál és Csátori Bálint nyújt alapos áttekintést. A falvak típusairól, dinamikájáról és funkciójáról, a mezőgazdaság szerepéről, az aprófalvakról, szóróvagyokokról, komplex falutípusokról esik szó.

A *Társadalom* című kötet utolsó nagy fejezete az *Életkörülmények, életminőség* címet viseli. Sajátossága, hogy további alfejezetekre bontott, így *Az életkörülmények és az életminőség emberi oldala* alfejezetben az aktuális népességi egészségi állapotot, életmódot, az Covid-19 világjárványt, a jövedelmeket, műveltséget és a digitális világunkat egyaránt ismerteti Pál Viktor. Az életkörülményeket és az életminőséget a települések oldaláról is megismerhetjük Kovács Zoltán és Székely Gábor munkájának köszönhetően. Az ország és a Kárpát-medence lakásviszonyairól, a lakásállományokról és a lakáspiacról szintén információkkal szolgálnak. Pál Viktor a *Települési környezet* alfejezetben kitér a települési környezet természeti elemeire, az infrastruktúrára, életminőségre, az ellátottság és a szolgáltatások elérhetőségére, a biztonságra és életminőségre.

Az új Magyarország Nemzeti Atlasza sajátossága, hogy nemcsak hazánkra, hanem a Kárpát-medence egészére és a Kárpát-Pannon-térsegre is vonatkozik. Az atlaszban nem ritka, a népviseletbe öltözött egyenekről, a csiksomlyói búcsúról, a világörökségi Hollókőről, az alföldi tájról, tanyáról, Hortobágyról, az Őrség szerez településeiről, etnikai csoportokról készült fényképek használata. Nagy hangsúly helyeződik az etnikai és nyelvi, vallási térszerkezetekre Kárpát-medencei viszonylatban. Az MNA *Társadalom* című kötete egymásra épülve, szemléletesen mutatja be a népesség, a települések és az életkörülmények összefüggő, egymástól függő rendszerét, mely nemcsak az információk összekapcsolódásában, hanem a tudományok interdiszciplinaritásában is felfedezhetők. Az atlasz által bemutatott felmérések eredményei és a gyűjtött információk a néprajztudomány számára egyaránt hasznosak és nélkülözhetetlenek.

M. Lezsák Gabriella: Régészeti iskola a kincses városban (1940-1944). László Gyula kolozsvári évei. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 3. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Kairosz Kiadó, Budapest, 2021. 414 p.

Szulovszky János

László Gyula (1910–1998) több mint a 20. század egyik legkimagaslóbb magyar régésze: mivel emblematikus módon felvállalta a korabeli fősodortól eltérő, tudományos érvekkel alátámasztott véleményeinek képviseletét, ezért az archaeológus szakma egy része és a történelmünk iránt érdeklődők széles köre egyfajta ikonként tekint rá, alighanem ő a legnépszerűbb magyar régész. Hagyatékának megőrzésében és feldolgozásában elvülhetetlen érdemei vannak az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkatársainak, hiszen 2015 és 2020 között László Gyula örököseivel együttműködési szerződést kötve főigazgatóként Fodor Pál, illetve tudományos titkárként Szentpéteri József gondoskodott arról, hogy a „hagyaték részét képező dokumentumok egy helyütt maradjanak, ugyanakkor a modern információs technológia segítségével minél szélesebb körben elérhetők legyenek”. E munkában, a László Gyula Digitális Archívum (<https://lgyda.btk.mta.hu>) megvalósításában kezdetektől jelentős szerepet vállalt M. Lezsák Gabriella, aki a családi hagyatékban őrzött anyagokat is felhasználta László Gyula 1940-1949 közötti kolozsvári egyetemi és régészeti tevékenységéről, valamint a kolozsvári régészeti iskola egy másik kiváló „néprajzos régésze”, a Roska Márton (1880–1961) nevével fémjelzett időszak történetéről 2019-ben sikeresen megvédett PhD disszertációjában. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Kairosz Kiadó jóvoltából ennek kötetbe foglalt változata látott napvilágot a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport kiadványainak sorozatában. A teljes képhez hozzátartozik, hogy a téma és a szerző a tekintetben is egymásra talált, hogy M. Lezsák Gabriella sem fél eltérni a fősodortól: nemzeti krónikáink eredethagyománya nyomán a Kaukázus és a Meóitisz vidékén végez sikeres helyszíni kutatásokat.

A most megjelent kötetében tárgyalt téma több kisebb-nagyobb fejezetre oszlik. Helyet kaptak benne a két világháború közötti időszak tudománypolitikai és régészeti összefüggései, a kolozsvári régészeti iskola születésének körülményei és főbb irányvonalai. Az 1919-es román impériumváltás erdélyi régészettudományra, régészekre gyakorolt hatásait és az azt követő két évtized történetét is felvázolja a szerző. A kötet érdemi részét a korabeli, főként levéltári forrásokkal adatolt 1940-1944 közötti „kicsi magyar világ” időszakának részletes ismertetése teszi ki, bemutatva a fiatal László Gyula intézeti, majd egyetemi tevékenységét, illetve a kollégák és tanártársak, köztük a tanszékvezető Roska Márton oktatói-régészeti munkásságát. A történet fonalát a szerző 1949-ig vezeti, amikor az ismételt román impériumváltás következtében az átszervezett magyar egyetemen kizárólag román állampolgárságú tanárokat alkalmaztak. Így László Gyula kénytelen volt elhagyni a „kincses” várost és szülőföldjét, Erdélyt, hogy kisebb zökkenőkkel, a budapesti tanszéken folytassa páratlanul sikeres oktatói és tudományos tevékenységét. Kolozsvár viszont tudományos munkásságának egyik legfontosabb állomása lett, hiszen itt fogalmazta meg elsőként azokat a tudományos tételeit, köztük pl. a kettős honfoglalás tézisét, amelyek tudományos közgondolkodásunkra a mai napig hatással vannak.

László Gyula, miután kifejtette elgondolását, rendszerint azzal zárta szavait, hogy „más megoldás is elképzelhető”. Az M. Lezsák Gabriella által bőségesen adatolt összefoglalás után az olvasóban egyáltalán nem merül fel az, hogy a felhasznált tényanyag alapján másképp is meg lehetett volna írni László Gyula kolozsvári éveit és a „visszatért Észak-Erdély” időszaka alatti régészeti iskola mindezidáig jószerével ismeretlen történetét. Különösen azok után nem, ha összevetjük a kolozsvári történetész, Vincze Zoltán posztumusz, ugyancsak 2021-ben napvilágot látott Roska Márton biográfiájával (Vincze Zoltán – Vincze Z. Zoltán: Roska Márton áldozata. Kolozsvár, 2021). A két kiváló régészről és 1940-1944 között a kolozsvári régészeti iskolában betöltött szerepükről az avatott és hivatott szerzők által megfogalmazott két történet nemhogy nem mond egymásnak ellent, hanem megerősíti, jól kiegészíti egymást. Kell ennél jobb ellenpróba?

Frisnyák Zsuzsa: Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút – ember – térkapcsolatok. MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a Nyíregyházi Egyetem Földrajztudományi Tanszéke, Budapest – Nyíregyháza, 2022. 169 p.

Majdán János

A vasutak hatásával az utóbbi években kezdtek el foglalkozni a néprajzosok és ezek a vizsgálatok szerencsésen erősítik a rokontudományokban folyó kutatásokat. Különösen nagy szakmai szerencse, ha egy kutató addig fel nem dolgozott, esetenként elfelejtett forrásra bukkan. Bár nem Frisnyák Zsuzsa volt az első, aki az Edvi Illés Sándor által összefogott 1895. évi adatbázist használta, de ő dolgozta föl teljes mértékben és rendkívül sokoldalú szempontrendszer szerint, eddig fel nem fedezett összefüggéseket mutatva ki. Tette mindezt egy hatalmas adathalmaz alapján, melynek már a számítógépes rögzítése is óriási munka és nagyon-nagy segítség a kollégák, illetve az utókor számára. A MÁV tulajdonában lévő, illetve a vállalat által működtetett helyi érdekű vasutaktól begyűjtött adatok 121 vasútvonal 958 állomás forgalmát rögzítették. A bevezetésben pontos áttekintés olvasható a Baross Gábor által kezdeményezett, de csak halála után megvalósult adatfelvételtől, melynek célja a már döntő többségben lévő államvasutak áruforgalmának településekre és térségekre gyakorolt hatásának kimutatása volt. Minden vonal esetében összeállított általános közgazdasági viszonyok feltárásában szó esik a vasútállomás vonzáskörzetébe tartozó településekről és azok távolságáról, az odavezető utak minőségéről, a környék lakosságának anyanyelvéről, a nagyobb uradalmakról (tu-

lajdonosukkal együtt), az érintett térség szántóföldi műveléseiről, állattenyésztési és erdőgazdasági viszonyairól. A vonalankénti bemutatásban szerepelnek az érintett térség kereskedelmi központjai, bányái, nagyobb ipari létesítményei. A korabeli elvárás szerint cél, hogy az adatok mindennek a „*lehető hű képét adja, melynek ismerete mellett a magyar birodalom különböző részeinek díjszabási igényei és az ez irányban felmerülő kérdések a magasabb tarifapolitikai szempontból megítélhetők legyenek.*” A kiépült vasúti hálózat gazdaságosabb és hatékonyabb működtetéséhez szükséges adatbázis teljesen új elemet is tartalmazott: a vasútállomások vonzáskörzetét. A korabeli Magyarország 12 ezres településállománynak mintegy 40 %-ról készült így egy századvégi pillanatfelvétel, mivel a magánvasutak ilyen szempontból nem tartozhattak a MÁV gyűjtőkörébe.

Ezt a hatalmas adatbázist Frisnyák Zsuzsa a legmodernebb számítástechnikai módszerekkel tudta csoportosítani és elemezni. Ehhez nyújtott hatalmas segítséget neki szakember férje és a földrajztudományokban kiváló édesapja. Teljesen új, a történettudomány területén alig használt programok segítségével sikerült az elemzések elvégzése és a következtetések összegzése. Mindezt 93 térképen is ábrázolja a feldolgozás, melyek elkészítése is már bravúr. Mind az előkészületekre, mind az elemzésekre érvényesek a bevezetőben írtak: „*Értelemszerűen az adatbázisok szerkezetének kialakítását és felépítését, a „történészül” feltett kérdések matematikai átfogalmazását egy gondolkodási, kutatási folyamat eszközeinek – nem pedig magának a kutatásnak – tekintem.*” A térképek nem mellékletek, hanem maguk az eredmények, melyekről különböző szempontok alapján lehet lekérdezni egy-egy település, térség, járás, megye gazdasági állapotára.

A kötet első nagy egysége nem a vasúti áruforgalommal, hanem – nagyon helyesen – a közúti fuvarozással foglalkozik. Az úthálózat megyénkénti részletes áttekintése adja a háttérét és az összehasonlításhoz szükséges alapját a további elemzésnek. A szerző korábbi kutatásait folytatva áttekinti a fogatolt járművek szállítási kapacitásait, a törvényhatósági városokban és a megyékben összeírt különböző típusú járművek elterjedését. Külön térkép mutatja az ezer lakosra eső ló- és ökörfogatókat, a vonó állatok számszerű összegzését is. Mivel az Edvi Illés Sándor által jegyzett adatfelvételben szerepeltek az adott állomás vonzáskörzetében fekvő települések távolságai is, ezért részletesen rögzítésre került, hogy a leggyakoribb állomásig tartó szekerezési távolság 6-12 kilométer volt.

A második nagy fejezetben a vasútállomások vonzáskörzete került összegzésre. Előbb a vonalankénti lakosságról, majd állomásonként vonzott települések számáról, népességéről esik szó. Néhány különleges adatsor esetében térkép is mutatja a helyzetet: a 8000 lakosú Balassagyarmat 57 vonzott községét, vagy a pécsi állomás földrajzi helyzet miatt meghatározott kapcsolatát. Az ország nagy tájegységeiben (Felvidék, Alföld, Dunántúl, Erdély) megyénként olvasható a vonzáskörzet minden fontos adata.

A vasúti áruforgalom számsorait minden irányból bemutató harmadik nagy fejezet külön foglalkozik a belföldre, az Ausztriába és a vámkülföldre feladott árukkal. Előbb a vonalankénti forgalomról, majd a vasútvonalak áruvonzó erejével foglalkozó összegzésről kap képet az olvasó. A részleteket megint a nagytájakon belül elemzett megyei adatsorok mutatják. A 17. és a 40. térkép között bemutatott ábrákon minden nagyobb árucsoport feladói adata járasonként kerül bemutatásra.

Mivel a felvételkor a nagyobb mennyiségű érkezett áruk esetében a feladói hely is szerepelt, ezért a negyedik nagy fejezet értékesítési területeket és a mozgási irányokat mutatja be. A megyénkénti adatok táblázata mellett a 41-től 93-ig terjedő térképeken kiválóan nyomon követhető a belföldi árumozgás.

A rövid összefoglalásban joggal szögezi le a szerző: „*Úgy gondolom, a vasúthasználat területi különbségei gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli lenyomatai. A vasút, mint innováció terjedését... (az) áru- és személyforgalmi kihasználtságát feltáró mutatókkal*” lehet igazán értelmezhetni.

Mire használhatja ezt a hatalmas adatbázist egy néprajzzal, helytörténettel, foglalkozó hivatásos, vagy amatőr kutató? Először is módszertanilag igen sok ötletet, megoldást meríthet az elemzési szempontokból. Másodszor a kiválasztott település századvégi közlekedési, gazdasági állapotához kap máshol (például a mezőgazdasági összeírásból, a KSH adatfelvételeiből, stb.) nem ismert szám-
sorokat. Harmadsorban a feladott áruk esetében szinte bepillantathat az adott község, esetenként még a nagybirtok belső termelési szerkezetébe is. Felvillan az áruforgalomból a modernizáció megjelenése, vagy elmaradása, például a cukorrépa termelés megjelenésével, a faárak széles skálájával, a cserép- és téglagyártással, stb. Ugyanez követhető nyomon az érkezett cikkek cukor, szövetek, petróleum, stb. esetében is. A falusi, paraszti háztartások, a polgárosult, vagy nemesi családok vizsgálatokor célszerű segédszámokként figyelni ezeket a vasúti adatokat. Frisnyák Zsuzsa megírta az összegzéseket, a Nyíregyházi Egyetem és a család támogatásával jó minőség, keménykötésű kötet jelent meg. Azt sajnálja a szakma és biztosan minden olvasója, hogy a szerző nem élhette meg a könyvét, de hasznossága időtálló.

Mód László – Simon András: „Napi foglalkozásom a Ménesi Vinczellér Iskolába”. Smíri Elek munkanaplója. Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – Néprajzi Múzeum, Szeged–Budapest, 2021. 112 p.

Muskovics Andrea Anna

Nem ismerni olyan szerzőpárost a néprajztudományban, akiknek munkássága oly’ szorosan összekapcsolódna, mint Mód Lászlóé és Simon Andrásé: az elmúlt két és fél évtizedben több tucat közös publikációjuk látott napvilágot. Kutatásaik a szőlő-borkultúra teljes területét lefedik, egy-egy borvidék történetétől, a művelési ággal kapcsolatos szokásanyagon át az eszközkészlet vizsgálatokig. Munkásságukra jellemző, hogy nemcsak a terepmunka során nyert adatokat dolgozzák fel, hanem az ezen témákban kevésbé jellemző levéltári kutatásokra is nagy hangsúlyt fektetnek. Több publikációjuk szinte kizárólag ilyen jellegű vizsgálatokra épült. Emellett több olyan kérdéskört is érintenek, amelyekre eddig kevésbé terjedt ki tudományunk figyelme. Ezek közé tartozik legújabb közös kiadványuk is, amelyben egy vincellértanuló naplóját adták közre.

Mód László és Simon András 2015 óta kutatnak intenzívebben Arad-Hegyalján, céljuk – egy középkorással kiegészülve – egy átfogó, monografikus munka, ami Trianonig tekint majd át a borvidék szőlő- és borkultúráját. Kutatásaikból eddig kevés adat jelent meg, a most kézben tartott kötet pedig egy olyan témát ölel fel, amelynek teljes körű közlésére egy monografikus munka nem ad lehetőséget.

A filoxéra, valamint az azt követő évek küzdelmei rendkívül meghatározóak a magyar, de egyben Európa szőlő- és borkultúrájának történetében is, és bár kisebb kutatások történtek hazánkban, kijelenthetjük, hogy a téma igazán mélyreható vizsgálata – a néprajztudomány terén – még várat magára. Különösen is ide sorolhatjuk a filoxéra pusztítását követő éveket, évtizedeket, amelyek a helyreállításról, az újrakezdésről, a szőlészeti-borászati képzés megszilárdulásáról, az egyre szakszerűbb ismeretek terjesztéséről szólnak. Smíri Elek naplója ezt az időszakot öleli fel és a szőlészeti-borászati szakoktatás egyik fellelőjének, az Arad-hegyaljai Ménes vincellériskolájának életébe kalauzolja el bennünket. A szerzők tehát több szempontból is egy hiánypótló forrásra bukkantak, amelyre dr. Szonda István, a gyomaendrődi Szent Antal Népház vezetője hívta fel a figyelmüket, és aki egyben engedélyt is adott a napló közlésére.

Klasszikus forrásközlésről beszélünk, amelyben a közölt forrást egy részletes bevezető tanulmány előzi meg, amely az olvasót elkalauzolja a szóban forgó borvidékre, Arad-Hegyaljára, és rövi-

den bemutatja a forrás helyszínét, a ménesi vincellériskola történetét. Emellett a szerzők rövid ismertetést adnak a forrásközlés módjáról, valamint elemzik a naplót, összefoglalva annak jelentőségét, forrásértékét.

A forrásközlések során talán az egyik legelső és legfontosabb kérdés, hogy szöveghű formában kerüljön az olvasók elé, vagy bizonyos szinten belenyúljanak a szerkesztők. Mivel jelen esetben első sorban a tudomány számára kiadott forrásról van szó, úgy gondolom, a szerzőpáros jól döntött, hogy a betűhív közlési módot választotta. Elismerően szólhatunk a tördelt szöveg formájáról is, mert bár az eredeti oldalbeosztás nem köszön vissza, aminek a forrás szempontjából nincs is igazán jelentősége, a dátumok jelölésével, a hónapok nevének elrendezésével mégis a klasszikus naplóhatást kelti a tördelt szöveg. Nagy előnyére válik a közlésnek, hogy az igényes megjelenés (műnyomó papír, színes kiadvány) mellett gazdag képi illusztrációval van ellátva a forrás. A képek minden esetben szervesen kapcsolódnak az éppen aktuális szövegrészlethez, azt kiegészítik, szemléletessé teszik. Talán egyetlen hiányt érezhetünk a forrás olvasása során, ez pedig a jegyzetek elmaradása. Bár egy könnyen érthető, tárgyilagos szövegről van szó, bizonyos munkafolyamatoknál, technikai leírásoknál még inkább érdekesebb lett volna, ha ezek elterjedéséről, meghonosodásáról egy kis kitekintő információt adnak a szerzők.

Smíri Elek naplója a ménesi vincellériskola 1905-ös esztendejét mutatja be január 11-i megérkezésétől a december második felében letett sikeres vizsgájáig. A napló nemcsak az iskolában megszerzhető szakismeretekről ad részletes leírást (mind elméleti, mind gyakorlati téren), hanem az iskola mindennapi életébe is betekintést enged. Smíri Elek rendszeresen beszámolt hétköznapi teendőiről, mint például a takarítási feladatokról, a favágásról vagy a különböző élelmiszerek beszerzéséről. A naplót olvasva jól érezhető, hogy ahogy telt a tanév, és a tanulók egyre szélesebb körű ismeretekkel rendelkeztek, úgy nőtt az ilyen jellegű leírások, bemutatások aránya, Smíri Elek egyre részletesebb ismereteket közölt a különböző szakmunkákról, az egyes eszközökről. A napló több, mint egy személyes visszaemlékezés, egy tanuló tapasztalatainak, élményeinek, elsajátított ismeretinek az összegzése. A napló mellett, hogy Smíri Elek szemszögéből bemutatja az iskola működését, az ott elsajátítható ismereteket, lenyomatát adja a borvidék gazdálkodási viszonyainak is, illetve széleskörűen mutatja be az Arad-Hegyaljára jellemző szőlészeti-borászati ismereteket. Egyedülálló forrás abból a szempontból is, hogy nemcsak a szőlőműveléssel kapcsolatos munkafolyamatokra terjed ki részletesen, hanem a borkezelési eljárásokra, a pincebeli munkákra is. Segítségével megismerhetjük a szőlővel kapcsolatban egész évben zajló teendőket, egészen a szüretig, valamint a borkezeléshez szükséges legfontosabb ismereteket. Emellett mind a gyümölcsösök, mind a konyhakertek művelésébe alkalauzol minket a naplóíró, ezzel is kifejezve azt, hogy a ménesi iskola nem csak a szőlészet és borászat terén jártas szakembereket képzett. Smíri Elek feljegyzései egyértelműen támasztják alá azt a hivatalos álláspontot, hogy az 1900-as évek elején a szakszerű ismereteknek és azok szélesebb körben történő elterjesztésének egyre nagyobb szerepet szánt az állam, és hogy az ilyen irányú szakoktatásnak az egyik fellegvára a ménesi vincellériskola volt.

Sőregi János: Kilátás a panyolai Zsarókertről. Egy régész néprajzi jegyzetei a 20. század első feléből. Sajtó alá rendezte: Magyar Márta. A Debreceni Déri Múzeum Közleményei 2. Debrecen, 2022. 165 p.

Viga Gyula

A 20. század első fele hazai múzeumügyének történetével lassan feledésbe merül Sőregi János (Kiscigánd 1892 – Debrecen 1982) neve, akinek munkássága joggal tarthat igényt az etnográfia figyelmére is. Édesapja, Sőregi Márton (1843–1915) Cigánd első néptanítója volt, aki Sárospatakon teológiai és tanítói tanulmányokat folytatott, de ifjú korától foglalkoztatta őt az orvoslás tudománya is. Természetes gyógymódjaival és a maga készítette szereivel sok emberen segített, és az egész Bodrogházban „csodadoktor” hírében állt. Kutató és rendszerező adottságait örökölte fia, Sőregi János a jeles muzeológus, külföldön is elismert régész és numizmatikus, aki jogi tanulmányokat valamint tisztai iskolát végzett. Bodrogházi szülőfalujában 1920-ban ismerkedett meg Györffy Istvánnal, Ébner (Gönyey) Sándorral, Lajtha Lászlóval és Ecsedi Istvánnal, 1922-ben Györffy ajánlotta be díjtalan gyakornoknak a néprajz iránt is érdeklődő fiatal embert a debreceni Városi Múzeumba Zoltai Lajos mellé. Múzeumi munkája mellett a Tisza István Tudományegyetemen bölcsészeti tanulmányokat folytatott, 1927-ben doktori címet szerzett egyetemes történelem, régészet és geográfia tárgyköréből. 1924–25-ben a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként csiszolta régészeti és muzeológiai ismereteit. 1930-ban múzeumőr státust nyert, aztán Ecsedi István halála után, 1936-tól 1950-ig igazgatta a Déri Múzeumot. Neki tulajdonítható az intézmény iparművészeti és numizmatikai kollekciónak a megmentése a második világháború végén, amikor az anyagot nyugatra akarták evakuálni. Régészként főként a panyolai őskori faépítmény feltárása, valamint több debreceni és Debrecen környéki ásatás kapcsolódik a nevéhez. Rendkívül jelentős volt a helytörténeti, néprajzi és tudománytörténeti tevékenysége, de nagy számban írt a különböző szaklapokban természettudományi, főként ornitológiai megfigyeléseiről is. 1950-ben politikai okokból nyugdíjazták.

Sőregi János munkássága a közelmúltban került ismét a kutatás látószögébe a ránk maradt kéziratok és a 18 éves korától vezetett, sokezer lapnyi kéziratos naplói okán, amelyek – széles látókörre és kiterjedt figyelmére révén – a 20. század első felének története, az első világháború, Debrecen város élete, a kortársak és a legkülönbözőbb tudományos megfigyelések rögzítésével kimeríthetetlen forrásként szolgálnak az utókor számára. Az eredetileg gyorsírással készült, rajzokkal illusztrált naplókat szerzőjük folyóírással másolta át, s úgy kerültek azok a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattárába és a Déri Múzeumba, de jutott belőlük más közgyűjteményekbe is. (Történetükhöz: Korompai Gáborné: Sőregi János hagyatéka a Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Déri Múzeum Évkönyve 2007. 259–262. Debrecen, 2008.) Sőregi néprajzi érdeklődése miatt jelentős szerepet vállaltak a kéziratos hagyatékok feltárásában a néprajz művelői is. (Pl. Sőregi János: Alföldi kirándulások és tanulmányutak. Szerk.: Örsi Zolt. Alföld Könyvek 2. Karcag –Túrkeve 2002., Sőregi János: Kék könyv. Ifjúkori napló. Szerk.: Ferencz Csáki Annamária. Cigánd, 2015.)

Jelen kötet szövegének gondozását és tudományos apparátusának összeállítását Magyar Márta, a Déri Múzeum néprajzos munkatársa végezte. 2022-ben, Sőregi János születésének 130., halálának 40. évfordulóján Panyola község megbízásából jelentette meg a Déri Múzeum az intézmény adatárában őrzött kéziratot, amit a szerző az 1960-as években rendezett egybe az 1932–1943 közötti időszakban végzett ásatásai során készített gyorsírással jegyzeteiből (*Néprajzi feljegyzéseim a beregi Tiszahát és a Szamos mente halász-vadász életéből*). Az ifjú Sőregi bodrogházi emlékei valamint az ásatásait felkereső etnográfusok mellett – a kötet 9. oldalán közölt fotót Györffy István készítette 1932-ben a régészről és sátoztanyájáról –, utalni kell a kutatott település és a vidék inspiráló hatá-

sára is. A szatmári falu, Panyola és a Tisza–Szamos köze jelentős forrásvidéke volt az 1930-as évek néprajzi kutatásainak. A közeli Nagyarban született Luby Margit szerint Panyola az általa a *szilva hazájának* nevezett termőtáj központja volt. A szomszédos települések nagy közös külterjes legelője, az öt falu – Fehérgyarmat, Kisar, Nagyar, Nábrád, Penyige – kint háló jószágát tápláló *Gyűjtő* pedig a folyószabályozás és vízrendezés előtti életmód reliktum, aminek átalakuló világát, főként a helyét kereső pásztori réteg társadalmát Luby a *Fogyó legelőkön* című könyvében örökített meg. A Tisza és a Szamos, a folyókat szegélyező ártéri gyümölcsösök – *Tisza-kertek*, amire a címadó *Zsarókert* is utal –, az egykor vízjárta táj emlékei inspirálták Sőregi gyűjtőmunkáját, adatközlői pedig az ásatási munkásai, az egykori halászok utódai voltak a nyaranta végzett ásatások során.

Nincs lehetőség a rendkívül informatív kötet részletező ismertetésére, aminek adatgazdag tájnyelvi adalékai, nyelvjárási feljegyzései, a rajzokkal szemléltetett eszközei és archaikus technikái a természeti táj és a zsákmányoló ember organikus viszonyának emléklapjai. Valóságos tájszótára a kötet a kishalászok munkájának, eszközeinek, a halételeknek, nem kevésbé a vízen járó emberek folklorizálódott halásztörténeteinek és hiedelmeinek is. Három emberöltő elteltével egy mára jöszerevével eltűnt világ tárul az olvasó elé Sőregi János közreadott leírásai révén, amelyek nem nélkülözik a finom társadalmi megfigyeléseket sem. A kötet lapjain számos, Szatmár népi műveltségére egykor jellemző kulturális elem jelenik meg, figyelmeztetve az olvasót a tradíció változásának történeti folyamatára. Csak a szilvaaszalók tornácos épületét emelem itt ki, amelyekben Panyolán alacsony kemencéket fűtöttek, s amelyek nem csak a Szatmári síkság felső részén voltak elterjedtek a 20. század első felében (120–122.), de rokonságot mutatnak az Avasság magyar és román falvainak hasonló objektumaival. Az aszalt gyümölcs évszázadokon át Szatmár jelentős kiviteli cikke volt. De lejegyzett Sőregi hiedelemtörténeteket is, például tudós kocsis történetet, ami Luby Margit majd László Gyula révén került a tudományos irodalomba. A szamosháti tudós kocsis, *Köcsönt* Sőregi szülőföldjén, a Bodroghözben *Czifra Gyurinak* hívták, de a Tisza két oldala és az északkeleti térség illetén kapcsolata más vonatkozásokban is egyértelmű. A kötet végén hasonló formában jelennek meg Sőregi Jánosnak a különleges panyolai vízparti faépítmény kutatásával kapcsolatos tanulmányai.

Hasznosnak tartom az egykori jeles szakember néprajzi jegyzeteinek kiadását, amivel – lévén a szerzőjük felkészült gyűjtő – egy eddig hiányzó leíró néprajzi kötet kapott nyilvánosságot. Alkalmas a könyv a szatmári tájon a néprajzi ismeretterjesztésre is. Panyola önkormányzata és a Déri Múzeum példás együttműködése mindkét igényt szolgálja.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelt ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelt képek közzéadási jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 134.

2023

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editors:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest, Dózsa György út 35.
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- JUDIT GULYÁS*: The octopus, the glove and the folktale:
the publication and reception of the tales of *Mährchen der Magyaren* (1822)
in the German-language press 211
- ZOLTÁN MAGYAR*: The representation of Saint Kinga of the Árpád
Dynasty in folklore 244
- ZOLTÁN ERDŐS*: The devil's ploughed mountain and sulphurous water:
The textual tradition of an actiological legend in south-west Hungary
from the 18th century to the 21st century 265
- ÁRON BAKOS*: On the historicity of the heavenly letters 291
- NAGY ZOLTÁN*: he crafts of coopers and tubbers in the 14th-18th centuries.
Part I. Slavic and Germanic influence on the spread of staved vessels in Hungary 306
- FERENC LÁSZLÓ NOVÁK*: The sheep in Nagykőrös and in its vicinity
in the 17th-19th centuries 331
- JÁNOS PÉNTÉK*: The re-launch and the first period of ethnography and folklore
studies in higher education at the University of Cluj-Napoca (1990–2002) 351

Researchers and researches

- ATTILA PALÁDI-KOVÁCS*: Who wrote the essay *Investigating Hungarian Antiquities?* 364

Reviews about Péter Villányi's folklore collection from Galgamácsa

- ZSUZSANNA BEREZNAI*: Collecting folktales over forty years 373
- ILDIKÓ LANDGRAF*: Being at home on the fieldsite 378
- JUDIT GULYÁS*: The encyclopaedia of the narrative repertoire of a village community 382
- ZOLTÁN MAGYAR*: A monograph on the folk poetry of a village, with question marks 387
- JUDIT RAFFAI*: Changed narrative folklore – the stories of a community
in the 20th and 21st centuries 393

Book Reviews

397